

NEVELÉSTÖRTÉNET

NEVELÉSTÖRTÉNET

NEVELÉSTÖRTÉNET

A SZÉKESFEHÉRVÁRI KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA FOLYÓIRATA

Felelős kiadó:
SZABÓ PÉTER rektor

Szerkesztőbizottság:
SZABÓ PÉTER, a szerkesztőbizottság elnöke

AMBRUSNÉ KÉRI KATALIN (Pécs), BALOGH MIHÁLY (Budapest),
CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF (Székesfehérvár), ERDÉLYI MARGIT (Komarno),
HORVÁTH MÁRTON (Budapest), NÉMETH ANDRÁS (Budapest), KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA (Győr),
PUKÁNSZKY BÉLA (Szeged), SZABOLCS ÉVA (Budapest)

Nemzetközi tanácsadók:
HARALD EICHELBERGER (Wien, Ausztria)
LEONCIO VEGA GIL (Salamanca, Spanyolország)
YASSINE ZOUARI (Rouen, Franciaország)

Szakmai támogatók:
MTA Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottság
MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság
Neveléstörténeti Munkabizottsága

Főszerkesztő:
TÖLGYESI JÓZSEF

A szerkesztőség munkatársai:
BESSENYEI JÁNOS technikai szerkesztő

TARLÓS ILDIKÓ szerkesztőségi titkár

Szerkesztőség:
Kodolányi János Főiskola
8000 Székesfehérvár, Fürdő u. 1.
06/30/600-9186
tolgyesijdr@gmail.com

HU ISSN 1785-5519

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK	5
<i>CZAKÓ KÁLMÁN</i>	
CÉLOK ÉS EREDMÉNYEK SORSA A FELSOŐOKTATÁS VÁLTOZÁSAINAK FOLYAMATÁBAN	5
<i>SZABOLCS ÉVA</i>	
AZ ISKOLÁS GYERMEK NARRATÍVÁI A CSALÁD ÉS ISKOLA CÍMŰ FOLYÓIRATBAN 1878, 1898.....	14
<i>KELEMEN ELEMÉR</i>	
A 19-20. SZÁZADI OKTATÁSPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÖZŐDÉSE A MAGYARORSZÁGI OKTATÁSI TÖRVÉNYEKBE.....	20
<i>KÉRI KATALIN</i>	
PEDAGÓGIAI SAJTÓ A DUALIZMUS KORI BARANYÁBAN.....	33
<i>MIKONYA GYÖRGY</i>	
A FŐÚRI UDVARI ÉLET TANULMÁNYOZÁSÁNAK NEVELÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.....	43
<i>HEGEDŰS JUDIT</i>	
KRIMINÁLPEDAGÓGIAI TÖREKVÉSEK A DUALIZMUS KORÁBAN.....	60
<i>MÁRFI ATTLA</i>	
PÉCS ISKOLAHÁLÓZATA, OKTATÁSI EGYESÜLETEI ÉS SAJTÓJA A DUALIZMUS ALATT	74
<i>NÉMETH ILDIKÓ</i>	
TISZTI LEÁNYNEVELŐ INTÉZETEK AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN ...	83
<i>PORNÓI IMRE</i>	
ELKÉPZELÉSEK A KÖZOKTATÁS FEJLESZTÉSÉRŐL (1868-1918)	97
<i>NAGY BEÁTA</i>	
A HABSBURG-HÁZ NEVELÉSI SZOKÁSAI: MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF.....	105
<i>TIGYI ZOLTÁNNÉ</i>	
KISDEDÓVÁS MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS IDEJÉN EGY PÉCSI MAGÁNINTÉZET TÖRTÉNETÉN KERESZTÜL	113
<i>PATYI GÁBOR</i>	
ÓVÓNŐKÉPZÉS SOPRONBAN A DUALIZMUS KORÁBAN.....	124
<i>VARGA GÁBOR</i>	
FÖLDRAJZOKTATÁS ÉS FÖLDRAJZI MŰHELYEK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEMEN.....	134
<i>TATAI ZOLTÁN</i>	
SZOKOLSZKY REZSŐ ÉLETE, PEDAGÓGIAI MUNKÁSSÁGA.....	143

KONFERENCIA	154
<i>MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA</i>	
A NEVELÉS- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI	
A DUNÁNTÚLON (2011-2012)	154
MEGEMLEKEZÉSEK	157
KORCZAK-EMLEKÉV MAGYARORSZÁGON	157
<i>(SIMON MÁRIA – TRENCSENYI LÁSZLÓ)</i>	
PEDAGÓGIAI RENDSZERVÁLTÁST ÖSZTÖNZŐ ÉLETMŰ	
<i>EMLEKEZÉS PETRIKÁS ÁRPÁDRA (1928-1998)</i>	159
<i>(PREPUK JÁNOS)</i>	
KÖNYVISMERTETÉSEK	162
<i>(Németh Andrásné Farkas Gabriella, Cs. Bányai György, Tölgyesi József)</i>	

E SZÁMUNK SZERZŐI:

A *-gal jelölt szerzők tanulmányai a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola és a fürstenfeldi Oktatási Központja által 2006-ban szervezett 1. Nemzetközi Neveléstörténeti Konferencián hangzottak el. E szerzők adatait az akkori helyzetüknek megfelelően közöljük.
(Varga Gábor előadása 2007-ben a 2. konferencián hangzott el.)

*CZAKÓ KÁLMÁN tudományos főmunkatárs, Veszprémi Egyetem; CS. BÁNYAI GYÖRGY tanár, Székesfehérvár; *HEGEDŰS JUDIT egyetemi tanársegéd, ELTE PPK, Budapest; *KELEMEN ELEMÉR c. főigazgató, ELTE TÓK, Budapest; *KÉRI KATALIN tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem; *MÁRFI ATTILA főlevéltáros, Pécs; *MIKONYA GYÖRGY egyetemi docens, ELTE PPK, Budapest; MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem; *NAGY BEÁTA tanár, Esztergom; NÉMETH ANDRÁS NÉ FARKAS GABRIELLA igazgató, Erzsébet Királyné Általános Iskola, Nyirád; *NÉMETH ILDIKÓ főlevéltáros, Sopron; *PATYI GÁBOR főiskolai docens, Sopron; *PORNÓI IMRE főiskolai tanár, KLTE, Debrecen; PREPUK JÁNOS iskolaigazgató, Ebes; SIMON MÁRIA MPT Kisgyermeknevelési Szakosztály, Budapest; *SZABOLCS ÉVA intézetvezető egyetemi docens, ELTE PPK, Budapest; TATAI ZOLTÁN egyetemi docens, Budapest; TÖLGYESI JÓZSEF főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár; TRENCSENYI LÁSZLÓ egyetemi docens, ELTE PPK, a MPT ügyvezető elnöke, Budapest; *TIGYI ZOLTÁNNÉ főiskolai adjunktus, Pécsi Tudományegyetem; *VARGA GÁBOR tanár, ELTE TTK, Budapest.

Címlapkép:

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola épülete
(Beregszász, Ukrajna)

A borítót és a kötetet tervezte:

Bessenyei János

Nyomdai kivitelezés:

Apolló Nyomda

TANULMÁNYOK

CÉLOK ÉS EREDMÉNYEK SORSA A FELSŐOKTATÁS VÁLTOZÁSAINAK FOLYAMATÁBAN

CZAKÓ KÁLMÁN

A FELSŐOKTATÁS VÁLTOZTATÁSÁNAK MENEDZSELÉSE JÓL MEGHATÁROZHATÓ FELADAT

Az ‚értékek maradandósága’, az ‚idők rostáján” kihulló látszólagos eredmények tűnékenysége a felsőoktatás világában sem ismeretlen. A célok feladatokból fakadnak, tervekben válnak kifejezetté, az eredmények tevékenység és gondolkodás szüleit, melyek értékekben és képességekben öltenek testet. Nemzedéknyi szorgalom hozza létre a maga többletét elődei eredményei mellé olykor kreatív, alkotó módon kiegészítve, máskor a meglévő lehetőségek tárházát bővítve, vagy folyamatok elindítójaként, az újat létrehozó folyamat kezdeteként. Aki ma a folyamatba építő módon akar belépni, annak a meglévők ismeretében kell eljárnia. – Repertoárt bővítő fázis, alkotó pedagógia és megvalósítást kezdeményező irányítás képes valamely egységes menedzsmet rendszert működtetni kellő mérések ismeretében.

Az emberiség ‚úton van’. Sokféle lehet ez az úton haladás: céltalan, ösvényt nyitó, tétovázó, túrázó, felfedező, kincskereső, látogató, célt tévesztő, sóvárgó, lelkesedő. . . Az ember az, aki ‚úton van’. A pedagógiatörténet a generációs hatások sajátos területét tekinti át. A személyes hatásgyakorlástól az intézményes kereteken át a közösség nagy irányítási rendszereinek működtetéséig módunk van tapasztalatot szerezni arról, hogy az ember változások során át jut tovább egy másik állapotba. A fejlődés olyan minőségi megítélést takar, melynek alátámasztása átvezet az értékek mérlegelésébe. Amennyiben a felsőoktatás változásáról akarunk mértékadó kijelentéseket tenni, egyszerűbb helyzetben vagyunk. A filozofáló, életet a felismert legjobbhoz igazító ember tisztánlátása sokszor kerülhet vita középpontjába. Még a legjobbról is vita kerekedhet, melybe még a felkészületlen is beleszólhat.

AZ ÉSZSZERŰ VÁLTOZTATÁS MAI FELADATA HÁROM FAKTOR SZERINT TAGOLHATÓ, IDŐTARTAMHOZ KÖTŐDIK, JELLEMZŐK ADATAIRA TÁMASZKODHAT

A felsőoktatás napjainkra tehető változásának több oka van. Az észszerű indokok sorát egyéni érdekek, sajátos látásmódból fakadó szándékok módosítják. Az egyéni, személyes (P_e)- folyamatokhoz igazodó (P_p)- vonatkoztatások rendszereit, a rögzített viszonylatok rendszereit, azaz a kontextusokat (C) érintő események időben valósulnak meg. Így a változások sohasem önmagukban álló, hanem legalább két időpont közötti eseményként tárgyalhatók. Aki személyes részvétele és együttműködése eredményeképpen valamely változást hozó folyamat részesévé válik, az a folyamat tágabb környezetére, a vonatkozások kisebb/nagyobb hálózatára is hatást gyakorol. Ám a hatásgyakorlás sohasem egyirányú, azt is megváltoztatja, aki annak kiindulópontja. Ezen tranzaktív kölcsönhatás során adunk valamit környezetünknek, és az adás által kapunk is valamit környezetünktől. Átalakulunk, miközben átalakítunk másokat. Igaz ez minden rendszer-átalakítás döntéshozójára és igaz ez minden rendszer-átalakítás érintettjére.

A képzés alap-közép-felsőfokon nem abban különbözik csupán, hogy a tananyag más az ismeretek területe és mennyisége szempontjából, hanem sokkal inkább abban, hogy a képzésben irányító szerepet vállaló és a képzés alanya más-más fokon áll a pszichikai érettség szempontjából, ami egyértelműen a személyiségfaktorok által befolyásolt attitűdök egész sorát foglalja magában.

Végző soron minden szociológiai praxisrendszer emberek által működtetett rendszer. A felsőfokúnak nevezett képzési folyamat egész rendszere embertől függő, ember által működtetett, ember által értékelt és továbbfejlesztendő rendszer. Bármely változtatás ígéretességét, beválthatóságát, hasznosságát az az észszerűség határozza meg, melyet az értelmes döntések legvégső horizontján is előre jelezhetünk, és amelynek ellentmondás-mentességét igazolni tudjuk. A képzés értelmes megváltoztatása előre tervezhető, megfogalmazható és ellentmondásoktól való megtisztítása követelményként kitűzhető.

ELLENTÉTES HATÁSOK A FELSŐOKTATÁS EGÉSZ RENDSZERÉNEK MEGVÁLTOZTATÁSÁBAN

Az emberi energia elegendő lehet a természet adta korlátokig való eljutáshoz. Szűk érdekcsoport saját érdekeinek megjelenítése kiszorítja az eltérő érdekek megjelenését. A fenomenológiai megállapításon túl azonban arra az értékvesztésre kell utalnunk, mely a valamely érdek szerint megsemmisülő választhatóságának elvesztéséből fakad.

A bolognai folyamat szimbolikus a névadás szándéka következményeként. Az egyetemek létrejöttének sora rámutat, hogy az egyetemek identitásuk érdekében miként

váltak a partikularitás képviselőivé. Az egyetemek sorsa rámutat az érdekmegjele-
nítés praxisterületeinek azon szándékára, mely szerint a hasznosítható tudás a 20.
században kimondottan képzési céllá változott. Sem a fogalmak körének beszűkü-
lése, vele együtt a fogalmak tartalmának gazdagodása nem hozta meg az egész ér-
telmezésében kívánatos többletet. – „Minden csak tört kép” a költő szerint. A mo-
zaikok összerakása a felsőoktatás fejlődésében megkívánt első számú követelmény
volna, hiszen ezt a veszteséget a kezdetek óta nem tudta megszüntetni. A felsőokta-
tás második nagy veszteségforrása történelmi léptékben fogalmazva az a tény, hogy
az egészre vonatkozó értelmezés egységének elvesztése után a dolgok lényegének
jobb ismerete is csorbát szenved. Amire fókuszál a tudomány egész eszköztárával,
az egyszer csak eltűnik a vizsgálódók látóteréből. Így van ez a ‚dolgok’ igazi termé-
szetének feltárásában, így van ez az ember mibenlétének feltárását illetően is. Az
ember ‚ismeretlen ember’ maradt – a tudós Alexis Carrel szavait idézve. Az intéz-
ményi struktúrák a részekre tagolódás és közvetlen részfeladat megjelölését követő-
en a korábbi egységesebb szerkezet szétDarabolódásához vezettek. A differenciálódás
mind a struktúrák, mind a tartalom szempontjából történelmi tény. A sokfélévé vá-
ló, diverzifikálódó képzés ezt a tényt tovább növeli. A valósággal kapcsolatban hasz-
nált szavak-fogalmak mennyisége elgondolkoztató mértékben lett problémák. . . stb.
forrásává. Ahol a megértés hiányzott, ott egy új fogalom lépett a betöltetlen helyére.
– Szükségessé vált tehát annak megfogalmazása is, hogy az ‚egész’ nem veszhet el a
‚még pontosabb részletek’ következményeként. Az ismeretek és az információk de-
terminisztikus mivoltában való meggyőződés mind a tudományban, mind az ideo-
lógiák terén kedvezőtlen, sőt káros hatások forrása. Inkább a sztochasztikus, a vélet-
lennek is helyet adó eljárásmodok előtérbe kerülése volna kívánatos.

A képzés egész rendszerében személyes közegben folyik az ismeretek szerzése, a
tapasztalatokhoz jutás, az élményszerzés. . . stb. Ezért a valószínűség realitását nem
tekinthetjük csupán kísérőjelenségnek. Sokkal inkább meghatározónak kell tekin-
tenünk pl. az ergodikusság jelek mivoltában rejülő tényt.

A működés jellemző értékeinek állandósága esetén a környezet akkor tekinthető
állandónak, ha a források megújulása ugyanolyan ütemben történik, mint azok fo-
gyasztása. Az ‚emberi energia’ környezetére ugyanez vonatkozik. Az emberek közös-
ségére – biológiai kifejezéssel élve –, az emberi populációra vonatkozó legáltaláno-
sabb törvény a Hardy-Weinberg törvény, mely az egyes vizsgált jellemzők értékeinek
megoszlására vonatkozik. A nagy egyedszámra biztosan bekövetkező események ki-
sebb populációban nyilván nem ugyanolyan előfordulási valószínűséggel valósulnak
meg. Ez az egyik oka annak, hogy a változások tényleges természetének figyelembe-
vételével még a legnagyobb körültekintéssel megfogalmazott helyzet sem áll elő a
környezet változatlan állapotát feltételezve. A változó környezet további módosító fak-
tor a létrejövő események kialakításában. A célt kijelölő döntések – a mai, jogi sza-
bályozású világunkban – az elérendő eredményt annál kisebb valószínűséggel ké-
pesek elérni, minél nagyobb a környezeti változás a célmegjelölés és a tevékenység

befejezése közötti időben, minél több előre meghatározhatatlan elemet tartalmaz a folyamat, és minél kisebb egyedszámú az a csoport, amelyik a változás hordozója. A meghatározatlan elemek között szerepel pl. egy időszak gazdasági helyzete, az emberek együttműködési szándéka, az elvi egyetértés mértéke, a részvétel szükségeségének belátása.

Mindenféle változásra igaz, hogy egységnyi fizikai időben különböző mértékben valósulhat meg. Eszerint beszélhetünk arról, hogy mennyi idő kell ahhoz, hogy a meglévő helyzet valamely mutatójának értéke kétszerese vagy fele legyen a korábinak. Ha ez például a felsőoktatásba bevont hallgatók létszáma, akkor a létszámváltozás sebessége azzal mérhető, hogy azonos idő alatt, pl. évenként, mennyi hallgató lép be az egyetemre. Egy másik mutató lehet, hogy mennyien kívántak belépni azonos idő alatt az egyetemre az egyes években. A meglévő számadatok további műveletek részévé tehetők, és például az egyetemre jelentkezések és a hallgatók felvételének számadata hányados formában kifejezhető. Ennek eredményeként az a megállapítás tehető, hogy a felvett és a jelentkezők hányada a jelentkezés sikerességét jellemző számadat. Amennyiben ez a számadat 1, akkor mindenkit felvettek, aki jelentkezett, ha egynél kisebb, akkor nem került be minden jelentkező az egyetemre. Ezt vizsgálhatjuk egy intézménynél annak jellemző adataként, melyek évenkénti összehasonlításával egy trend rajzolódik ki. Felhasználható ez arra, hogy például az intézménybe kerülés könnyebb-nehezebb mivoltára következtessünk, vagy más – pl. a személyes orientációs szándék változását feltételezve – jellemzővel együtt azt állapítsuk meg, hogy növekszik az érdeklődés, vagy jobb felkészültségű hallgatók jelentkeztek stb. Amennyiben mindezt az intézmények összehasonlító adataiként értékeljük, további mutatók alkalmazásával adott felsőoktatási rendszer képzésének jellemző adatait sorakoztathatjuk egymás mellé. Megítélhetővé válik sok intézmény esetében a társadalmi vélekedés arról, hogy milyen szakot érdemes választani, milyen tanár-tréner-képzés szükséges, milyen új trend kialakulása várható, mire kell felkészülni, mit kell előre látnia a döntéshozóknak.

A személy választja azt, amit a nagyobb összetettségű oktatási rendszer kínál számára. A történelem során a közösségek-társadalmak kínálata egyre inkább tagolódott és differenciálódott. Maga a döntéshozó réteg sem maradt ugyanaz, az intézmények környezete sem maradt azonos. Történelmi távlatokat áttekintve mondhatjuk, hogy az egyetemek alapításának trendje igazolja annak a kezdeti szándéknak a realitását, hogy a tudásátadás helyeit intézményesíteni kell, abban folyamatos figyelemmel kell fejleszteni a kínálatot, a használt eljárásokat. A nagyobb környezet ezen intézményes követelményen túl a változások előmozdítójává vált a gazdasági változások, a termelési, az általános és a szakirányú ismeretek differenciált felhasználásának növekvő szükségessége stb. miatt. Az emberi tevékenység végül is a mai formájában egy multidimenzionális, interdependenciákkal átszőtt keretet hozott létre a tudásközvetítés, a tudásnövekedés, a tudásfejlesztés érdekében. Látnunk kell, hogy a felsőoktatási rendszer meghatározása ma jogi eszközökkel történik. A korábbi ál-

lapothoz képest ez azt a követelményt foglalja magában, hogy a jogi formában kell érvényesülnie minden jogi normának, minden tradicionális, etikai, szokás szerinti, divatbeli normának is. Nem kis nehézségű feladat ez a döntéshozók számára, mely azt a kötelezettséget jelenti számukra, hogy nagyon körültekintően kell eljárniuk, hiszen a rendelkezések kötelező ereje a működés rendjét befolyásolja. Minél átfogóbbá vált a központi állami hatalom, annál nagyobb mértékben szorult ki a kisebb csoportok és személyek kezdeményezése. Nem véletlen, hogy az egyetemi autonómia állami deklarációja egy olyan pontot jelent, amelyen belül található a rendszert engedélyező hatalom szándéka és a rendszert választók egyéni törekvése. Az egyetemi autonómia kérdése az egyetemalapítások időbeli és földrajzi helybeli adataiból is nyomon követhető. Történelmi adatok egész sora támasztja alá, hogy a tudás teljes tárházának birtoklása, gyarapítása, fejlesztése szorosan kapcsolódik a hatalomgyakorláshoz.

AZ EGYETEMEK ALAPÍTÁSUK KEZDETI IDŐSZAKÁTÓL FOGVA A HATALOMGYAKORLÁS SZEMPONTJÁBÓL IS SZÁMÍTÁSBA VETT INTÉZMÉNYEK VOLTAK

Tanulságos annak felidézése, hogy az egyetemek hol és mikor jöttek létre, illetve mi volt az a kezdeti tudásanyag, amelynek továbbadására törekedtek a magiszterek. Tudatosíthatjuk ezzel egyidejűleg, hogy az egyetem univerzitás-megjelölése nem a kezdeti időszakra nyúlik vissza, hanem arra a hagyományra, amely szerint a hallgatók tudós vezetőikkel együtt törekedtek a tudás megszerzésére.

A szakmai differenciálódás, a gyakorlatban hasznosítandó ismeretek átadása vitán felül állt mindig. A praktikus kérdésekre megoldására vonatkozó ismeretek azonban nem lehettek metafizikai természetű problémák megoldásai. Ez az ellentét mintegy 100 év különbséget jelentett az egyetemek kialakulását illetően, minthogy mindaz, ami „felsőfokú szakmai ismeret”, része lehetett a képzésnek, de mindaz, ami jogi, jogfilozófiai, emberi normákra, értékekre alapozott szakosodást feltételezett, az a tények tükrében csak később lehetett önálló egyetemi képzés tárgya. Salerno orvosi képzésének engedélyezését követően 119 év telt el a bolognai jogi képzés megalapításáig. Nyilvánvalóan az engedélyező az az egyházi hatalomgyakorló döntéshozó volt, aki a metafizikai terület saját értékeit nem kívánta átadni a szakirányú felsőfok kezébe. Az intézményi struktúra stabilizálódásával egy időben, amikor az intézményi célkitűzések nem ígértek többet, mint amire képesek lehettek, megalakult a hatalomgyakorlás körein belül is az egyetem, létrejött a római kúrián belül is az új típusú felsőfokú képzés. Az egyetemek alapításának sora a következő volt az első négyszáz évben:

1. Solerno (orvosi): 1000, 2. Bologna (jog): 1119, 3. Paris: 1150, 4. Oxford: 1163, 5. Pisa: 1199 előtt, 6. Palencia: 1208-9, 7. Pádua: 1222. 8. Salamanca: 1222-39, 9. Nápoly: 1224, 10. Toulouse: 1229, 11. Cambridge: 1229, 12. Római-kúria: 1244-45,

13. Perugia: 1276, 14. Montpellier: 1289, 15. Róma: 1303, 16. Avignon: 1303, 17. Firenze: 1321, 18. Grenoble: 1339, 19. Cahors: 1343, 20. Valladolid: 1346, 21. Prága: 1348, 22. Perpignan: 1349, 23. Pávia: 1361, 24. Krakkó: 1364, 25. Wien: 1365, 26. Pécs: 1367, 27. Heidelberg: 1368, 28. Köln: 1388.

Az egyetemek 'gyors elterjedése', virágzása, valamint számbeli csökkenése és nagyságbeli növekedése a történelem során azt mutatja, hogy egy valós igényből jött létre az intézmény, az intézmények rendszere, majd a környezet által kifejtett hatások eredményeként a tudás átadásának és fejlesztésének mint strukturális és működésbeli szempontból letéteményessé vált, illetve elérve saját lehetőségei korlátait, további nagyrendszerekkel való együttműködésbe vonódik be. Az egyetemek virágzásának folyamata továbbra is tart, átalakult azonban azok számával és nagyságával kapcsolatban a gondolkodásmód.

Az egyetemek létrehozásával, tevékenységével, megszüntetésével kapcsolatos döntések világosan mutatják a hatalomgyakorlás eljárásait az információkkal való bánásmód területén. Arra kell gondolnunk, hogy a döntéshozó mire terjeszti ki a döntését, milyen tartalommal tölti meg azt, kivel osztja meg, kinek mihez enged hozzáférést, milyen időbeli feltételeket támaszt, mire helyezi a hangsúlyt, mit tekint kevésbé lényegesnek, mennyire kívánja meg az utasítások követését, és milyen lehetőséget ad arra, hogy az érintett fél, a megvalósító hallasszon, alternatív utat válasszon vagy mást tegyen. Ez megadja, hogy a teljes tudás hozzáférhetőségét, megosztását, hasznosítási lehetőségeit, felhasználásának korlátait, elérési lehetőségét, alkalmazásának kereteit, eltérésmentes követésének, eltérésmentes megvalósításának követelményét vagy javaslatként kezelését határozza meg a döntéshozó és fogadja el, illetve válassza a döntés végrehajtója, a törvény alkalmazója, felhasználója.

Tudjuk, hogy az információk ideáltípusai a hatalomgyakorlás fő eszközeiként a következőkben jelölhetők meg: közös (common knowledge) – kötött (bounded knowledge) birtoklású tudás, tökéletes (perfect information) – nem-tökéletes (non-perfect information) terjedelmű információ, teljes (complet-information) – nem-teljes (non-complet) tartalmú információ, szimmetrikus (symmetric information) – nem-szimmetrikus (non-symmetric information) eloszlású információ, determinisztikus (deterministic information) – sztochasztikus (stochastic information) előfordulású információ. Mindezekből következően a felsőoktatással kapcsolatos célok döntéshozó megválasztása és eredménybeli kiértékelése (1.) a meglévő információk birtoklásával, (2.) a vonatkozó információk érvényességi körének nagyságával és tartalmával, (3.) az érintettekhez való eljuttatásával, (4.) a felhasználható információk alkalmazásával, (5.) valamint a tőle való eltérés lehetőségének biztosításával jellemezhető.

A szükséges és elégséges információk alapján a döntéshozóban változtatási szándék generálódik, amely az érintettekben új tanulási folyamatok generálója. Amennyiben más minták változtatás nélküli átvétele vagy módosítása, vagy még tágabb értelemben a követése, elfogadása a döntés tárgya, annyiban kisebb-nagyobb mér-

tékben ad teret a döntéshozó a megvalósító kreativitása számára. A döntéshozók egyetértésének adott pillanatától megvan annak a lehetősége, hogy egy jövőbeli közös út valósuljon meg. Ez a közös út a tudás érvényesülésének megváltoztatott keretét adja.

A tudás érvényesülése azon lehetőségeket foglalja magában, amelyeket az adott tudásterület sajátjának lehet tekinteni (pl. kémiai ismeretek), amelyeket közvetítenek a hallgatóság felé a tanított tárgy (pl. szerves kémia), amelyeket alkalmazni lehet későbbi eljárásokban (pl. a vegyipari termelésben), amelyek az emberi minőséget befolyásolják (pl. a vegyipari mérnök képzése), amelyek a mindennapi élet egészében hatnak (pl. mosószerek), amelyek további vonatkozásaik révén gondolkodásmódunkat, életfelfogásunkat érintik (pl. mérnöki etika). Ezek a hatásterületek a megtévesztő, másnak látszó ismeretektől elhatárolják tudásunkat, előmozdítják ismereteink gyarapodását, növelik tudásunkat a célra irányult ismeretek együttesével, kialakítják képzettségünk profilját, megadják életmódunk jellegzetességét, formálják életfelfogásunkat.

Mindezek alapján a döntéshozó akkor látja döntése helyességét igazolva, ha az általa megváltoztatott keretben a valóságnak megfelelő, jól tanított, hasznosítható, műveltségi profilt meghatározó, jellegzetességgel felruházó, a személyes állásfoglalásban támogató rendszert hoz létre, azt működésében megtartja, vagy ha a célok nem valósulnak meg, legvégső esetben a rendszert megszünteti.

A VÁLTOZTATÁS FOLYAMATA NEM ÖNÁLLÓSÍTHATÓ MÁS FOLYAMATOKTÓL

A felsőoktatás része az oktatás egészének. Mint képzési fokozat, nyilvánvalóan a megelőző fokozatok kialakulását követően jött létre. A teljes képzési nagrendszer a társadalom egészében minden ízében folyamatosan változik. Az oktatás, képzés, nevelés olyan nagy rendszer, melyet szociológiai praxisrendszerként tartunk számon, és mint ilyen, nem független más szociológiai praxisrendszertől. Az oktatási rendszer saját céljai és eredményei szorosan kapcsolódnak más szociológiai praxisrendszer céljaihoz és eredményeihez. Arra gondolhatunk, hogy például a bányászat, a bányaipar fejlődése, a bányászati termékek feldolgozása, felhasználása, a bányászatban alkalmazott munkaerő képzése, az energiagazdálkodás, a környezetvédelem, az építészet mind kapcsolódik a tanítás-tanuláshoz, és amelyekhez ismeretek és tudás tartoznak. Az egyes praxisterületek saját igényei közötti harmónia sok fáradozás eredménye lehet. Az egyes területek hatásainak szinergikus működése nem egyszer kialakított, hanem folyamatosan létrehozandó eredménye az igazgatási munkának. Ez a szinergikus követelmény feltételezi a rendszerek gazdaságos működtetését, a változó környezethez való folyamatos alkalmazkodását. A képzési rendszer nem csupán a meglévők tanításának helye, hanem maga is folyamatosan átalakul, miközben feladatának folyamatosan meg akar felelni a változó környezetben.

Érthető, hogy a döntéshozó személyek és testületek a cél meghatározásában olyan érvekre támaszkodnak, amelyek korszerűek. Egészen más döntéseket kellett hoznia Mária Teréziának, II. Józsefnek, mint 1867 után a monarchiabeli magyar minisztereknek, másként alakultak a követelmények a 20. sz. első, másként a második felében, és egészen másként ma. Ennek megértésében akkor is egyetértés van a társadalomban, ha a konkrétan hozott rendelkezések elfogadásában nincs meg az összhang. Azért, hogy a képzési rendszer, benne a felsőoktatás korszerű legyen, elvek, érvek, szándékok sorakoznak egymás mellé. Azonos elvek nem szükségképpen eredményeznek azonos érveket, és azonos érvek mellett sem születik meg mindenkiben azonos szándék. Az eltérések a felsőoktatási rendszer kínálata és az érintett elfogadó fél választása között olykor jelentős eltérés alakulhat ki a jogi kötelező erő megítélése, a tradícióhoz való ragaszkodás, a súlyosnak ítélt etikai érvek elfogadása, a helyi szokások megtartása, az éppen divatos események megítélése vonatkozásában. A felsőoktatásban lévők életét a döntéshozók által meghatározott tudomány-technikai-jóléti-egészségügyi hatások formálják, de úgy, hogy azok nem függetlenek a tudás érvényesülésének főntebb felsorolt hatásaitól. A felsőoktatási célok és eredmények a tudással állnak a legközvetlenebb kapcsolatban. A tudomány-technológia-jólét területére vonatkozó tudás nem független az etikai értékektől és az etikai értékek egyike sem függetleníthető a tudomány-technika-jólét ismereteiről és gyakorlatától. Ez abból a tényből következik, hogy az ember észszerű tevékenysége tudásán alapul, melynek hasznosítása a társadalom egészében mindig személyes közegben, emberi viselkedés révén történik, és normáknak kell, hogy megfeleljen.

IRÁNYELVEK ÉS KÉRDÉSEK A DÖNTÉSHOZÓK ELŐTT AZ ÚJ LEHETŐSÉGEK LÉTREHOZÁSÁBAN

A döntéshozó számára ezekből következően legalább négy irányadó elv kristályosodik ki. Ezek a következők: 1. ne ártson az új cél megválasztásával, 2. a megvalósítók egyedi értékeit őrizze meg a lehető legnagyobb mértékben, 3. olyan döntéseket hozzon, úgy intézkedjen, hogy ami a jövőben nem kívánatos, annak létrejöttét ne szolgálja a döntése, 4. az igazságosság normájának érvényesítésével járjon el.

Neveléstörténeti szempontból a felsőoktatás rendszerének megváltoztatásáról beszélünk, hiszen a személyes értékek megtartásának, fejlesztésének tereként, a személyes fejlesztő munka keretként tekintjük. A változás ezért annyiban képezi megfontolás tárgyát, amennyiben az ember felelős érte. A változások önmagukban szemlélve legalább négyfélék lehetnek. Moderáltak, valamely irányban gyorsulók, szakaszosan lépésről lépésre haladók, vagy kiszámíthatatlanok. Valamely jellemző adott értékének megváltozása bekövetkezhet új kombinációk révén, vagy átvett mintákkal, vagy szelekció eredményeként, vagy hirtelen rögzülő új megjelenésével, vagy sodródással. Azt a követelményt joggal támasztjuk a döntéshozók számára, hogy amennyire lehetséges, a tervezett cél elérése érdekében a nem kívánatos váratlant,

a veszélyes kiszámíthatatlant, a torzulásokat, az elfogadhatatlan ellentmondásost, a haszontalan kombinációkat amennyire lehet, irányító munkájukkal szűrjék ki a változások sorából.

Mindezek után a jelenlegi és a jövőbeli célok és eredmények vonatkozásában néhány kérdés fogalmazódik meg a felsőoktatási rendszer változásakor.

1. A felsőoktatás irányítói tudnak-e még tenni valamit annak érdekében, hogy a szükséges és elégséges normák nagyobb mértékben érvényesüljenek. Mit tudunk tenni például a tradicionális főiskolai rendszer értékeinek megőrzéséért, továbbviteleért egy új, nagyobb működési egység kialakításakor?

2. Lehet-e a felsőoktatási rendszer környezetét jelentő szociológiai praxisrendszerekkel úgy együttműködtetni, hogy a társadalom egészébe az egyetem a maga tudását jobban hasznosítható formában adja át a hallgatóknak, akik a hasznosítható tudás birtokában biztosabb életúton haladhatnak a munka világában. Milyen módon lehet szorosabb kölcsönös kapcsolat például a gazdaság és az oktatás között?

3. A felsőoktatásban dolgozók együttműködési szándékának kialakulása lehet spontán, meggyőzés vagy kényszer eredménye. Hol, milyen áron érdemes érvekkel vagy erővel fellépni az átalakítás érdekében, mely szándékot érdemes korlátozni az érdekek vonatkozásában?

4. A létrejövő változás kiszámíthatatlan következményeinek minimalizálására törekedve mennyiben kell a közösségi egyetértést, a társadalmi békét és a kapcsolatok hálózatában a koherencia fokát növelni, milyen mértékben legyen szerepe a munka világában jelentkező aktualitásoknak, a nemek közötti értékegyenlőségnek, a közakarat megjelenítésének az átalakítás folyamatában?

FOLYAMATOS KÖZÖS FELELŐSSÉG

A kérdésekre adott gyakorlati válaszok által a felsőoktatás változásában a célok és eredmények sorsa meghatározottabbá válik. Érték, kapcsolat, együttműködés, következmény vonatkozásában tehát főként a változtatások előtt kell mérlegelni a lehetőségeket. A közjó és a társadalom tagjainak jóléte szorosan összefügg a felsőoktatással, mely az emberi tevékenység meglévő értékeinek repertoárját, az új létrehozására szolgáló kreativitást, a megvalósítás kezdeményezését a tudás reprodukciója vonatkozásában. Oktatási rendszerünket megörököltük az előző generációktól, és folyamatos megújításával minden bizonnyal annak fejlesztésére is képesek vagyunk. Közös felelősség sűrget bennünket az előttünk álló feladatok megoldásában. A neveléstudomány történetében az intézmények célkitűzéseinek, arculatának, eredményeinek változásában az a legfőbb tanulság, hogy ami megtörtént, visszavonhatatlanul részévé válik a történéseknek oly módon is, hogy azok jelentős mértékben befolyásolják későbbi lehetőségeinket.

AZ ISKOLÁS GYERMEK NARRATÍVÁI A CSALÁD ÉS ISKOLA CÍMŰ FOLYÓIRATBAN 1878, 1898

SZABOLCS ÉVA

Az 1868-ban életbe lépett népiskolai törvényt sokan sokféleképpen elemezték, tették vizsgálat tárgyává a magyar közoktatás fejlődése szempontjából. (Pl. *Felkai*, 1996, *Kelemen*, 2002, *Mann*, 1993) Mind statisztikai adatokkal, mind a népiskolai oktatás mikrotörténeleinek vizsgálatával jól kimutatható, hogy az 1870-es évektől hogyan kezdett el professzionalizálódni a közoktatás, milyen modernizációs tendenciák figyelhetők meg az oktatásban a dualizmus korában. Messziről tekintve, a statisztikai adatokat vizsgálva az látható, hogy az elemi népoktatás mennyiségi kiteljesedése figyelhető meg a korszakban; szinte egyenes ívű fejlődésként, sikertörténetként írhatók le a 6-10 éves korosztály iskoláztatása érdekében történtek: a népoktatás tartalmának korszerűsítése, a tanítóképzés mennyiségi növelésére tett erőfeszítések, az oktatás tárgyi feltételeinek bővítése, a modern tanügyi adminisztráció kialakítása, a néptanítók helyzetének javítása.

E folyamat azonban ennél összetettebb volt, és a számadatokkal is igazolt modernizáció ellentmondásai, az érdekütközések, a felmerülő nehézségek feltárása lehetővé teszi, hogy árnyaltabban lássuk a hazai iskoláztatás történetében e kiemelkedően fontos korszakot. A korabeli pedagógiai sajtó vitái, a szakemberek és laikusok véleményei, tépelődései ráirányítják figyelmünket arra, hogy mi módon éltek meg a kortársak a történetész szemével visszatekintve fejlődésként értelmezett folyamatot, milyen volt a társadalmi elfogadottsága az alakuló-formálódó népoktatásnak. (Vö. *Szabolcs-Mann*, 1997. 3-38.) Ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a *Család és Iskola* című kolozsvári folyóirat 1878. és 1898. évfolyamainak áttanulmányozásával a népoktatás kiteljesedésének korszakát e két időponthoz kötve, az *iskolás gyermekre* fókuszálva vizsgáljuk, mintegy két állóképet adva az iskolába járó gyermek korabeli felfogásáról. Ha elfogadjuk, hogy az intézményes nevelés történeteit e korszakban egy mennyiségi-minőségi elemeket mutató fejlődési folyamatként láthatjuk, akkor a két, húsz évvel elválasztott folyóirat-évfolyam írásai között a hasonlóságok mellett különbségeket is fogunk találni. Azt feltételezzük, hogy az iskolás gyermekkel kapcsolatos nézetek időben változtak, és a népoktatással szembeni korabeli elvárások, történések beágyazottsága határozta meg az iskolába járó gyermekről kialakult képet.

A dualizmus gyermekfelfogását számos neveléstörténeti munka vizsgálta. (Pl. *Nóvik*, 2002, *Pukánszky*, 1999, 2005, *Szabolcs*, 1984, 1999) A különböző forrásokra támaszkodó, különböző elméleti, módszertani megközelítéseket alkalmazó írások mindegyike hangsúlyozza, hogy az iskoláztatás elterjedésének fontos sze-

repe volt a gyermekekkel kapcsolatos nézetek formálódásában, az iskolás gyermek konstruálásában. Ekkortól indult el a népoktatási törvény hatására az a folyamat, amelyben a gyermek tanulói státusza jogilag is megszületett, és a közvélemény is egyre inkább elfogadta, hogy a gyermeknek „iskolában a helye”. Az „iskolás gyermek” általános fogalma alatt különböző, az évek során változó nézetek kristályosodtak ki, amelyek további kibontásához szeretne hozzájárulni ez a tanulmány is.

CSALÁD ÉS ISKOLA (1878)

A népiskolai törvény életbe lépése után tíz évvel a Kolozsmegyei Tanítóegyesület lapja számos olyan írást közölt, amely az iskolába járás fontosságát, előnyeit emeli ki, mintegy győzködve az olvasókat arról, hogy a gyermekek magától értetődő élethelyzete a tanulói állapot. E cikkeket olvasva arra kell gondolnunk, még (10 évvel a népoktatási törvény életbe lépése után!) egyáltalán nem természetes, hogy a gyermek – minden gyermek! – iskolás, tanulóvá vált. Hogyan lehet tanulóvá tenni a gyerekeket? Melyek az iskolai életben való boldoguláshoz szükséges tulajdonságok? Hogyan lehet ezeket kialakítani? Az iskolába járó gyermek fogalma ekkor még nem vonatkozik minden, a tankötelezettség hatálya alá eső gyermekekre, hiszen az írások azt tükrözik, hogy sok még a tennivaló a teljeskörű iskoláztatás eléréséig. Mivel a folyóirat célja *„a nevelés és az elemi oktatás tekintetében a család, a gyermekkert és a népiskola között összhangzást hozni létre”* (1875. 1. sz.), ezekre a feltett kérdésekre a választ a családban is kell keresni. Egy cikk arról igyekszik meggyőzni a szülőket didaktikusan előadott buzdítással, hogy *„a gyermek taníttatása a legjobb befektetés”* (1878. 1. sz. 2-3. o.). A családnak az iskolás gyermek szocializációjában betöltött szerepéről olvashatunk a következő írásban: *„...Ha a család befolyása jótékony volt, akkor az iskola a gyermekek szívében már megfogamzott rend-, tisztaság-, szépiránti rokonszenv, erkölcsi és vallásos érzelmeket szíthatja, fejlesztheti, élet- erkölcsi és vallásigazságok alakjában a gyermek teljes tudatára hozhatja. De ha a jó alap meg nem vettetett, akkor – valljuk be őszintén! – az iskola vajmi tehetetlen az erkölcsiségre, vallásosságra, egy szóval a humanizmusra nevelés dolgában...”* (1878. 7. sz.) Hasonló a következtetése egy másik cikknek, amely a család és iskola együttes személyiségformáló szerepét emeli ki: *„Család és iskola azon kettős műhely, mely a leendő embert gyártja. E kettő időmítő kezei adnak irányt a leendő embernek...”* (1878. 8. sz.) Formálódik az a „munkamegosztás”, amelyből az iskolás gyermek kívánatos alakja ki fog emelkedni: *„A családi és iskolai szellem két egymással ellentétes természetű. Míg az első főleg kedves és játsszi eszközökkel, mult által megszentelt szokásokkal, szórakoztató foglalkozással és önfeláldozó szeretettel karolja magához a gyermeket; addig a másik olykor komoly, néha rideg, uj és idegen, de mindig kitartó, ész és értelem feszítő munkával kínálkozik. Egyik inkább a szív, másik az ész tanyája, termőföldje.”* (1878. 9. sz.)

Egy másik írás már a címében is utal arra a problémára, hogy a tanköteles gyerekek iskolába járása nem megoldott: *„Hogyan lehetne a tanulók rendes iskolabajárását, és a teljes hatosztályú népiskola bevezetését biztosítani?”* (1878. 4. sz. 32-34. o.) Ebben az írásban találkozhatunk azzal a korabeli pedagógiai sajtó szinte egészéből visszaköszönő nézettel, hogy a „szegényebb néposztályok” nem látják be az iskoláztatás szükségességét: *„Különösen a napszámosok, föld- és kézművesek ma is épp oly rendetlenül és hanyagul járatják – ha ugyan járatják – gyermekeiket az iskolába, mint azelőtt... mindenféle kicsinyes és kellően nem igazolható ürügyök alatt igyekeznek kibujni törvényszerű szülői vagy gyámi kötelességük alól.”* Ez utóbbi idézet azt jelzi, hogy az iskolás gyermekről szóló diskurzust árnyalja a társadalmi hovatartozás kérdése is. Egy korábbi írásomban a dualizmuskori gyermekképző sajtóforrások alapján történő elemzésekor (Szabolcs, 1999) érintettem azt a cikkekből kiolvasható törekvést, hogy az ideálisnak tartott gyermek középosztálybeli családban nevelkedik, mert ez a környezet tudja biztosítani azokat a feltételeket, amelyek mind az egyén, mind a társadalom részéről kívánatosak a neveléshez. Továbbgondolva ezt a megállapítást, valószínűleg nem véletlen, hogy az *iskolás* gyermekre fókuszálva is felmerül a társadalmi rétegződés szempontja, hiszen a gyermekkel szembeni elvárás szülői viselkedéssel szembeni elvárást is jelent, melynek optimális elemeit a korabeli sajtó közvetítette, kívánatos normáknak minősítette, és a polgári, középosztálybeli életmód felé terelte. Az iskolához való pozitív viszony kialakítása ugyanis a polgári nemzetállam egyik alapvető célja volt.

Természetesen a szülővel szembeni elvárások konkrétan is megfogalmazódnak: *„Értelmes, jóra való, helyesen gondolkodó családok örömmel várják (ti. az iskolakezdést), s ha eljött, bizony jóleső bizalommal és meggyőződéssel hozzák gyermekeiket, s adják át az iskolának, azzal a bizalommal, hogy ide jó helyre hozzák, s azzal a meggyőződéssel, hogy az iskola komoly akarattal s őszinte törekvéssel mindent megteszen a gyermekek értelmi és erkölcsi fejlődésének biztos előhaladására.”* (1878. 17. sz.)

Látható, hogy a tanulóvá válás elemeit kutatva többször ismétlődő elemekre bukkanunk. A gyermek szükségszerű fejlődését az iskola biztosítja, az iskolába járó gyermek fejlődése garantált, különösen, ha a család ezt megfelelő módon – ahogy korábbi idézetekből kitetszett –, érzelmileg, a szívre hatva, jó példát mutatva az erkölcsi fejlődéshez, megalapozta. Ehhez az érzelmi alapozású fejlesztéshez járul az iskola racionális természetű munkálkodása: *„Ismeretterjesztés, észfejlesztés dolgában az iskola... fölülmulja a családot...”* (1878. 7. sz.) A már említett rendszert, erkölcsösség további összefüggésekben jelenik meg: *„...csak a rend gátló korlátai között érhető el minden nevelés végcélja, az erkölcsi jellem alapuló önállóság és szabadság.”* (1878. 7. sz.) A polgári világ erényei az iskoláztatással összefüggésben kiemelten szerepelnek. Az iskolás gyermekről való gondolkodás tehát együtt jár azzal, hogy az iskola világát a munka világának racionalitásához, a mun-

kavégzéshez (tanuláshoz) szükséges, elsősorban az értelmi belátáson alapuló rendezettséghez közelítik.

CSALÁD ÉS ISKOLA (1898)

Az elemi népoktatás expanziója megmutatkozik a korabeli statisztikai adatokban is. 1869-ben a tankötelesek 48%-a, 1890-ben 86%-a látogatta az iskolát. (Kelemen, 2002). Tudjuk, az impozáns adatok ellenére az Eötvös által kitűzött célt még ekkor sem érte el az ország. Az iskoláztatás kívánalma ekkor már újabb hangsúlyokkal bővült: társadalmi megítélésének, a nemzet életében betöltött fontos szerepének hangsúlyozására figyelhetünk fel: „... a népiskolai törvény 30-ik évfordulójára jutott... az igazi nemzeti nevelés rendszerét még máig sem bírták megteremteni”. (1878. 1. sz.)

Ez az évfolyam arról győz meg, hogy már sokkal differenciáltabb az iskolába járó gyermekről való gondolkodás. A hangsúly már nem az iskola elfogadtatásán volt, hanem azon, amit az iskolás lét jelentett a gyermek és környezete számára. A család és az iskola szerepe megszilárdulni látszott a gyermeknevelés teendőinek megosztásában. Egyre természetesebbnek tűnt, hogy a gyermeki lét alaphelyzete a tanulói állapot, amely záloga a gyermek fejlődésének. Ezt elfogadó, optimista várakozást sugall a következő, a tanévkezdésre íródott cikk: „... A növendékek vidáman sereglenek az iskolák körül, mintha azon érzet tükröződnék szemeikben, hogy most egy fokkal magasabban állnak az előhaladás létráján, mint tavaly ilyenkor s mint ha azt az elhatározást olvashatnók arcukon, hogy az új iskolai évben újult erővel s szorgalommal fogják teljesíteni tanulói kötelességöket.” (1898. 13. sz.)

A gyermekről való gondolkodás gazdagodása, a húsz évvel korábban megjelenített képhez viszonyított differenciálódása, a korábbi tulajdonságok, elvárások megerősítése nyomon követhető és részletes leírásba rendezhető a folyóirat 1898-as évfolyamának cikkei alapján.

Az iskolás gyermek a családban születik. Az iskola ismeretátadás dolgában felülmúlja a családot, de a nevelés, amely a szív, a vágyak, az ösztönök és a hajlamok természetén alapszik, a családban kezdődik. A nevelés alapjait a családban találjuk. A család neveli rendre, tisztaságra, szép iránti rokonszenvre, erkölcsre, vallásra a gyerekeket, és ha ez nem történik meg, az iskola vajmi keveset tehet. A szülőknél tudatosítani kell, hogy csak a korlátok között tartott gyerekek jut el az erkölcsi autonómián alapuló önállóságra és szabadságra. A jóra való családok belátják, hogy a gyerekek iskolába járása szükséges, és bizalommal is vannak az iskola iránt – gyermekük érdekében.

A gyermek, amikor belép az iskolába, új elvárásokkal szembesül; fontos alaptulajdonságok kialakítását várják tőle: engedelmesség, szorgalom, becsület. A gyerek ideális esetben elfogadja ezeket a törekvéseket, nem ellenkezik, hanem próbál megfelelni az elvárásoknak. Meg kell ismerniük, hogy mi a kötelességük, de persze nem

katonai reguláról van szó: „*Meg tudnák-e ők gyermek ésszel választani a jót a rossztól! Bizony nem! Elfajulnának s csak akkor vennék észre helytelen irányba való haladásukat, mikor már a visszatérésre, az orvoslásra sem elég idő, sem elég erő nem lenne. . . A gyom elnyomja a legnemesebb növényt is!*” (1898. 4. sz.)

Az iskolás gyermek tanszereivel felszerelve pontosan érkezik az iskolába. Minden feladatot pontosan elkészít. Illedelmesen, tisztelettelően viselkedik a tanítóval, figyel rá. Társai iránt szeretetet tanúsít. Mind az iskolában, mind azon kívül ügyel a rendre, tisztaságra. Ha az iskola pontosan teljesíti feladatát, akkor a gyermektől elvárt viselkedési normák, tulajdonságok láthatóvá válnak: „*A jellem erejét, a tudás kiterjedtségét, az ítélőképesség helyes irányú működését a népiskolában is oly mértékben lehet és kell fejlesztenünk, a milyen teljesen elegendő arra, hogy képesítse neveltünket polgári és emberi kötelességei bü betöltésére. Bizonyos az is, hogyha a gyermek lelki világát a jónak, az igaznak és a szépnek eszméivel s ezek kitartó gyakorlására való törekvéssel látjuk el, az ifjú kevésbé fog eltévedni az életnek útjain, mint ellenkezőleg.*” (1898. 17. sz.)

Ebben az évfolyamban sok szó esett arról, hogy milyen a tanítók és a gyerekek kapcsolata. A néptanítóknak szóló tanácsok a gyermekről kialakított képet árnyalták, és egy gyermekcentrikus, az iskolás gyermeket jónak, ártatlannak tekintő gyermek képét propagálták. Szeretet, melegség, tapintat – ezekkel próbálja a tanító a gyereket formálni. Mind a szülőknek, mind a tanítóknak szóltak azok az írások, amelyek az ártatlan, kiszolgáltatott, gyámolítandó, a jövő letéteményesének tekintett gyermek képét rajzolták meg: „*Hányszor lesz szomorú a vidám gyermek az ütlegek s nélkülözések miatt; hányszor keseredik el a szigorú folytonos munka terbe alatt, hányszor áldoznak föl. . . hány esetben ölik meg a kedélyt s teszik az ifjat idő előtt mogorva, vén emberré!... A gyermekeknek tanulniok kell, dolgozzanak és legyenek boldogok és vidámak. . . az ifjukor, a tanulás ideje ne nélkülözze a. . . vidámságot!*” (1898. 13. sz.) A gyermekkor idealizálása a retorikai fordulatokban is megmutatkozott: „*A mi világunk az, melynek drágább kincse, tündöklőbb ékszere nincs a gyermeknél. . . A gyermeki ártatlanságnál bájosabb adománya nincs a természetnek.*” (1898. 18. sz.) A tanító-tanuló viszonyban azonban megmutatkozott az iskolai hierarchia érzékeltetése is, hiszen pl. a tanító „*parancsol*” a gyermekeknek, még ha nem is vezényszóval. Az iskolás gyermekről való gondolkodás változása abban is tetten érhető, hogy egyre inkább megmutatkozik a szakszerűség a folyóirat írásaiban: figyelnek arra, nincs-e túlterhelve a gyermek. („*Értbetetlen akárhány tanítónak az a megfeszített szorgalma, melyet az iskolai év 2-3 utolsó hónapjában kifejti, s melyel tanítványait is megerőlteti.*”) (1898. 7. sz.) hogyan reagál az osztályzatra („*A nyilvános osztályozás még az elégtelen osztályzatot nyert tanulóknak egy részét is serkenti, hát még a jó osztályzatuakat!*”) (1898. 13. sz.)

A folyóirat írásai alapján itt bemutatott kép az iskolás gyermekről tehát fontos elvárásokat rögzített, ugyanakkor az is kitészik ezekből a cikkekből, hogy az isko-

lás gyermek szinte idealizált leírása egy passzív gyermeket jelenített meg, akivel „történeket” dolgok, és ezek hatására válik olyanná, hogy a társadalmi előírásoknak megfeleljen. Tovább erősödik tehát az iskolás gyermek mint fejlesztendő, a társadalomba beillesztendő egyén képe. Az 1878-as évfolyam írásai a (minden) gyermek tanulóvá válására, annak elősegítésére tették a hangsúlyt; az iskolás gyermek mint egyéni és társadalmi szinten elérendő cél fogalmazódott meg. 1898-ban ezzel találkozunk, hogy az iskolás gyermek hogyan létezett az iskola világában, a kölcsönös elvárások hálójában milyen tulajdonságait tartották fontosnak, elérendőnek. A gyermekről való gondolkodás, szakmai gazdagodás differenciálódását jelezte, hogy 1898-ra az iskolába járó gyermek általános képe mellett feltűntek a dadogó gyermek (1898. 7. sz.), a siketnéma gyermek (1898. 8. sz.) problémáiról szóló írások is. Fontos eleme mindkét évfolyam írásainak, hogy *általában* szóltak a gyermekről, és az iskolába járó gyermek fogalmának konstruálása nem kívánta meg külön a fiúkról-lányokról való gondolkodást. Ez azt is jelenti, hogy nem hús-vér gyermekekről írtak, hanem egy ideáltípusról, amelynek „létrehozása” a család és az iskola, a szülők és a tanítók közös feladata volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Felkai László (1996): *Magyarország oktatásügye a millennium éveiben*. Budapest.
- Kelemen Elemér (2002): A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: *uő: Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*. Oktatáskutató Intézet. Új Mandátum, Budapest. 121-134.
- Mann Miklós (1993): *Kulturpolitikuskok a dualizmus korában*. Budapest.
- Nóvik Attila (2002): Gyermek a dualizmus iskolai és családi hatókörében. *Iskolakultúra*, 3. 16-22.
- Pukánszky Béla (1999): *Felméri Lajos ismeretlen arca – a gyermekkép újszerű vonásai az első kolozsvári pedagógiaprofesszor írásaiban* – In: Csapó Benő – Vidákovich Tibor szerk.: *Neveléstudomány az ezredfordulón*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstudomány kézikönyveiben*. Iskolakultúra könyvek, 28. Pécs.
- Szabolcs Éva (1984): *Ideas on middle-class children in an educational periodical in Hungary in 1875-1898*. In: Conference papers for the 1st meeting of the International Standing. Working Group for the History of Early Childhood Education. University of Bamberg, 248-258.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867-1944*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány, Budapest.
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekortörténet kutatásában. Gyermekképek Magyarországon 1868-1898*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

A 19-20. SZÁZADI OKTATÁSPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÖZŐDÉSE A MAGYARORSZÁGI OKTATÁSI TÖRVÉNYEKBEN

KELEMEN ELEMÉR

Az elmúlt két, két és fél évszázad jelentős társadalmi változása volt Európában a modern – nemzeti és polgári – oktatási rendszerek kialakulása és kiépülése. Ezt a folyamatot mindenekelőtt az iskoláztatás expanziója, tér- és időbeli kiterjedése, növekvő társadalmi elfogadottsága, a különböző iskolafokokozatok és iskolatípusok összekapcsolódása és egymásra épülése, valamint a neveléssel-oktatással hivatásszerűen foglalkozó szakmai csoportok létrejötte, a pedagógus szakma professzionalizálódása jellemzi. Jellemzője továbbá a tradicionális iskolafenntartók, azaz az egyházak korábbi szerepének korlátozása, az állami befolyás – regionálisan kétségtelenül eltérő mértékű – erősödése, a különböző típusú oktatáspolitikák és oktatásirányítási rendszerek (angolszász, kontinentális, kelet- és kelet-közép-európai modell) megjelenése. Az állami beavatkozások eszközrendszerében – a finanszírozás, a tartalmi szabályozás, a tanügyigazgatás és megannyi indirekt tényező mellett – kitüntetett helyet foglal el a jogi szabályozás, azaz az állampolgároknak az iskoláztatással kapcsolatos jogait és kötelezettségeit, az iskolarendszer szerkezetét, szervezetét és működését, az elvárt képesítési követelményeket stb. meghatározó törvényeknek, illetve a hozzájuk igazodó jogszabályoknak a modern polgári állam alkotmányos jogrendjébe illeszkedő rendszere. A szabályozási hierarchia csúcsát jelentő országos törvények, törvényi szintű előírások – a hatalmi ágak munkamegosztásának megfelelően – általában a törvényhozás intézményében, a parlamentben születnek, alkalmazzuk a végrehajtó hatalom, a kormányzati és a közigazgatási szervek által alkotott alacsonyabb szintű jogszabályok (rendeletek, utasítások) szolgálják. Felettük a kontrollt a harmadik hatalmi ág, az igazságszolgáltatás gyakorolja.

Jelen tanulmány a modern magyarországi oktatási rendszer kialakulásának és napjainkig követhető fejlődésének sajátos metszetét kívánja bemutatni: a 19-20. század politikai-oktatáspolitikai nézeteinek, illetve ezen nézetek változásainak, fordulatainak tükröződését a korszak hazai (köz)oktatási törvényeiben.

A magyarországi oktatásügy állami szabályozásának előtörténetét a Habsburg Birodalom politikai keretei között megszületett uralkodói rendeletek, az 1777. évi Ratio Educationis, illetve ennek kompromisszumokon alapuló, mérsékeltebb 1806-os változata, a második Ratio, valamint az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverését követően ráncoktrojált 1849-es Organisationsentwurf jelentették. E királyi rendeletek közös vonása az összbirodalmi célokat szolgáló, aufklärista modernizá-

ciós szándék, a magyar iskolaügy viszonylagos elmaradottságának abszolutista esz-
közökkel történő felszámolása volt. Ez a külső modernizációs kényszer – mindkét
esetben – hasonló reakciókat váltott ki. Egyrészt a korlátozni szándékolt, illetve kor-
látozni vélt nemzeti és vallási autonómiák természetesnek tekinthető tiltakozását és
– a lehetőségektől függő – nyílt vagy burkolt (passzív) ellenállást, másrészt az elke-
rülhetetlen változtatások elismerését és tudomásulvételét, a külső kényszer, azaz a
polgári jellegű reformok összehangolásának szándékát a nemzeti célú törekvések-
kel. Az elutasítás és az alkalmazkodás ambivalenciája oldódik fel az 1790/92-es or-
szággyűlés, majd a reformkor és 1848 nemzeti törekvéseket és polgári igényeket – a
„haza és haladás” jelszavában – ötvöző művelődési programjaiban és reformelkép-
zeléseiben (l. például az 1843-as Bezerédj-féle törvénytervezetet vagy Eötvös 1848-
as népiskolai törvényjavaslatát) csakúgy, mint a hazai oktatásügy fejlődését (is) elő-
mozdítani kívánó uralkodói intézkedések (a népoktatás rendezése és fejlesztése, a
középiskola és a középiskolai tanárképzés reformja stb.) tudomásul vételében, hall-
gatólagos vagy tevőleges elfogadásában. Ezt a helyzetet példázzák a második Ratio
protestáns adaptációi (Systema scholarum, álmosdi Ratio), a katolikus gimnázium-
ok és a protestáns kollégiumok érettségivel záruló nyolcosztályos gimnáziummá
történő átszervezése az 1850-es években, vagy az 1845-ös néptanodai szabályzathoz
igazodó, de azt számos ponton meghaladó 1858-as református népiskolai szerve-
zet, amely bizonyos vonatkozásban az 1868-as népiskolai törvény előképeinek tekint-
hető. A birodalmi keretek között, uralkodói rendeletek folytán kikényszerített mo-
dernizációnak, a „civilizátorikus” intézkedéseknek azonban természetes velejárója
volt, hogy a kényszerítő körülmények lazulása folytán ezek hatása gyengült, egyfajta
visszarendeződés következett be, mint például az ún. provizórium időszakában, az
1860-as évek első kétharmadában.

* * *

A modern magyarországi iskolarendszer megteremtése végül is a kiegyezés által
létrehozott közjogi keretek között, a felgyorsuló polgári átalakulás és a nemzetállami
fejlődés összehangolt igényei szerint ment végbe. A dualista korszak oktatáspolitikájának
alapelvei – évtizedekre szólóan – az Eötvös elméleti munkáiban, elsősorban
„A XIX. század uralkodó eszméi”-ben megfogalmazott és politikusi, miniszteri
tevékenységében, így törvényalkotói munkásságában is következetesen érvényesülő,
liberális értékeken alapuló állambölcseleti elvek: a szabadság, az egyenlőség és a
nemzetiség hármasságának determinációja alakította.

Ilyen alappillére volt a korszak oktatási reformjainak a további változások meg-
alapozását jelentő népoktatási törvényben (1868: XXXVIII. tc.) is következetesen ér-
vényesített szabadság-elv, amely kétirányú keresztműzbe került mind az előjogaikat
féltő egyházak, mind a személyiségi jogokat óvó liberális közfelfogás által vitatott

tankötelezettség törvénybe iktatott kényszerét a tanszabadság és a tanítás szabadságának gondosan kimunkált, széles körű garanciával ellensúlyozta.

A tanszabadság, amely Eötvös felfogása szerint az egyéni szabadságnak a gyülekezési és szólásszabadsággal egyenrangú eleme, kifejezésre jutott a tankötelezettség teljesítésének szabad megválasztásában, így például a nyilvános vizsgákon igazolt magántanulás törvényi elismerésében (a tankötelezettség ilyen értelemben nem jelentett iskoláztatási kötelezettséget!). De ilyen ellenpont volt – a földrajzi és egyéb körülmények folytán természetesen szükségképpen korlátozott – szabad iskolaválasztás lehetősége is.

A tanítás szabadsága egyfelől az iskolalétesítés és -fenntartás szélesen értelmezett szabadságát az egyének, az egyének társulásai és különféle felekezeti és polgári közösségei, valamint a végső felelősséget viselő állam jogainak és kötelességeinek törvényi szabályozását jelentette, másfelől – magától értetődően – a különböző jellegű tanintézményekben folyó oktatás tartalmának (tanterveinek, tankönyveinek) az iskolafenntartó nézeteihez, felfogásához igazodó szabad megválasztását. A népiskolai törvény és a kapcsolódó állami népiskolai tantervek csak a községi és az állami intézményekre vonatkoztak kötelező érvénnyel. A népoktatás intézményi, anyagi, tárgyi, személyi és szervezeti feltételeit a törvény csak olyan mértékben szabályozta, hogy azok az alapvető szakmai, egészségügyi és egyéb feltételeknek, azaz az állampolgárok elemi érdekeinek megfeleljenek.

A tanszabadság elve érvényesült a kiépülő népiskolai tanügyigazgatás egyensúlyelven alapuló rendszerében is. Ez nagyfokú önállóságot biztosított az egyházak saját, hagyományos tanügyi szerveinek, de – elsősorban a községi és állami intézmények esetén – lehetővé tette az állampolgárok beleszólását az iskola dolgaiba, miközben az oktatáspolitikai célok érdekében megvalósította az államnak a vallás- és közoktatásügyi miniszter személyében megtestesülő főfelügyeleti jogát.

A tanszabadság és a tanítási szabadság elvét érvényesítette a törvény az ország területén élő nemzetiségek iskolai anyanyelv-használatát az anyanyelven történő tanítás általános gyakorlatát illetően is. Ezt az alapvető jogot a népoktatási törvénnyel egyidejű nemzetiségi törvény a közép- és felsőfokú oktatásra is kiterjesztette. Ez a testvériség elvének megfelelő nemzetiségi elv gyakorlati megvalósítását célozta, ideig-óráig – főleg a népoktatás vonatkozásában – eredményesen.

Az egyenlőség elve a népoktatás mindenki számára elérhető, demokratikus jellegét jelentette. Következtes érvényesítését, a népoktatás ingyenességét azonban – Eötvös eredeti elképzelését felülbíráva –, a törvényalkotás az iskolafenntartó egyházak, főképp a római katolikus egyház nyomásának engedve elvetette, és szegénységi bizonyítványhoz kötötte a beiratkozási, illetve a tandíj elengedését. Ez az intézkedés az előírt iskolaadó meghatározott mértékével, ami az ún. egyenesadó 5%-a volt, valamint a törvényben szabályozott tanítói járandóságokkal együtt a gyermekét kötelezően iskolázató lakosság anyagi terheinek érzékelhető növekedését hozta magával. Ezt tetézte a későbbiekben az iskolamulasztó gyermekek szüleire kirótt büntetések

szaporodása is. Mindez jelentős mértékben hozzájárult a tankötelezettséggel – és az iskolával – szemben kialakuló társadalmi elégedetlenséghez, ellenérzésekhez, különösen azt követően, hogy a kiépülő polgári közigazgatás egyre szigorúbb eszközökkel, így például végrehajtási eljárások keretében szerzett érvényt a törvényi előírásoknak. A népoktatás ingyenessége később, a századfordulót követő oktatáspolitikai magyarosító szándékaihoz igazodó törvényi rendelkezés nyomán valósult meg (l. az 1908. LXVI. tc. elemi népiskolai oktatás ingyenességéről), – főképpen a nemzetiségi felekezeti iskolákra oktrojált államsegélyek révén – egyre táguló teret nyitott az asszimilációs célzatú állami befolyásnak.

A korszak további fontos oktatási törvényei – az ipari és kereskedelmi tanoncoktatást szabályozó 1872. és 1884. évi ún. ipartörvények, a középiskolai törvény (az 1883. évi XXX. tc.) és a kisdedővási törvény (az 1891. évi XV. tc.) – lényegüket tekintve a korszak oktatáspolitikai jellegét megalapozó és meghatározó liberális cötvösi alapelvek jegyében alakították a magyarországi közoktatás kiteljesedő intézményrendszerét. Külön is említést érdemelnek azok a magas szintű jogszabályok, amelyek az alaptörvények idevonatkozó rendelkezéseit kiegészítve elősegítették a magyar pedagógustársadalom alapvető csoportjainak, elsősorban a tanítóságnak és a középiskolai tanárságnak a professzionalizálódását, szakmai és szociális biztonságuknak – a polgári állam felelősségi rendszerében illeszkedő – kiépülését, tevékenységük közszolgálati jellegének erősödését (l. a népoktatási nyilvános tanintézetek tanítóinak, s nevelőinek nyugdíjazásáról szóló 1875. évi XXXII. tc.-et, az ezt módosító, hatályát szélesebb körre kiterjesztő 1891. évi XLIII., az 1894. évi XXVII., és az 1914. évi XXXVI. tc.-eket, valamint az elemi iskolai tanítók fizetésének rendszerezéséről szóló 1883. évi XXVI., illetve 1907. évi XXVII. törvényt).

A dualista korszak oktatási törvényeiben és iskolai gyakorlatában egyaránt megmutatkozó liberális oktatáspolitikai első törésvonalai azonban viszonylag korán kizajzolódnak. A változtatási szándékok kétirányúak.

Egyrészt a nemzetállami jelleg erősítését, az ország területén élő nemzetiségek „békés” eszközökkel, a köznevelési intézmények útján történő nyelvi asszimilációját, magyarosítását célzó intézkedések tartoznak ide; a magyar nyelv népoktatási intézményekben történő tanításáról szóló 1879. évi XVIII. törvénycikktől a nemzetiségek lakta területeken létesített állami iskolák telepítésén át az elemi iskolák, mindennek előtt a felekezeti és elsősorban a nemzetiségi iskolák jogviszonyait átíró 1907. évi XXVII., és az elemi népiskolai oktatás ingyenességét kimondó 1908. évi XLVI. törvényekig, valamint az ezen intézkedéseket tovább szigorító, a nemzeti célok érdekében fegyelmi, sőt büntetőjogi eszközök alkalmazását is lehetővé tevő 1913. évi XXVII. törvényig („az elemi népiskolai záróvizsga eredményeinek és a tanítók magyar nyelvtudásának ellenőrzéséről”). Jogos ellenvetésnek tűnhet, hogy ezek a rendelkezések jelentős mértékben hozzájárultak a leszakadó területek nemzetiségi lakosságának felzárkóztatásához, életviszonyaik modernizálásához, életlehetőségeik, mindelelőtt munkavállalási lehetőségeik, társadalmi mobilizációjuk előmozdításához.

A gyakorta erőszakossá váló magyarosítási intézkedések társadalom-lélektani és politikai hatása azonban – a nemzetiségi középiskolák ellen indított boszorkányüldözésekkel és a nemzetiségi törvény közép- és felsőoktatást érintő korszakos rendelkezéseinek elszabotálásával együtt – kiszámíthatatlannak bizonyult: az (oktatás) politikai bumeráng-effektus egyik kiváló oka volt a 20. századi tragikus következményeknek, a magyar „nemzetállam” látványos összeomlásának, széthullásának.

A másik törésvonal az Eötvös által elgondolt, az egységes népiskolára épülő, demokratikus iskolarendszer osztályszempontokat és osztályérdekeket érvényesítő, divergáló fejlődésében mutatkozik meg. A legerőszakosabb törekvés e tekintetben az 1880-as évek végének – egyes iskolafenntartói csoportok, elsősorban a nagybirtok és katolikus egyház részéről képviselt, ám megfeneklett – oktatáspolitikai kísérlete a népoktatás megosztására, a hatosztályos elemi iskola mellett egy gyakorlatias(abb) irányultságú, négy évfolyamos alapiskola elkülönítésére. Ez a próbálkozás ugyan nem vezetett eredményre, de az elemi népiskolai szerkezet lassú változása, felekezeti megosztottsága, az egytanítás, osztatlan népiskolák változatlan túlsúlya tartós akadályát jelentette az eötvösi koncepció, a modern magyarországi iskolarendszer szilárd alapját képező népoktatás esélyegyenlőségét ígérő, valóban demokratikus továbbfejlesztésének. A fejlődés ezzel ellentétes tendenciáját jól példázza a közoktatás „csúcshintézményét” jelentő, a magyar uralkodó elit utánpótlását biztosító klasszikus humángimnázium kiváltságos jellegének megszilárdulása, az egységes középiskola megteremtésére irányuló kísérletek időszakos kudarca.

A dualista korszakban kiépülő magyarországi oktatási rendszer erősödő korabeli kritikája – különböző indíttatású szakmai érvekkel megalapozottan – az alapoktatás demokratikus továbbfejlesztését, az általános, egységes, kötelező nyolcosztályos népiskola és az erre épülő négyosztályos, differenciált középiskola kialakítását vázolta fel meggyőző alternatívaként. Ezek az új oktatáspolitikai célok fogalmazódtak meg a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében a szociáldemokrata munkásmozgalom és a polgári radikalizmus politikai programjaiban, maguk mögé sorakoztatva a pedagógustársadalom és a pedagógusmozgalmak radikalizálódó csoportosulásait is. Ez az út vezet a dualizmuskori oktatáspolitikai tevéleges kritikájához: az 1918-as polgári demokratikus forradalom, valamint az 1919-es kommun radikalís – utópista-voluntarista – oktatásügyi programjához. Az 1918 végén született „néptörvények”, majd a Forradalmi Kormányzótanács rendeletei – az oktatás erőszakos államosításával – ezt a radikális, de kivihetetlennek, megvalósíthatatlannak bizonyuló alternatívát képviselték a dualista korszaknak az eötvösi kezdetektől eltávolodó, elbizonytalanodó és társadalmi konzervativizmusra, nemzeti radikalizmusra hajló oktatáspolitikájával szemben.

* * *

Az első világháborút követő korszak oktatáspolitikájának új kihívásokkal, de mindenekelőtt a megcsonkított és illúzióitól megfosztott ország iskolaiügyének realizálásaival kellett szembenéznie, így például az alsó fokú iskolahálózat súlyos hiányával, hiszen a „boldog békeidők” iskolaépítései főképpen a nemzetiségek lakta peremvidékekre irányultak, miközben iskola nélkül – és iskolázatlanul – nőtt fel az alföldi tanyavilág és az aprófalvak magyar lakosságának immár több generációja. A magyar iskolarendszer szerkezete – elsősorban a 10-14 éves korosztály iskolázási lehetőségeit illetően – nemcsak a nyugat-európai fejlődés tendenciáihoz mérten, hanem az utódállamokban lezajló polgári demokratikus iskolareformokhoz viszonyítva is aggodalomra adott okot. A forradalmak utópista-voluntarista oktatáspolitikája ugyanakkor diszkreditálta az általuk képviselt radikális változásokat. A körülmények kínálta reális alternatíva tehát a sürgős hiánypótlás és a rendszer óvatos megreformálása, az elkerülhetetlen fejlesztések végrehajtása volt. Klebelsberg multhatatlan érdeme, hogy ezekhez a szükségszerű lépésekhez egyrészt politikai ideológiát talált a keresztény-nemzeti gondolatban és a magyar kultúrfölény sajátos revans felfogásában, másrészt – a befagyasztott katonai-honvédelmi kiadások művelődési célokra elnyert átcsoportosításával – korábban elképzelhetetlen volt költségvetési forrásokat tudott előteremteni reformelképzeléseinek megvalósításához.

Az 1920-as évek oktatási törvényei ennek a világos és céltudatos oktatáspolitikának a leképeződései. A tankötelezettség szigorítását megfogalmazó 1922. évi XXX. tc. még csupán előrevetíti a népiskolai hálózat hiánypótlásának, fejlesztésének szükségességét. A mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926. évi VII. tc. azonban már egy valóban nagyszabású reformintézkedés, amelynek eredményeként néhány év alatt mintegy 5000, tanítólakással egybeépített, többfunkciós, korszerű tanteremmel gyarapodott a magyar népiskolai hálózat. A program hatását erősítette a tanítóság anyagi helyzetének – társadalmi presztízsüket növelő – nagyvonalú rendezése.

Klebelsberg másik korszakos oktatáspolitikai intézkedése a polgári iskoláról alkotott 1927. évi XII. tc., amely az 1868-as népoktatási törvény bizonytalan státusú, évtizedek óta helyét kereső intézményét – ezáltal társadalmi tekintélyét, elfogadottságát is növelve – középfokú iskolává nyilvánította. A polgári iskola az alsó középosztály növekvő iskoláztatási igényeinek kielégítésével lényegesen bővítette a 10-14 éves korosztály továbbtanulási esélyeit, és – legalábbis formálisan – igazodott az 1924-ben három irányúvá alakított középiskola, illetve az 1926-ban megreformált leányközépiskolák egységes alsó tagozatához. (L. a középiskolákról szóló 1924. évi XI., illetve a leány-középiskolákról szóló 1926. évi XXIV. tc.-eket.) A polgári iskola reformja ugyanakkor elterelte a figyelmet a hatosztályos elemi népiskola ismételt elodáztott továbbfejlesztéséről, miközben a 10-14 éves korosztály túlnyomó többsége ebben az – iskolaszervezetileg zsákutcát jelentő – intézményben folytatta, igaz, növekvő arányban, tanulmányait.

A népiskoláról és a polgári iskoláról született törvények egyébként szerves folytatá-

sát jelentették a dualista korszak liberális törvényhozásának, legalábbis abban a tekintetben, hogy az oktatási rendszer fejlesztésében, kiterjesztésében érvényesült az érdekeltégi elv, azaz az érintettek – anyagi áldozatvállalásukra is építő – bevonása az életüket alapvetően érintő iskolaügyi kérdésekbe.

A Hóman Bálint nevével fémjelzett 1930-as évek oktatási törvényei azonban már jól mutatják a két világháború közötti időszak, egyáltalán a polgári korszak oktatáspolitikájában bekövetkezett sarkalatos változást: a nemzeti egység szolgálatába állított nemzetnevelés intézményei feletti állami ellenőrzés kiterjesztésének erősödő szándékát, Nagy Péter Tibor kifejezésével élve, az oktatás „második államosságát”. A fordulat szimbolikus kifejeződése a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvény, amely – a közigazgatás ésszerűsítésének jelszavával – egységesítette és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közvetlen irányítása alá rendelt dekoncentrált regionális hivatalok, a tankerületi főigazgatóságok feladatkörébe vonta a közoktatás korábban széttagolt területi igazgatását. Hatáskörüket kiterjesztette a hagyományosan nagy önállósággal és saját tanügyigazgatási szervezetekkel rendelkező egyházi iskolahálózatokra is, amelyek autonómiáját pénzügyi eszközökkel, az államsegélyek különböző feltételekhez szabott folyósításával is korlátozni igyekezett. A kiépülő új tanügyigazgatás – a korszak etatista oktatáspolitikájának hatékony eszközeként – szinte korlátlan ellenőrzési jogosítványokra tett szert az iskolák belső világa és a pedagógusok tevékenysége felett. E törvény hatályát tovább tágította – a közoktatásügyi igazgatás „egyszerűsítésének” jegyében – az 1941. évi XII. tc.

Az 1930-as évek más oktatási tárgyú törvényei tovább folytatták a magyarországi iskolarendszernek az 1920-as években megkezdett konzervatív reformját, óvatos továbbfejlesztését. Ennek első lépése a középiskola széttagoltságának felszámolása, az 1924-ben életre hívott reálgimnázium koncepciójára épülő egységes középiskola megteremtése volt, természetesen a korszak szellemiségének megfelelő új tartalmi hangsúlyokkal, a nemzetnevelés feladatának, illetve az ezt szolgáló tantervi elemeknek a középpontba állításával (1934: XI. tc.). A középiskolai reform folytatását jelentette a középfokú szakképzés régtől megoldatlan szervezeti kérdéseinek átfogó rendezése a „gyakorlati irányú középiskolákról” szóló 1938. évi XIII. törvény keretében. A törvény az ipari, a mezőgazdasági és a közigazdasági irányú szakiskolák mellett létrehozta az ún. líceumokat is, amelyek funkciója speciális jellegű felsőfokú tanulmányok megalapozása, előkészítése volt (tanító- és lelkészképző akadémiák). Végül: az iskolarendszer elodázhatatlan továbbfejlesztésének záró lépéseként törvény rendelkezett az „iskolázási kötelezettség” újraszabályozásáról és a hatosztályos elemi nyolcosztályos népiskolává fejlesztéséről. Ezzel voltaképpen létrejött a 10-14 éves korosztály teljes körére kiterjedő ún. alsó középiskola sajátos rendszere, amelynek – társadalmi-vagyoni szempontok alapján is élesen elkülönülő – hármas irányát a redukált tartalmú és időtartamú, az iskolai továbbhaladás szempontjából erősen korlátozott, zsákutca-jellegű népiskola, azaz a széles alsó társadalmi rétegek iskolája, az alsó középosztály iskolázási lehetőségeit kiterjesztő polgári iskola, valamint az

úri középosztály iskolai bázisát és az uralkodó elit képzését szolgáló egységes gimnázium alsó tagozata, ahonnan – erős szelekcióval – „királyi” út vezetett az érettségéhez kötött köz- és magánhivatalokba, valamint az erősen korlátozott (numerus clausussal is sújtott) felsőoktatásba, illetve a középfokú szakképzés újonnan létrehozott intézményeibe. A két világháború közötti korszak oktatáspolitikai céljaihoz igazodó konzervatív iskolareform tehát teljes mértékig igazodott a korabeli társadalom zárt, kasztosodott osztályszerkezetéhez, és azt erősítve jelentős mértékben akadályává is vált a társadalmi mobilizációnak, a megmerevedett, anakronisztikus gazdasági és társadalmi struktúra átalakításának, modernizációjának.

* * *

A magyarországi oktatásügy 20. századi fejlődésének sajátos, paradox vonása, hogy az eötvösi népoktatási rendszer évtizedek óta sürgetett továbbfejlesztése, a nyolcéves, általános, egységes és kötelező alapoktatás intézményének, az általános iskolának a megteremtése 1945-ben a törvényhozás mellőzésével, kormányzati döntéssel történt (l. a 6650/1845. ME. sz. rendeletet az általános iskoláról). A körülmények által kétségtelenül indokolható politikai döntés, ami mögött mély társadalmi, politikai és szakmai véleménykülönbségek húzódtak, elsősorban az iskolák nagyobb hányadát fenntartó egyházak, főképp a katolikus egyház és a polgári demokrácia erői között, de a hatalmat gyakorló koalíciós pártokon belül is mintegy előrevetítette a következő évtizedek kelet-közép-európai politikai gyakorlatát: a parlamentarizmus mellőzésével zajló, törvények nélküli és törvényen kívüli hatalomgyakorlást. Jellemző statisztikai adat, hogy amíg 1867 és 1945 között mintegy 50 közoktatási tárgyú törvény született az állampolgárok alapvető érdekeit érintő közoktatás kérdéseiben, az 1945-öt követő csaknem félszázadban alig fél tucat ilyen törvényt vehetünk számba. Helyüket a kialakuló szovjet típusú pártállami rendszer sajátos logikájából és működési mechanizmusából következően az MDP, illetve – 1956 után – az MSZMP oktatási párthatározatai vették át.

A fordulópontot „a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában hozott”, azaz az iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. törvény jelentette, amely az erőszakos, bolsevik típusú szekularizáció eszközével megszüntette, felszámolta a modern magyarországi oktatási rendszer két alapvető sajátosságát: az iskolafenntartás pluralizmusát, valamint az iskolarendszer differenciáltságát és rugalmasságát.

A polgári demokrácia 1945 és 1948 közötti rövid időszaka ilyen értelemben tehát felemás korszak: a szükségszerű, de félbemaradt és kisajátított reformok története. Jól példázza ezt az általános iskola helyzetének, sorsának alakulása. A szakmai viták erőszakos elfojtása az intézményi, a személyi és tárgyi feltételek megteremtésének permanens elodázása és a hiányok állandósulása méltatlan vesszőfutásra kárhoz-

tatta a magyar társadalom egységes és korszerű alpműveltségének megteremtésére hivatott, ilyen értelemben tehát társadalmi igazságszolgáltatást is jelentő korszakos, új intézményt, amelynek – mindezek ellenére is – elvitathatatlan eredményeire évtizedeken át árnyékot vetett alapproblémáinak tartós megoldatlansága.

Az ún. ötvenes évek magyarországi oktatáspolitikájának fő irányát, azaz a szovjet közoktatás – kisebb korrekciókkal végrehajtott – adaptációját a Magyar Dolgozók Pártja oktatási határozatai szabták meg. Ez az irány – lényegét illetően – 1956 után sem változott. „A Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről” szóló 1961. évi III. törvény – a politikai konszolidáció jegyében, a jogállamiság, a parlamentarizmus helyreállításának illúzióját sugallva – a magyar iskolarendszer továbbfejlesztésének, a középfokú oktatás és a politechnikai képzés általánossá tételének utópisztikus, voluntarista programjával állt elő. Lényege azonban a merev, monolitikus iskolarendszer megszilárdítása, illetve a közvetlen pártállami befolyás ellenőrzése, megerősítése volt.

Az eleve kudarcra ítélt vállalkozást követő, az 1960-as évek második felének gazdasági reformtörekvéseihez köthető óvatos szakmai próbálkozásoknak a végére a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. évi határozata tett pontot a kialakult iskolai viszonyok stabilizációjának és az ideológiai-politikai kontroll megerősítésének szándékával. A sokasodó problémák szőnyeg alá söprése azonban csak ideig-óráig járhatott eredménnyel. A gazdaságban és a társadalomban lezajló folyamatok új igényeket, reformszándékú szakmai törekvéseket hoztak a felszínre, s megkezdődött a szovjet típusú oktatási rendszer erodálódása, bomlása. Az MSZMP KB 1982. évi, jubileumi „állásfoglalása”, amelynek már az elnevezése is jelzi a bekövetkezett változások politikai hatását, az állampárti irányítás elbizonytalanodását, egyenesen felszólítja az állami szervezeteket az oktatásügyi kérdések törvényi rendezésére.

Ennek a folyamatnak az eredménye – s egyben utolsó stációja – az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény. A törvény „kettős jellemű”. Egyfelől magán viseli az előző évtizedek megannyi jegyét: az oktatást és nevelést állami feladatként definiálja, fenntartja az állami iskolamonopóliumot és őrzi az iskolarendszer monolit jellegét. Másfelől azonban tükrözi a felszín alatti változások hatását: az iskoláztatással kapcsolatos társadalmi igények felerősödését, megfogalmazódik benne az iskolai autonómia és a pedagógus-szuverenitás intézményesülő gondolata, továbbá az iskolaügyben érdekelt (diákok, pedagógusok, szülők és a társadalmi környezet!) jogainak és kötelességeinek, valamint az intézmény életében betöltendő szerepüknek új szemléletű szabályozása. A megmerevedett politikai rendszer makacs ellenállása azonban – ideig-óráig – ellene hatott ezeknek a szándékoknak. 1985 reformértékű kitérés kísérlete végül – a rendszerváltás küszöbén – az oktatási törvény 1990. évi módosításában kapott megerősítést. Az 1990. évi XXIII. törvény eltörölte az állami iskolamonopóliumot, s az egyéni szabadságjogok, a tanszabadság visszaállításával iskolalétesítési és -fenntartási jogot biztosított az egyének, az egyének közösségei

és társulásai, az egyházi szervezetek és az önkormányzatok számára. Másik alapvető rendelkezésével pedig – kétségtelenül vitatható módon, a nyolcosztályos gimnázium restaurációjával – felszámolta az 1945 után kialakult merev, monolitikus iskolarendszert és -szerkezetet.

* * *

A nagy parlamenti támogatással elfogadott 1993. évi LXXIX. törvény fő érdeme, hogy a tanszabadság elvét érvényesítve véglegesen leszámolt az iskolafenntartás több évtizedes állami monopóliumával és kísérletet tett az iskolarendszer korábbi merev struktúrájának szabályozott feloldására. Az alapkérdésekben megmutatkozó oktatáspolitikai egyetértés joggal keltette azt az illúziót, hogy az iskola – az előző évek politikai kinyilatkoztatásait igazolva –, valóban „nemzeti ügyé” vált.

Az oktatásügy alapvető kérdéseiben megmutatkozó nézetkülönbségek és az egymással szembe forduló pártpolitikai érdekek azonban egyhamar háttérben szorították a korábbi megnyilvánulásokat és a közös felelősséget. Bebizonyosodott, hogy egy széles közmegegyezésen nyugvó gazdasági és társadalompolitikai program és az arra épülő világos oktatáspolitikai koncepció híján mégoly szilárdnak látszó szakmai elvek alapján sem lehet a közoktatás jogi újraszabályozását megnyugtató és előremutató módon rendezni.

Az állami, illetve önkormányzati iskolákban folyó oktatás világnézeti jellegével kapcsolatos viták végére alkotmánybírói döntés tett pontot, kinyilvánítva annak semlegességét. Az állami szerepvállalás jellegét, illetve annak mértékét és eszközeit érintő elképzelések azonban mind az irányítás, mind a tartalmi szabályozás vonatkozásában kormányzati ciklusonként egymástól lényegesen különböző jogi megoldásokat eredményeztek. (L. a területi oktatási központok felállítását, majd megszüntetését, illetve a Nemzeti Alaptanterv kontra kerettanterv vitáját.) Az önkormányzati és a közoktatási törvények közötti ellentmondások pedig részben a finanszírozással, részben az intézményirányítással kapcsolatos permanens feszültségek előidézőivé váltak.

A gyakori törvényt módosítások ellenére azonban – lényegében – sértetlen maradt az 1993-as közoktatási törvénynek a magyar oktatásügy legnemesebb hagyományaihoz, az eötvösi gyökerekhez visszanyúló liberális szellemisége. Nem mondható el viszont ugyanez a törvény demokratizmusát, a művelődéshez való hozzáférés garanciáit, a társadalmi esélyegyenlőséget illetően. Ennek a mulasztásnak sajnálatos következménye – az iskolaszervezet tarthatatlan divergenciája mellett – iskolarendszerünk földrajzi és társadalmi törésvonalak mentén bekövetkezett széttagolódása, az egyes lakossági rétegek és csoportok hátrányos helyzetét súlyosbító, szelektív és szegregációs jellegének felerősödése. Erre az ellentmondásra a hazai monitorvizsgálatok és a nemzetközi tanulói teljesítményvizsgálatok eredményei egyértelműen utalnak.

Az iskolarendszer demokratikus deficitjének felszámolására irányuló oktatás- és társadalompolitika biztató jeleinek tekinthetők viszont a közoktatási törvény 2003-as módosításában megfogalmazott, „a gyermekek mindenek feletti érdekeire”, a hátrányos helyzet komplex kezelésére, az esélyteremtésre utaló kitételek; valamint számos, ennek nyomán született konkrét intézkedés. Mindez fordulatot ígér az eötvösi koncepció harmadik elemét, a testvériség (nemzetiség) elvét illetően is, azaz a kisebbségi (nemzetiségi) oktatásügy súlyos összetett problémáinak társadalompolitikai értelemben is előremutató rendezési szándékát fejezi ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf (1911): *A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt*. Statisztikai Szemle, 11.
- Antall József (1986): *A magyar középiskola történetéből. – Az 1934. évi reform. – A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. Összeáll., szerk., bev. – –. (A tantervelmélet forrásai, 7.) Bp.
- Arató Endre (1969): *Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzetiségi politika*. Pedagógiai Szemle, 6.
- Arató Ferenc (1969): *A népoktatási törvény és a nemzetiségi kérdés*. Pedagógiai Szemle, 6.
- Bajkó Mátyás (1970): *A Bezerédj-féle országgyűlési választmány népoktatási törvénytervezete*. Köte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Bp.
- Csizmadia Andor (1971): *Eötvös József kultuskormányzati és jogalkotói tevékenysége*. Gazdaság és Jogi Tudomány. MTA. IX. Oszt. Közleményei.
- Csizmadia Andor (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Bp.
- Dokumentumok (1990): *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből 1-2*. Összeáll., bev. Kardos József, Kornidesz Mihály, Bp.
- Dolmányos István (1968): *A „Lex Apponyi”*. (Az 1907. évi iskolatörvények.) Századok, 3-4.
- Eötvös József (1981): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Szerk., az előszót és a jegyzeteket írta Sótér István. Bp.
- Felkai László (1979): *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Bp.
- Fináczy Ernő (1899, 1902): *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I-II*. Bp.
- Glatz Ferenc (1990): *Konzervatív reform-kultúrpolitika*. Közoktatás-politika, tanügyigazgatás. Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai. 1917-1932. Vál., szerk., az előszót és a jegyzeteket írta – Bp.
- Halász Gábor (1988): *Az ifjúság nevelése és az oktatáspolitikai Magyarországon a 60-as évek elején*. Bp.
- Halász Gábor (1992): *Az 1972-es oktatáspolitikai pártbatározat*. Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Szerk. Balogh László (Neveléstörténeti füzetek, 11.) Bp.
- Hanák Péter (1971): *A dualizmus korának történeti problémái*. Bp.
- Horváth Márton (1975): *A népi demokrácia közoktatási rendszere*. Bp.
- Jóború Magdolna (1972): *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó- és középfokú oktatás*. Bp.

- Kardos József (2003): *Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak iskolapolitikája*. Iskolakultúra, 6-7.
- Kardos József (2003): *Az 1961. évi oktatási törvény és következményei*. Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19-20. században. Szerk. Kiss Vendel. (Tatabányai Múzeum, Tudományos Füzetek, 7.) Tatabánya.
- Kelemen Elemér (1986): *Az 1985-ös oktatási törvény*. Pedagógiai Szemle, 7-8.
- Kelemen Elemér (1992): *Törvények nélkül – törvényen kívül*. Új Pedagógiai Szemle, 3.
- Kelemen Elemér (1994): *A magyar oktatási törvénykezés története. Problématörténeti vázlat*. In: Kelemen Elemér – Setényi János: *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*. Szerk. Balogh László. (Bárcei István Könyvtár, 1.) Bp.
- Kelemen Elemér (1997): *A népoktatás Magyarországon a dualizmus korában. A népiskolák Magyarországon*. Szerk. Somorjai József. (Tatabányai Múzeum, Tudományos Füzetek, 1.) Tatabánya.
- Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*. Bp.
- Kelemen Elemér (2003): *A rendszerváltás és az iskola*. Iskolakultúra, 6-7.
- Kelemen Elemér (2003): *Oktatáspolitikai irányváltozások Magyarországon a 20. század második felében (1945-1990). A korszak „oktatási reformjainak” természetéről*. Új pedagógiai Szemle, 9.
- Kosáry Domokos (1977): *A kétszáz éves Ratio Educationis*. Magyar Pedagógia, 3-4.
- Kovács Éva – Pócze Gábor (1989): *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon. Vita az iskola államosításáról*. (Neveléstörténeti Füzetek, 9.) Bp.
- Köte Sándor (1961): *Az 1868-as népiskolai törvény revíziójára tett kísérletek a századforduló idején*. Pedagógiai Szemle, 4.
- Köte Sándor (1975): *Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a dualizmus korában (1849-1918)*. Bp.
- A magyar nevelés története* (1988., 1993.) I-II. Főszerk. Horváth Márton. Bp.
- Mann Miklós (1987): *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*. Bp.
- Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikusok a dualizmus korából*. Bp.
- Mann Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Bp.
- Mészáros István (1980): *Az első hazai állami népoktatási reform*. Századok, 2.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Bp.
- Nagy Péter Tibor (1997): *Hogyan kerüljük el a polgárosodást. Magyar oktatáspolitikai 1867-1945*. Bp.
- Nagy Péter Tibor (2002): *Járszalag és aréna. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*. Bp.
- Nagy Péter Tibor (2005): *Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867-1945*. Iskolakultúra, 6-7.
- Ratio Educationis* (1981): *Az 1777-ei és az 1806-ai kiadás magyar nyelvű fordítása*. Ford., jegyz., mutatók: Mészáros István. Bp.
- Romsics Ignác (2001): *Magyarország története a 20. században*. Bp.
- Schlett István (1987): *Eötvös József*. Bp.
- Setényi János (1992): *Az 1961. évi III. oktatási törvény politikai vázlat*. Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Szerk. Balogh László. (Neveléstörténeti Füzetek, 11.) Bp.

- Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867-1944.* Bp.
- Zibolen Endre (1990): *Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium – Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. (Organisationsentwurf).* Ford., bev. Schaffhauser Ferenc (A tantervelmélet forrásai, 12) Bp.
- Zibolen Endre (1993): *Nevelésügyünk az önkényuralom korában.* A magyar nevelés története, II. Főszerk. Horváth Márton. Bp.

PEDAGÓGIAI SAJTÓ A DUALIZMUS KORI BARANYÁBAN

KÉRI KATALIN

A 19-20. század fordulóján kiadott hazai sajtótermékek történetének szerves részét képezi a pedagógiai sajtó története. A történeti Baranya megyében a dualizmus korszakában megjelentett tanügyi lapok – bár néhány volt csak hosszabb életű – a megyei tanügyi állapotok javítását, a pedagógiai továbbképzést tűzték célul maguk elé. Sem a pedagógiai lapok történetének, sem tartalmuknak újabb kori, kimerítő feldolgozása ezidáig nem történt meg Baranyában, eltekintve néhány kisebb lélegzetű próbálkozástól.¹

Ha a sajtó általános történetét vizsgáljuk, látható, hogy Baranyában (Pécsett) nagyon korán, már a XIX. sz. első harmadában megindult az újságyomtatás. *Knezevich István* lapja, a *Fünfkirchner Intelligenz Wochen-Blatt* volt az első próbálkozás (1832), a következő szintén német nyelvű lap pedig a *Pressfreie Flugblätter* (1848. ápr.-szept.). Az első magyar nyelvű újságot 1860. július 5-én adta ki *Bánffyay (Baumbolzer) Simon* ügyvéd *Pécsi Lapok* címen.²

Nagyon hamar ezután, már 1865-ben megjelent a *Népnevelők Kalauza* című lap, melyet megelőzött az 1861-től folyamatosan, évkönyvként megjelent hasonló című kiadvány.³ Ettől az időszaktól kezdődően a pedagógiai lapok a korszakban mindvégig kiemelkedő helyet foglaltak el a megye kulturális életében. Az országosan szerkesztett, 1868-tól megjelenő *Néptanítók Lapja* mellett – melyben szintén gyakorta jelentek meg baranyai tanítók írásai –, a megye tanítóóságának bőségesen akadtak helyi olvasmányai is. Ez azért volt különösen nagy jelentőségű, mert így nem csak metodikai, nevelésméleti továbbképzést jelentettek számukra a lapok, hanem hírekhez, információkhoz juthattak szűkebb hazájuk, Baranya oktatásügyi történeteit, egyleti eseményeit illetően is.

A politikai, gazdasági, irodalmi, sport és egyéb karakterű újságok mellett az alábbi pedagógiai tárgyú lapok láttak napvilágot hosszabb-rövidebb ideig a megyében: *Népnevelők Kalauza* (1866-tól *Kalauz*) 1865-től 1870-ig, a *Néptanoda* 1868-tól 1907-ig, a *Tanügyi Füzetek* 1874-1878 között, a *Nevelés és Közoktatás* 1889-1891-ben, a *Népoktatás* 1910 februárjától (megszűnt ugyanebben az évben), és a *Katolikus Iskola* 1910-től.⁴ A Kalauz szerkesztője *Szauter Antal* volt, és ez a lap havonta háromszor jelent meg, általános pedagógiai és módszertani cikkeket tartalmazott. A Néptanoda első szerkesztője *Salamon József* volt, 1870-től pedig *Schneider István*. Ez a lap általános tanügyi kérdésekkel foglalkozott, valamint egyesületi és hivatalos híreket közölt. A Tanügyi Füzeteket *Warga Ferenc* szerkesztette. Ez a sajtótermék havonta jelentkezett neveléstani értekezésekkel, egyleti hírekkel.

A *Nevelés és Közoktatás a Pécs* című lap melléklapjaként a megye tanügyéről tudósított havonta.

A Népoktatás szerkesztője *Mátyus István* volt. Ez a folyóirat évente 10 számmal jelentkezett (volna), tanügy-politikai és helyi vonatkozású kérdésekkel. A Katolikus Iskola minden hónap 1-jén jelent meg, *Kórody Miklós* szerkesztésében, akinek munkáját 1917 decemberétől *Bátér János* vette át. Az általános tan- és módszertani kérdéseken kívül a katolikus tanítóóság szociális ügyeivel is foglalkozott ez a lap.⁵

A kifejezetten tanügyi lapokon kívül valamennyi nagyobb baranyai hírlap foglalkozott időnként és alkalmanként tanügyi kérdésekkel, például a *Pécsi Napló*, a *Pécsi Hírlap*, a *Dunántúl*, valamint a vidéki lapok, többek között a *Mobács és Vidéke*, a *Siklós és Vidéke*. A nem tanügyi lapok közül pedagógiai tartalmával, jelentőségével kitűnt a *Pécsi Közlöny*, mely 1893-tól jelent meg, és markánsan katolikus világnézetű lap volt. Az 1900-as előfizetési felhívásban az alábbiakat közölték a lap szerkesztői: „A *Pécsi Közlöny* különös figyelmet akar fordítani a tanügyre, úgy a szoroson vett katolikus tanügyre, mint az országos állami tanügyre, főleg a népiskolai tanügyre, a tanítók szellemi, de anyagi viszonyainak, érdekeinek is előmozdítására. (...) az egyházmegyei tanügyi közlések ezentúl kizárólag a *Pécsi Közlönyben* fognak történni. A tanítói állomásokra való pályázatok a tanügyi rovat végén fognak közzétételni. A *Pécsi Közlöny* tehát a pécsi egyházmegyére nézve tanügyben hivatalos lap jellegével bír 1900. január 1. óta.”⁶

A számos tanügyi lap és más sajtótermék a cikkek, értekezések tartalmát tekintve tehát elsősorban módszertani kérdésekkel, másodsorban a tanítóóság, az iskolák helyzetével, harmadsorban pedig helyi és országos történések közvetítésével foglalkozott. Módszertani kérdéseket illetően a paletta nagyon sokszínű volt. A teljesség igénye nélkül néhány téma a korabeli lapokból: A Kalauz című folyóirat (az évkönyvekhez hasonlóan) megtartotta az „oktatási cikkek” rovatát. A rovatban elsősorban a legkülönbözőbb, a tanórákon gyakorta előforduló problémákról, feladatokról írtak. Például az írásbeli dolgozatok javításáról, a hitelemzési dolgozatokról, a névelők oktatásáról, a keresztény szellemű házi nevelésről, nyelvtani, számtani feladatok összeállításáról (pl.: törtekkel való számolás, fejszámolás, időmérés stb.).⁷ A Tanügyi Füzetek hasonló cikkeket jelentetett meg. A módszertani közleményeken kívül nagy hangsúlyt fektetett az ismeretterjesztő írások közzlésére. A lapot olvasó tanítók és érdeklődők olyan technikai vívmányokról is olvashattak, mint a „villanyosság”, a telegráf vagy más érdekességekről, mint például az orgonaépítés.⁸

A Néptanoda című lap is tartalmazott metodikai útmutatásokat, főbb rovatai azonban a tanítóóság életkörülményeiről, bér- és egyéb harcairól tudósítottak. Ennek az oka az volt, hogy a lap a Pécsi Tanítóegylet lapjaként működött, és az egyleti tagok törekvései az újság hasábjain fogalmazódtak meg.⁹ A lap indulásakor, 1867 decemberében már az első vezércikkben kifejeződött ez a törekvés, ami szerint az újság „a nemzet napszamosainak” akart tért nyitni, „*hogy politikai átalakulásukban társadalmi helyzetünk változtával, emberi s polgári-jogaikat érvényesíthess-*

sék, hogy így a nemzeti és társadalmi hivatását betölthessék”.¹⁰ A lap fennállása alatt valóban ennek a gondolatnak a szellemében működött, és minden jelentősebb – tanítóságot érintő – kérdés esetében véleményt nyilvánított. 1877-ben például Dulánszky Nándor püspöki beiktatását kemény hangú vezércikkben kommentálták. Ugyanis felszólították az új püspököt a felekezeti iskolák rendbehozatalára, a törvény által megkívánt színvonalat követelték a tanítók, iskolák, iskolaszékek esetében. A vezércikk siralmas képet festett a katolikus felekezethez tartozó iskolák általános helyzetéről, a „dohos, nedves, sötét pinczelyukak”-ról, „melyeket tanszobáknak csúfoltak”¹¹, a plébánosokról, akik azt képzelik, hogy „a tanítók zsarnokai”, a hiányzó tantermekről és tankönyvekről, az ésszerűtlenül művelt vallásoktatásról, a magyar nyelv tanításában tapasztalható hiányosságokról, a gyakran haszontalan tanítói tanácskozmányokról, valamint a pécsi katolikus tanítóképezdéről, mely az újság szerint „... *nem rendelkezik elegendő tanszerekkel, szakkönyvtárral; nincs önálló gyakorló iskolája, iskolakertje, s mi a fő, hiányzik benne a szakszerű felügyelet és vezetés s részben oly tanerők vannak alkalmazva, kiknek erre sem hivatásuk sem képességük*”.¹²

1878 őszén a lap határozottan fellépett a Boszniában katonai szolgálatot teljesítő 35-40 baranyai tanító hazatérése érdekében, mert – mint a lap írta –, „*addig, míg nevelőink civilizáció tisztben Boszniában működnek, saját földünkön honosul meg a boszniai kultúra*”.¹³ A lapot főszerkesztője, Schneider István csak nagy anyagi áldozatok árán tudta fenntartani, mégis a korszak leghosszabb életű baranyai tanügyi lapja volt. 1907-ben, 40 évi működés után szűnt meg, „a pártolás hiánya miatt”.¹⁴

Egy másik neves lap, a Pécsi Közlöny – már megjelenésétől, 1893-tól kezdve, de különösen 1900-tól – számos tanügyi témát tárgyalt cikkeiben. Valamennyi közoktatást érintő miniszteri intézkedést, törvényt vagy püspöki körlevelet kommentárral kísért, és minden írásával a katolikus szellemű oktatást, a felekezet szerepének növelését kívánta elérni. „*Mindenek felett az iskolát kell biztosítanunk az egyháznak; biztosítanunk a katolikus iskolák fennmaradását, azok fejlesztését, s ha lehetséges, színvonalát a más jellegű iskolák fölé emelni*”¹⁵ – írta a lap egyik 1907-es vezércikkének szerzője. Ennek a gondolatnak a szellemében javasolták tanítók házának a létrehozását¹⁶; országos gyermekvédő liga felállítását a szegény sorsú vagy árva gyermekek érdekében¹⁷; a tanfelügyelet reformját¹⁸, az iskolatermek átalakítását, a világítás és a szemléltetés megoldását.¹⁹ 1908-ban, az ingyenes népoktatás bevezetése kapcsán, szintén számos elgondolkodtató és figyelemfelkeltő cikk jelent meg e lap hasábjain is.²⁰

Szintén a Pécsi Közlöny volt az a lap, mely a tanügyet – különösen a tanítók körülményeit – illetően gyakran humoros, anekdotikus formában közölt bizonyos információkat. Ez általában a politikai hírek kommentálását illetően is elmondható e napilapról. Ezeknek az anekdotáknak az összegyűjtése és feldolgozása egy külön előadás témája lehetne, itt most mindössze néhány jellemző írást villantunk fel.

Az 1906-os tavaszi lapszámokban a tanítókkal alig foglalkoztak, csak azt emelték ki, mennyire sújtja őket is a kormány rossz működése. Már ezt megelőzően is több gúnyos írás jelent meg az akkori politikai vezetőkről. Az 1906-os májusi választások előtt, hangulatkeltés céljából az alábbi gúnyos írás jelent meg a Pécsi Közlönyben: *„Kormánybiztosi Kurzus: Elemi tantárgyak: Törvénytan, Csűrés-csavarástan, Felfüggesztéstan, Népbolonditástan és népboldogitástan, Germanizálástan. Gyakorlati tantárgyak: Koszorúzástan, Testedzés (az ovációk elviselésére...), Maszkírozás, Arcbőr preparálás, Derékhajlás, Csuszás-mászás. Feltételek: 1. Törvény nem tudás 2. Német nyelv bírása (a magyar nyelv nem tudása nem képez akadályt) 3. Megkívántatik, hogy a jelentkező feltétlenül hive legyen az összmonarchia és a militarizmus eszméjének. Olyanok, akiknek a törvénytiprás terén némi gyakorlatuk van, előnyben részesülnek.”*²¹

A választásokra készülődve a lap gyakran a tanító személyét középpontba állító adomákat közölt, hiszen a lakosság többsége tanítóját példaképének is tartotta. Az alábbi kis írás egyrészt a nemzetiségekkel való megbékélésre, másrészt a 48-as Kossuth-párt követésére ad példát a tanítók viselkedésén keresztül: *„Egy hegybáti faluban nébány 48-as érzelmű tanító beszélgetett, természetesen a választásról. Egyszer csak közléjük toppan egy pecsovics (jujj, de rosszul esett kiürni) tanító, aki eladdig valósággal művészettel gyakorolta – természetesen saját hasznára – a köpönyeg forgatást.*

- *Barátaim – szólt, veletek tartok. Hiába, csak a Kossuth-párt az igazi. A 48-as tanítók orrukát fintorgatták.*
- *Vegyük be a kompániába, – szóltam én -, hiszen ennyi becsületes magyar tanító között egy pecsovics meg se kottyán.”*²²

A választások kapcsán született a következő – a tanítóság állapotát jól tükröző – anekdota, melyet szintén 1906 áprilisában írtak:

- *„Te, elbiszed, hogy Kossuth megadja a községi és felekezeti tanítóknak a féláru vasuti jegyet?*
- *Ezt már nem hiszem.*
- *Miért nem?*
- *Mert akkor a tanítók minden bétén háromszor is felutaznának Budapestre zaklatni Apponyit, fizetés javításért.”*²³

Fentiekén kívül a tanügyi és napilapok a vizsgált korszakban kiemelkedően sokat foglalkoztak – az elemi iskolákat illetően – három kérdéskörrel. Az első az osztott és osztatlan tanítás, illetve ezzel kapcsolatosan a tanterv kérdése volt. A második probléma – 1879 után – a magyarosítás; a harmadik, nagy érdeklődést kiváltott kérdéskör pedig az iskolaállamosítási törekvések előrehaladása (és ennek megakadályozása) volt.

Az első problémával a századfordulón nem csak a sajtó, de a tanítói tanácskozások és a pedagógiai pályázatok tételei is gyakran foglalkoztak. Országszerte, így Baranyában is, ekkor az osztatlan iskolák óriási aránya volt jellemző az osztottak-

kal szemben. Ez utóbbiak általában a városokban és nagyközségekben működtek, ahol a lakosság – így a diákság – száma magas volt, és így nem csak igény, de anyagi háttér is volt az iskolák bővítéséhez, több tagból álló tantestület alkalmazásához (Pécsen, Siklóson, Mohácson, Nádasdon, Mágocson stb.). *Schultz Imre*, aki az oktatásügy jeles baranyai szakértője, híres helyi tankönyvszerző volt, hosszas cikkben foglalkozott ezzel a kérdéssel, felvázolta az osztatlan iskolák tanítóinak kilátástalan helyzetét. Azt javasolta, hogy mivel az „osztatlan iskolában kevesebb lévén az egyes tantárgyakra fordítható idő, mint a több tanítós iskolában: világos, hogy az egytanítós iskolában egyszerűbb tantervre, kevesebb, rövidebb tankönyvre van szükség... Másnak kell lennie a tanmenetnek minden tantárgy kezelésében az osztatlan s megint másnak az osztott iskolákban.”²⁴

Deutsch Kálmán is csatlakozott kartársa vélekedéséhez, szerinte a vidéki tanító nem taníthat az egységes tanterv szerint, mert bebizonyosodott, hogy így nem lehet jó eredményeket elérni. *Deutsch* szerint ez volt minden rossz (az erkölcsstelenség, a szocializmus és a kommunizmus) okozója. A „földművelés” érdekében azt javasolta, hogy a leendő földművelőknek csak a legszükségesebb ismereteket kell megtanítani, úgymint a hittant, a Bibliát, az írás-olvasást, némi nyelvtant, történelmet és földrajzot, alapos számolás-beli jártasságot és mindenekelőtt gazdasági ismereteket.²⁵

A sajtóban vihart kavart – talán a legnagyobbat – a magyarosítás kérdése a 19. század végén, erre a kérdésre azonban itt most nem térek ki.²⁶

A magyarosítás problémaköréhez hasonlóan nagy teret kapott a korszak sajtójában az iskolaállamosítások kérdése, mely természetesen a magyarosítással is összefüggött. A cikkek egyrészt a felekezeti iskolákat próbálták megvédeni az államosító törekvésekkel szemben, másrészt éppen ellenkezőleg, az államosítás különböző előnyeit taglalták.

Az államosítási törekvések különösen a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében voltak erőteljesek. A felekezetek – és itt elsősorban kell kiemelnünk a római katolikusokat –, Baranyában is minden lehetséges módon ellenálltak az állami politika törekvéseinek, és már 1893-ban mozgalmat hirdettek a tanügyi politika ellen, egyházmegyei összefogást szorgalmaztak.²⁷ *Döbrössy* 1895-ös írásában őva intette a kormányt az államosítások keresztülvitelétől. Egyrészt arra figyelmeztetett, mindez milyen óriási pénzáldozatba kerülne a kétes sikerhez képest, másrészt úgy látta, a békés fejlődés veszélybe kerül akkor, ha a felekezetek szembekerülnek így az állammal. „A katolikus iskolák és intézmények eddig is melegágyai voltak a tudományos haladásnak és európai civilizációnak. (...) A népek egyetemes történetének tanúsága szerint, a pozitív vallásos elvek, ezek letéteményese, az egyház képezi az állam talpkövét. Ezek szerint minden államosítási kísérlet a tanügyi terén, alapjaiban rendítené meg magát – az államot!”²⁸

Más cikkek is a felekezeti oktatás ezredéves hagyományaira hivatkozva védték a római katolikus kisiskolákat az államosítástól. Egy másik érv a katolikus autonómiára tett kormányígéretre támaszkodva kérte az iskolák felekezeti jellegének meg-

tartását, mert enélkül „... végzetes bonyodalmakra lehetne kilátásunk”.²⁹ Egy következő gondolatmenet szerint az iskolák államosítása azért lenne káros, mert luxus, eredményt pedig úgysem hozhat.³⁰ Az egyház jogai mellett emberi jogokra hivatkozva egy 1896-os cikk az államosítás hirdetőire támadt: *„Az iskolafenntartás jogát elkobozni csupán a szabadelvűségnek jutott eszébe, mely nehéz markát ráteszi mindenre, hogy a szabadság érzetét kiölje és az embert állami eszközzé lealacsonyítsa. Szerinte nem is lehet az emberi lénynek más hivatása és célja, mint adót fizetni, katonáskodni és a politikai hatalmat kézben tartó körnek szekerét tolni.”*³¹

Megint más érvelők a vallásos szellemű nevelést látták veszélyeztetve az államosítás által.³² Több cikk foglalkozott a katolikus tanítóegyletek sorsával, melyek a hit megerősítését is szolgálták, emiatt szintén nem kerülték el a kormányzat figyelmét.³³

A Pécsi Közlöny folyamatosan beszámolt azokról a történeésekről, melyek Baranyában az iskolaállamosítással összefüggtek. 1898-ban például Kiskőszeg az elmúlt évi árvízcsapásra hivatkozva kérte a Közigazgatási Bizottságtól állami iskola felállítását, mely a kérvényt pártoló véleménnyel küldte tovább a minisztériumhoz.³⁴ Több – katolikus iskolával bíró – község nem foglalt állást egyértelműen az államosítás ellen, a cikkek szerint ennek oka abban állt, hogy így várták az oktatás színvonalának emelését, illetve a lakosságra jutó kiadások csökkenését (pl. Német-Palkonya, Jakabfalu, Torjanc, Petárda, Kássád és Uj- Bezdán lakói).³⁵

Emiatt figyelmeztetett a Pécsi Közlöny egyik munkatársa arra, hogy *„Fölötte szükséges, hogy faluhelyeken, az értelmiség független képviselői a népet fölvilágosítsák a dolog mibenlétéről, mielőtt a községek magukat holmi ígéretekkel lekötik. Figyelmeztessék a népet, hogy az állam mi, polgárok vagyunk s az adófizetők az iskolafenntartás terheitől nem szabadulnak meg azzal, ha az (állam) veszi át az iskolát. (...) Másrészt rá kell mutatni, hogy a gyermeknevelés a szülőknek természetes joga, melynél az iskola segítségükre van; az pedig lehetetlen, hogy okos szülő gyermekeinek vallásos szellemben, istenfélelemben való neveléséért ne hozna meg minden lehető áldozatot. És ezt a nevelést a katolikus iskola adja meg, nem az állami...”*³⁶

A lap szerint az államosítás mellett szólt az a közgyűlés, melyet a Baranyamegyei Tanítótestület tartott a népiskolai törvény kihirdetésének 30. évfordulóján, és melyre a Pécsi Közlöny munkatársait is meghívták. A gyűlés fő témája a törvény megváltoztatását célzó javaslatok megvitatása volt. Javasolták az iskolakötelezettség 7-14 éves korig való kiterjesztését, az ismétlőiskola 14 és 16. év közt tartandó 2 éves tanfolyamát, valamint az iskolák lehetőség szerinti államosítását, kizárólagos állami tanítóképzést, ugyanakkor emellett azt, hogy az iskola különböző jellege, úgymint „közös”, „felekezeti” és „állami” szűnjék meg, és minden népiskola „nemzeti népiskola” elnevezést nyerjen.³⁷ Amint ez a cikk megjelent, néhány napon belül az újság ismét vezércikkben foglalkozott az államosítás elleni harccal. *„Ha a katolikus tár-*

*sadalom jól rendezett csatasorba nem áll, egy-két évtized múlva katolikus iskolák már csak (voltak). Mert hát majd lesz pénz nemcsak a választásokra, hanem az iskolákra is – persze a mi pénzünk...*³⁸ – olvasható a cikkben, és ez utóbbi mondat felhangosította a választások tisztátalanságával kapcsolatos mendemondákat. Az újság ugyanezen számában külön is foglalkozott a fent említett közgyűléssel, ahol *Schmidt Boldizsár* pécs-bányatelepi igazgató volt a téma referense. Független tanítót (nyolc középiskolai osztállyal és két év egyetemi kurzussal kiképezve) és államosított iskolákat kívánt.³⁹ Az újság válasza szerint a „függetlenség” 27 000 népiszkolai tanítót tenne „akaratlan eszközzé a mindenkori kormány kezében”, a tanítói képzési szint emelésével kapcsolatban pedig azt írták, hogy *„tudós prelekciókra népiszkolákban bizony szükség nincs, de meg sem értenék azok az apró gyerekek; a népiszkolai tantervhez nem kell doktorátus”*.⁴⁰

Ez a közgyűlés még további vitákat és reagálásokat is kiváltott, az újságok többször is visszatértek a testület határozataira. A legtöbb cikkíró, akik a katolikus iskolák fennmaradása mellett érveltek, megpróbálták felkutatni annak okát, hogy a tanítók – és a községek – egy része, mely rész a századvégre növekedett, miért az államosítás mellett foglalt állást. Többen közülük úgy vélték, ennek oka az, hogy a tanítók az államosítás segítségével akarnak megszabadulni a községi iskolaszékek befolyása alól.⁴¹ *Uray Atala* baáni esperes elnök egy tanítói tanácskozmányon szintén azt fejtegette, hogy a tanítók azért vannak gyakran az államosítás mellett, mert azt saját személyükre nézve előnyösebbnek vélik.⁴² *Döbrössy* is választ fogalmazott a közgyűlés állásfoglalására, szükségtelennek vélte a tanítóképzés államosítását, és rámutatott a katolikus kisiskolák nagyarányú fejlődésére, sőt virágzására.⁴³

A sajtó külföldi példákat is idézett a katolikus iskolák védelmében (ugyanakkor arra is többen külföldi példákat soroltak, hogy milyen fontos az államosítás...). A Pécsi Közlöny hasábjain M. L. a franciák hitért hozott áldozatairól szólt, kiemelte, hogy e nép nem csak az isten nélküli iskolák terheit viseli a vállán, de emellett, saját pénzén, katolikus intézeteket is állít, melyre a magyar hívőket is buzdította a cikk szerzője.⁴⁴

Kórody Miklós képezdei tanár 1906-ban a III. egyetemes tanítógyűlésen kifejtette, hogy miféle hátrányokkal járnak az államosítási törekvések a magyar népoktatásügyre.⁴⁵ A miniszter 1900. évi jelentése szerint a századfordulón egy állami iskola 3899 K-ba, egy felekezeti pedig 1463 K-ba került. *Kórody* szerint főleg azért, mert a felekezeti iskolákat kormányzó és vezető szervezet díjtalanul működött, valamint a felekezeti tanítóság fizetése is jóval alacsonyabb az állami iskolákban alkalmazott kortársaikénál. *„25 ezer nem állami tanító az államosítás utópiája miatt 40 esztendő óta nyomorog, éheznek, fázik, sinylődik, kér, könyörög s testi és lelki erejét a megélhetés gondjaiban emészti fel”* – írta *Kórody*.⁴⁶ A római katolikus tanítók II. egyetemes gyűlésén emlékiratot is megfogalmaztak a jelenlevők, melyet a törvényhozás funkcionáriusainak megküldtek, ebben elsősorban a felekezeti és a köz-

segi tanítók helyzetének és fizetésének rendezésével kapcsolatos javaslataikat foglalták össze.⁴⁷

Természetesen nem volt véletlen, hogy a sajtó, illetve a különféle szintű tanítói tanácskozások éppen a 19. század utolsó éveiben, illetve 1906-ban és 1907-ben foglalkoztak sokat az iskolaállamosítás kérdésével. 1898 és 1906 volt ugyanis a két határkő ebben a vonatkozásban. 1898-ban írták össze Baranyában is azokat a községeket, ahol a magyarosítás érdekében szükséges lett volna az államosítás. A főispán által összeíratott 127 község esetében azonban meglehetősen irreális volt az a vágy, hogy e községek iskoláit államosítani lehet, erre a kormánynak sem pénze, sem egyéb eszközei nem voltak, és a falvak által tett nyilatkozatok sem tanúskodtak szilárd elhatározásokról.

Szita László kutatásai szerint⁴⁸ a kormányzat csak az országos tájékozódás miatt kért adatokat ekkor a községekről. Az állami népiskolák 1898-99-ben a minisztériumi döntések ellenére sem valósultak meg. 1906-ban érkezett az államosítási akció újabb szakaszához, amint ez a baranyai sajtó ismét fellángoló vitái alapján is leolvasható.

Vizsgált korszakunk utolsó évtizedére vonatkozóan – az általános sajtó írásain kívül – egyetlen tanügyi lap, az 1910. január 15-étől megjelent Katolikus Iskola szolgáltat adalékokat. Ez a lap a Pécs-egyházmegyei Római Katolikus Tanítóegylet lapja volt, s ebből következik, hogy a havonta megjelenő számaiban elsősorban az egyházmegye egyleti életéről számolt be, gondos részletességgel felsorolva valamennyi közgyűlés napirendi pontjait, főbb tartalmát. Rendszeresen közölt értekezéseket tanítók tollából, elsősorban a tanítóság helyzetére és a katolikus szellemű nevelésre vonatkozóan.

A lap 2. számában írta *Nagy Béla*, hogy „Minden bűn oka a vallástalanság. Aki vallásos, erkölcsös, az csak jót cselekszik. (...) Használják fel tebát a tanítók a nap minden óráját a vallásos nevelésre, mert e nélkül nem élhetünk.”⁴⁹

Ez visszatérő téma volt az újságban. 1910-ben tudósítottak az 1909. november 4-ei pécsi esperes kerületi tanítógyűléséről, ahol szintén ezt tárgyalták, de 1911. február 15-én és a március 15-ei számban is erről közöltek cikksorozatot „Lehetséges-e a népiskolában igazi nevelés vallásoktatás nélkül?”⁵⁰ 1912-13-ban is folytatódott e gondolatkör kibontása.⁵¹

A tanítók rossz életkörülményei, ezek javításának lehetőségei kerültek még gyakori és részletes megvitatásra az újság hasábjain – csakúgy, mint az egyleti gyűléseken. „Vajjon kinek az érdeke az iskola létele, az országé vagy a tanítóé? Nem elég csak az iskolákat államköltségen felszereltetni, de a tanítónak is biztos megélhetést kell nyújtani, mert ez is a népnevelési ügyböz tartozik” – szögezte le a lap vezércikke 1911-ben – korszakunkban sokadszor – a katolikus tanítóság véleményét.⁵² A lap évente részletes lebontásban közölte az egylet költségvetési adatait, a tanítónők helyzetét a lelkigyakorlatok és tanítói önképző-továbbképző tanfolyamok helyét, idejét.

Összességében elmondhatjuk, hogy a dualizmus kori baranyai pedagógiai sajtó a nevelés- és iskolatörténeti kutatások szempontjából jelentős és máig kevésbé feldolgozott forrásanyag, mely a megyei közgyűjteményekben ma is hozzáférhető. A lapok cikkein alapuló újabb tartalomlelmzések, a levéltári iratanyaggal való összevetések segíthetik a korabeli történések és törekvések jobb megértését; olyan, a soknemzetiségű és többvallású, több nyelvű megyében fontos kérdések, mint a magyarsítás, az iskolaállamosítások problematikájának árnyaltabb megismerését.

JEGYZETEK

- 1 L. erről: Rónai Béla: *A pedagógiai sajtó Baranyában* = Művelődési Tájékoztató. 1963. jún. 128-131., vagy: Geri Csaba: *Népnevelők Kalauza (1860-70)*. (Szakdolgozat, Pécs, JPTE 1993. Kézirat)
- 2 Máté Károly: *A sajtó története Pécsen és Baranyában* = Pécs-Baranyai Ismertető. (szerk. Kalotai László) Pécs, 1934. 41-43.
- 3 *Népnevelők Kalauza*. Kerületi tanfelügyelők, igazgatók, hitelmezők s tanítók használatára írt évkönyv. (Kiadta Szauter Antal és Warga Ferenc)
- 4 *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841-1936*. (Felkay Ferenc előszavával, Baranyai Mária és Keleti Adolf gyűjtése.) Fővárosi Pedagógiai Könyvtár, Bp., 1937. 31.
- 5 Uo.
- 6 *Felhívás az előfizetésre* = Pécsi Közlöny (a továbbiakban: PK) 1900. jan. 4. 2.
- 7 L: Geri Csaba i. m.
- 8 *Tanügyi Füzetek* (Nevelészet i havi szakközlöny) 1875, 1876. évf. számai.
- 9 A Néptanoda – az 1877/78-as tanévben leírtak szerint – „a bonyhád-, szigetvár-, szentlőrinc-, siklós-, baranyavár-, pécsvárad-, mohács-, zombor-, dombóvárvidéki és vérteszalji tanítóegyletek rendes közlönye” volt, amely minden szombaton jelent meg.
- 10 Néptanoda, 1867. dec. vezércikk
- 11 Sch(neider) I(stván): *Mit várunk mi az új püspöktől a tanügy terén* = Néptanoda, 1877. dec. 15. 114-115.
- 12 Uo.
- 13 *Kérvényezzük a tanítók bazabocsátását Boszniából* = Néptanoda, 1878. szept. 28. 24.
- 14 *Megszűnt tanügyi lap* = PK, 1907. dec. 28. 4-5.
- 15 *Tanítók házát Pécsre – vezércikk* = PK, 1907. dec. 10. 1-2.
- 16 Uo.
- 17 Kemény János: *Népoktatásunk jövője* = PK, 1908. ápr. 8. 3-4.
- 18 „Hegyháti”: *A tanfelügyelet reformja* – vezércikk = PK, 1908. aug. 12. 1.
- 19 *Megnyílnak az iskolák* – vezércikk = PK, 1908. aug. 26. 1.
- 20 Egry Béla: *Ingyenes népoktatás!* – vezércikk = PK, 1908. jan. 3. 1.
- 21 PK, 1906. ápr. 8. 4.
- 22 PK, 1906. ápr. 28.
- 23 PK, 1906. ápr. 28. 5.
- 24 Schultz Imre: *Kell-e az osztatlan népiskolában külön tanterv?* = PK, 1900. jan. 20. 2-3.

- 25 Deutsch Kálmán: Tanterv háború – vezércikk = PK, 1900. aug. 5. 1.
- 26 L. Kéri Katalin: *Az 1879:XVIII. törvénycikkétől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez.* In: Híd a századok felett – Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk.: Hanák Péter. Pécs, 1997. 269-280.
- 27 *Szünidő alatt* = PK, 1893. júl. 9. 3-4.
- 28 Döbrössy Alajos: *A kormány népoktatásügyi programja* – vezércikk = PK, 1895. febr. 2. 1-2.
- 29 *Egyházi birtok és felekezeti iskola* = PK, 1895. nov. 24. 1-2. és Szommer Gyula: *Felekezeti tan-szabadság* – vezércikk. = PK, 1896. febr. 25. 1.
- 30 *Közoktatási vita* – vezércikk. = PK, 1896. febr. 20. 1.
- 31 Uo.
- 32 *Népiskoláink* – vezércikk. = PK, 1897. febr. 18. 1.
- 33 *Népiskoláink a közoktatásügyi vitán* – vezércikk = PK, 1897. márc. 7. 1.
- 34 *Iskolák államosítása* = PK, 1898. ápr. 17. 3.
- 35 *Csendes államosítás* – vezércikk = PK, 1898. máj. 22. 1.
- 36 Uo.
- 37 *Iskola-államosítás* = PK, 1898. dec. 4. 4.
- 38 *Harc az iskoláért* – vezércikk = PK, 1898. dec. 11. 1.
- 39 *Tanítótestületi közgyűlés* = PK, 1898. dec. 11. 4.
- 40 Uo.
- 41 *Államosítás* – vezércikk = PK, 1898. dec. 28. 1-2.
- 42 *Tanítók tanácskozmánya* = PK, 1899. okt. 22.
- 43 A Pécsi Püspöki tanítóképző-intézet Értesítője 1897/98. Pécs, 1898.
- 44 M. L.: *Áldozunk az iskoláért!* – vezércikk = PK, 1899. júl. 16. 1.
- 45 Kórody Miklós: *Az államosítási törekvéseknek a magyar népoktatásügyre vonatkozó bátrányai s ezzel szemben fontos teendőink iskoláink fejlesztése körül* = PK, 1906. szept. 5. 3-4. és 1906. szept. 7. 3-4.
- 46 Uo.
- 47 PK, 1906. szept. 11.
- 48 Szita László (1980): *A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában (1898, 1906.)* In: Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 445-495.
- 49 Nagy Béla: *A tanító két fő kötelessége* = Katholikus Iskola (továbbiakban: Kat. Isk.), Pécs, 1910. febr. 15. 1.
- 50 Lasányi János: *Lehetséges-e a népiskolában igazi nevelés vallásoktatás nélkül?* = Kat. Isk., 1911. febr. 15. és márc. 15.
- 51 Ruzsinszky Irén írása ugyanerről = Kat. Isk., 1911. jún. 15. és Herbert Gáspár, bükkösi tanító írása: *A vallásérkölcsei nevelés az oktatás egész vonalán és minden ágában, mint korunk szükséglete* = Kat. Isk., 1912. dec. 15. 3. és 1913. jan. 15. és Onczay Géza: *A keresztény kath. hitoktatásról* = Kat. Isk., 1913. jan. 15. 1.
- 52 *Helyzetünk tarthatatlansága* – vezércikk = Kat. Isk., 1911. ápr. 15. 1.

A FŐÚRI UDVARI ÉLET TANULMÁNYOZÁSÁNAK NEVELÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

MIKONYA GYÖRGY

Az utóbbi időszakban egyre gyakoribb kutatási témává vált a főúri udvar. Külö-
nösen figyelemreméltóak azok az interdiszciplináris törekvések, amelyek történet-
tudományi, irodalomtörténeti, művészettörténeti, zenetörténeti, sőt természettu-
domány-történeti megközelítéseket integrálnak. (*Élias*, 1939. és 1969; *G. Etényi*,
Horn, 2005)

A történettudományban új felfogásként jelent meg a dinamikus udvarkutatás fo-
galma. E szerint a főúri udvarok nem statikus képződmények, hanem olyan, a külvil-
lág felé való nyitást és zárást megvalósító bonyolult, sok összetevős rendszerek, ame-
lyek lényegi befolyást gyakorolnak közelebbi-távolabbi környezetükre. (*Ehalt*, 1980)
Az udvari kultúráról kialakult elképzeléseinket könyvtárlisták, naplók, memoárok,
családi és állami ünnepek leírása, bálók szertartásrendje, színházi előadások te-
matikája és a főúri levelezés kiértékelése teszik teljesebbé. Ezek indokolják az újabb
kutatási források elemzését és ezek neveléstörténeti vonatkozásainak feldolgozását.

A FŐÚRI UDVAROKRÓL ÁLTALÁBAN

A rendi társadalom a nemesek és a nem nemesek szigorú szabályok szerinti
együttélését jelenti. A nemesek közé öröklés vagy kiválasztás útján lehetett bekerül-
ni. A kiváltságos rend csúcán a királyi család áll, ezt követik a főurak és a főpapok.
Ide tartoznak még a köznemesek és a szabad királyi városok polgárai is. Lakhelyü-
ket tekintve fentről lefelé haladva a következő a sorrend: az első helyen van a nagy
kisugárzó erővel rendelkező királyi udvar, ezt követik a néha fél országnyi területre
is hatást kifejítő főúri várak és kastélyok, valamint a főpapi udvarok. A nemesi kú-
riák, a polgári otthonok és a parasztházak változatos típusai zárják a rendi társada-
lom által megszabott lakóhelyek sorát.

A történettudományban az „udvar” egyértelmű meghatározása helyett olyan el-
térő értelmezésekkel találkozunk, amelyeket többnyire egy-egy történész kutató-
si szempontjai határoznak meg. A művelődéstörténeti megközelítés számára fontos
lehet a középkori latin nyelvhasználatból eredő curia és aula megkülönböztetése.
Leegyszerűsítve a történészek közötti vitákat, azt mondhatjuk, hogy curián az ál-
landó, nyilvános udvartartást, míg aulán a mozgó udvartartást, az uralkodó magán-
udvarát értjük Engel Pál szóhasználatának megfelelően. (*Kubinyi*, 2005) Ebben a
tanulmányban a neveléstörténeti szempontok kerülnek előtérbe, mégpedig a főúri
rezidenciákra vonatkozóan, így a főúri udvar elnevezést olyan gyűjtőfogalomként

használok, amelyik összefogja egy-egy főúri dinasztia hagyományait, hatalomgyakorlási repertoárját, viselkedéskultúráját és a környezetére gyakorolt hatását.

A továbbiakban a kutatási témát behatárolva elsősorban a magyar főúri udvarok jellegzetességeinek felvázolására törekszem. Magyarországon a 16. század első felében megszűnt az önálló királyi udvar. A Habsburg királyi udvar már csak a földrajzi távolság miatt sem tudta betölteni a korábbiakban megszokott központosító szerepet. Az erdélyi fejedelmek sem voltak könnyebb helyzetben. A köznemességtől markánsan elkülönülő főurak általában bárói, grófi, hercegi rangot viselnek. Magyarországon Mátyás király uralkodását követően a Rákóczi-szabadságharc körüli hatalmi játszmában és Erdélynek a Habsburg Monarchiába történő integrálásakor volt lehetőség nagyobb birtokok megszerzésére. Mária Terézia uralkodásának idejében a magyar főúri rend körülbelül 155 családból állt. Ezek között a legjelentősebbek az Esterházy és a Batthyány hercegi család. Jelentős anyagi és kulturális hatások koncentrálódnak még a Nádasdy, Thurzó, Forgách, Wesselényi, Zrínyi, Csáky, Thököly, Bercsényi, Károlyi, Rákóczi dinasztiákban. A további 84 grófi és 69 bárói familiát tekintve az összlétszám a családtagokkal együtt ezer fő körül lehetett. Mária Terézia további, mintegy 75-80 családnak adományozott főúri címet. A királynő a főurak segítségével kívánta stabilizálni az országot. Címekkel, rangokkal, kitüntetésekkel igyekezett politikájának megnyerni az arisztokráciát. A Habsburg uralkodók gyakran nagyarányú földbirtokadományokkal fejezték ki elismerésüket egy-egy jelentős szolgálatért. Ennek hatására számos olyan család is kapott Magyarországon birtokot, akik valójában sohasem éltek itt, ezek az ún. indigena-családok. A hatalmukat megbízottakon keresztül gyakorolták, és csak a pénzzé tett jövedelmet, illetve a termékek egy részét kapták meg. A Bécsben élő Trautsohn herceg például sohasem látta regéci uradalmát, fia is csak egyszer látogatott el oda, de minden évben 50-60 horodó aszúbort szállítottak a palotájukba. 1840-ben – a tiszti névtárak szerint – 4 hercegi családot (az Esterházy, Batthyány, Pálffy és az 1842-ben kihalt Grassalkovich dinasztiát), valamint 79 grófi és 84 bárói nemzetséget találunk. Amennyiben ehhez még hozzávesszük a csak erdélyi birtokkal rendelkező 11 grófi és 20 bárói familiát, akkor kb. 500 főnemesi családdal számolhatunk.

Az arisztokráciához számították még a katolikus főpapokat: a hercegprímást, az érsekeket és a püspököket. Ez többek között azért volt szinte magától értetődő, mert a főpapi székeket gyakran arisztokrata családok tagjai foglalták el.

A magyar főúri udvarok szellemi jellegét három erős tendencia határozta meg: a magyar nyelv, a magyar történelmi hagyomány és az európai műveltségből megjelenő elemek. (*R. Várkonyi*, 2005, 74. o.) A birtokaikon maradt, vagy oda rendszeresen visszatérő főurak és udvartartásaik bizonyos gazdasági, társadalmi, művelődési szerepeket is betöltöttek, és a 18. századtól egyre fontosabbakká váltak. Regionális központként erőteljes hatást fejtettek ki közvetlen környezetük művelődési és ennek részeként iskoláztatási viszonyaira.

A magyar udvari kultúra speciális utat járt be: egyrészt integrálta az európai ha-

tásokat, másrészt pedig a főnemesi udvaroknak és az erdélyi fejedelemségnek valamilyen módon pótolnia kellett a Bécsbe került uralkodói központot. A magyar főrendek némelyike egyáltalán nem, mások csak részben asszimilálódtak a Habsburg-udvarhoz. A választást több más tényező mellett az egyes főúri birtokok földrajzi elhelyezkedése is befolyásolta. A Magyarország keleti felében élő birtokosok termékeik nehezebb értékesítése miatt nem rendelkeztek a tartós bécsi tartózkodáshoz szükséges jövedelemmel. Ilyen, Bécstől távol maradó arisztokrata volt például Károlyi Sándor gróf. A korábban a Rákóczihoz csatlakozott főurak öltözködésében is megmaradtak a hagyományos elemek. Dolmányt, zsinórozott mentét és díszes nadrágot viseltek. Károlyi Sándor gróf 1711. évi tárgyalópartnere, Pálffy János császári tábornagy, éppen ellenkezőleg, a bécsi udvarhoz kötődött az Esterházyakkal, a Batthyány, az Erdődy és Illésházy családokkal együtt. A császárhoz hű főurak életvitele is eltért az itthon maradtokétól. A barokk divatnak megfelelően parókásan, nyugati öltözékben jártak. Általában magas szinten voltak iskolázottak, több nyelven beszéltek, felkészültek a katonai és az államhivatalnoki pályák ellátására. Családi kapcsolataik alakulásában megfigyelhető, hogy gyakran nősültek külföldre, feleségeik sokszor a szomszédos osztrák vagy cseh tartományok arisztokrata családjából kerültek ki. Ez a rendkívüli sokszínűséghez vezető – a Habsburgokhoz való viszonyból fakadó – differenciálódás ennek előnyeivel és hátrányaival együtt meghatározó jelentőségű magyar specifikumnak tekinthető. Az egyes főúri udvarok szerepe pedig a szerint alakult, hogy ebben az állandóan változó játéktérben milyen érdekeket kívánnak érvényesíteni.

Neveléstörténeti szempontból gyakran ingadozó magatartás figyelhető meg: bizonyos konstellációk kedvezőek a művelődés számára, és az építő jellegű hatások gyakoribbak, de előfordul rombolás és olyan radikális pálfordulás is, aminek a művelődésre gyakorolt negatív hatása nyilvánvaló.

A főúri udvarok csak a 18-19. század idejére alakítottak ki stabil, állandó székhelyű udvartartást, központi rezidenciákat. Korábban az volt a szokás, hogy a főurak egyik vagy másik kastélyukban változó időt töltöttek. A személyzet egyik része ilyenkor elkísérte őket, másik része pedig a helyszínen maradt.

A főúri udvar rendkívül sokrétű jelenség: a reprezentáció megjelenítője, a helyi és az országos politika alakítója, az érdekérvényesítés gyakorlati terepe, műkincsek és művészetek gyűjtőközpontja, támogatási rendszere révén a művelődés és az iskoláztatás meghatározó tényezője. A főúri udvartartás olyan különleges kommunikációs rendszer is, amelyik döntő módon befolyásolja környezeté értékrendjét, mentalitását, szokásrendjét. Társadalomszervező hatása folytán lényegi szerepe van az együttélési szabályok kialakításában, a városok és falvak, valamint az uradalmak egymáshoz való viszonyában. Előírt és sokszor gondosan kimunkált szertartásrendje, házirendje meghatározta a mindennapi élet legapróbb részleteit a megszólalástól és a köszönési formáktól az étkezés rendjéig. E helyi érvényességű szabályzatok

részleteinek tanulmányozása további lehetőséget kínál az indirekt, nem szándékos művelődési vonatkozások vizsgálatához.

A főúri udvar sajátos nevelési központként is működik, a nemesi ifjak és a nemesi leányok oktatása itt történik. Sajátos viszony alakul ki egyrészt a főurak saját gyermekei és azok nevelői, valamint a főúri gyermekek és játszótársaik, barátaik között. A főúri gyermekek nevelésének szabályozása indirekt módon tükrözi az adott főúr távlatos politikai elképzeléseit és gondolkozásmódját. A főúri gyermekek neveltetési körülményeinek vizsgálata lehetővé teszi egy olyan modell felvázolását, amelyben az adott helyszín legjobb szellemi és anyagi erői koncentrálnak. Ezek az erőfeszítések a nevelő vagy nevelők képzettségében, munkakörülményeikben és javadalmasításukban mutatkoznak meg. Az anyagi források a taneszközökben, a használatos tankönyvekben, a könyvtárak és gyűjtemények, valamint a testi nevelést szolgáló gyakorlólhelyeken és felszerelésben figyelhetők meg.

Az eddig leírtak alapján a magyar főúri udvartartás jellegzetességei a következők:

- A főúri udvar összefogja egy-egy dinasztia hagyományait, hatalomgyakorlási repertoárját, viselkedéskultúráját és a környezetre gyakorolt hatását;
- működési tere a rezidencia, a főúri kastély;
- három meghatározó eleme: a magyar nyelv, a magyar történelmi hagyomány és az európai műveltségből megjelenő elemek keveredése.
- Kulcskérdés a földrajzi elhelyezkedés – ez befolyásolja a Habsburgok uralkodóházához való viszonyt (ez lehet integráció, részleges asszimiláció, elhatárolódás vagy kifejezett ellenszegülés).
- A főúri udvar stabil, állandó székhelyű udvartartás;
- a reprezentáció megjelenítője;
- különleges kommunikációs rendszer;
- nevelési központ – ami jelenti a tényleges oktatást és a környezetre gyakorolt indirekt művelődési-nevelői célzatú hatások megjelenését is.

NEVELÉSTÖRTÉNETI SZEMPONTOK ÉRVÉNYESÍTÉSE A FŐÚRI UDVARTARTÁSBAN

1. EGY FŐÚR ÉLETTÖRTÉNETÉNEK LEHETŐSÉG SZERINT TÖBB FORRÁSRA ALAPOZOTT TANULMÁNYOZÁSA

Az egyik lehetőség valamelyik főúr élettörténetének lehetőség szerint több forrásra alapozott tanulmányozása és ebből a nevelésre vonatkozó következtetések megfogalmazása. Ehhez jól felhasználhatók az egyes személyek életéről írt monográfiák. Az elemzés során jól el kell különíteni a primer forrásokat, a főúr saját naplószerű feljegyzéseit, az adott személy kortársaitól származó dokumentumokat és az utólagos kritikai értékelést. Általánosságban a következő vizsgálati szempontok említhetők meg:

- A születés körülményei.
- Milyen szerepe van az utódlás szempontjából – elsőszülött-e, helye a testvérek között.
- A dajka személyére vonatkozó utalások.
- A főúr kora gyermekévei.
- A főúr gyermekkori élményei, kedvenc időtöltése, tanulmányai.
- A nevelők kiválasztásának szempontjai.
- Kikkel nevelkedik együtt, készült-e külön tankönyv, tananyag számára?
- A tanulak megjelenése a főúr felnőttkori életében.
- Kiket és milyen intézményeket támogatott mecénásként?
- Ő maga alkotóvá válik-e valamilyen területen?
- Hogyan neveli/nevelteti saját gyermekeit?
- Megfigyelhető-e valamilyen folytonosság vagy törés az életében?
- Mi a változás oka?
- Az írásos dokumentumok tanulmányozása kiegészíthető ikonográfiai elemekkel – festmények, metszetek, érmek, címerek, pecsétek bemutatásával, elemzésével.
- Mi a maradandó az adott főúr munkásságából?

Egy példa: Batthyány Boldizsár és Zrínyi Dorottya életútjának vázlatos bemutatása. Ebben az esetben terjedelmi okból sem cél a teljes életút minden részletének elemzése és bemutatása, e tanulmány célkitűzéséből adódóan csak a művelődés, és különösen az iskoláztatás szempontjából releváns mozzanatok kerülnek kiemelésre.

Életútjuk alapján feltárulnak a művelt főúr és felesége fő jellemzői, amelyek a következők:

Batthyány Boldizsár születésére és kora gyermekkorára vonatkozóan kevés forrással rendelkezünk. Felnőtt életében szokatlan tény, hogy nem kívánt beállni a császári udvart szolgáló főurak sorába. Ideje legnagyobb részét utazgatással tölti. Utazásai során eljut Németországba, ahol Melanchton grammatikájából tanult. Műveltségét más itáliai városokban, németalföldi utazásain és Párizsban is gyarapította. Életének fontos eseménye, hogy szerelmét, Zrínyi Dorottyát veszi feleségül 1566-ban.

Magyarországra hazatérve a hagyományos magyar főúri udvari életforma és a korszerű nemzetközi műveltség egységét alakította ki. Könyvtárába a kor legfrissebb tudományos eredményeit tartalmazó műveket gyűjtötte össze. Neves humanista szemlélyiségeket hívott meg a kastélyába. Nagy érdeklődést mutatott a természettudományok iránt, létrehozta az ország első kémiai laboratóriumát, ahol még ércolvasztással is próbálkoztak. A kor divatjának megfelelően botanizált és kertépítéssel is foglalkozott. Gondosan ápolt kertjében még botanikust is foglalkoztat, és a kertet a főúri kastély szerves kiegészítőjének tekinti.

Ilyen értelemben, neveléstörténeti megközelítés alapján, Batthyány Boldizsár az

uomo universale, a reneszánsz emberideál kissé megkésett reprezentálójának is tekinthető.

2. EGY MŰVELŐDÉSI RÉSZELEM ELTERJEDTSÉGÉNEK, FEJLŐDÉSÉNEK VIZSGÁLATA

További lehetőség egy művelődési részelem elterjedtségének, fejlődésének vizsgálata, összehasonlító elemzése. Ebben az esetben nem az egyes főúr élettörténetének kronológiai feldolgozására törekszünk, hanem keresztmetszeti vizsgálatot végzünk. Összehasonlíthatjuk például a könyvtárak és a kincstárak anyagát, vizsgálhatjuk a levelezés tartalmi jellegzetességeit, szóhasználatát. Kutathatjuk az írni, olvasni, számolni tudás terjedését. Kutatásmetodikai szempontból a kritikai forrásfeldolgozás, a statisztikai módszerek alkalmazása, az összehasonlítás, a párhuzamok keresése, a tényanyag értelmezése, a különbségek okainak magyarázata, analógiák keresése és nyelvhasználati vizsgálatok elvégzése javasolt.

Egy példa az ilyen jellegű vizsgálatra a főúri feleségek írástanulása (*Tóth István György*, 1990. tanulmánya alapján):

A 16. századi főnemesség írástudásában jelentős különbség figyelhető meg a két nem között: a főrangú férfiak szinte kivétel nélkül jól tudtak írni, a nők számára azonban az írás megtanulása még komoly problémát jelentett. Nem volt már magától értetődő a főnemesi asszonyok között az írástudatlanság, ezért ha valaki nem tudta leírni a nevét, mentegetőznie kellett. De természetes sem volt még az írástudás, és ezzel még büszkélkedni lehetett.

Nádasdy Tamás is humanista műveltségű főúr volt. Felesége, Kanizsai Orsolya már tudott írni. Levélváltásaik a 16-17. századi főúri levelezések legszebb lapjai közé tartoznak. Kanizsai Orsolya már sok levelet írt a saját kezével, az írás azonban láthatóan komoly munkát jelentett számára:

„Szerelmes Orsikám! Jól tetted, bogy tenkezeddel nem írtál. Innét tova se műveld, mert közbeszéd az, három ujj ír, és az egész test munkálkodik” – írta beteg feleségének Nádasdy 1552-ben. Az írás megerőltető fizikai munka volt a tollforgatáshoz még kevésbé szokott főrangú asszonyoknak: *„Kezem írása bizonyosága, beteg ember nem írhat ennyit”* – nyugtatja meg az egészségéért aggódó urát Orsolya asszony egy 1560-ban írt levelében. A saját kezű levél azonban, amelynek tartalmáról a két házastárson kívül senki, még az íródeák sem tud, mindig meghittebb, bizalmasabb volt a diktálnál.

„Az mint Kegyelmed akarja mással íratam Kegyelmednek most; bizony, bogy nebéz vagyok most az íráshoz, de azért mikor hozzáérkezem, nem türhetem, bogy magam kezével is ne írjak Kegyelmednek.” Ezért noszogatta feleségét ilyenformán Nádasdy: *„Kérlek, bogy mindennap írj, mint vagy – de ne fáraszd magadat az írással, banem az mit férfiúval megíratatsz”*, írassa meg a várkapitánnyal, amit pedig velük nem illik megíratnia, mert női bajairól szól, *„írasd vajdáné asszonyommal, húgommal meg, de üvele is úgy, bogyba a feje nem fáj”*. A vajdáné,

Nádasdy Tamás húga, a Héttorony foglyaként meghalt Majláth István özvegye tehát szintén tudott írni, de ez az ő számára is komoly feladatot jelenthetett, ha könnyen fejfájást kaphatott tőle.

Még egy évszázad múltán, 1643-ban is féltette a menyasszonyát Csáky István: szívesen olvasná „három árkus papírost” betöltő szerelmes levelét, írta, *„de azért ugyan csak ne fárasszad sok írással magadat, mert aki abhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta”*.

Nem minden asszony tudott írni és olvasni Nádasdy udvarában. 1559-ben megkérték egy, a Nádasdy-udvarban élő főrangú leány, Frangepán Anna kezét. A nádor az erről szóló levelet a feleségének küldte el, és részletesen meghagyta, hogyan kell a bizalmas hírt a leendő ara tudomására hozni: adja oda a levelet Annának, aki olvastassa azt fel öccsével, Frangepán Ferencsel, míg Kanizsai Orsolya figyelje ezalatt a leányzó arcát. A főnemes kisasszonynak tehát fel kellett olvastatni a levelet, mert nyilvánvalóan nem tudott olvasni. De Nádasdynénak is komoly munkát jelenthetett a levél felolvasása, ha közben nem tudta volna eléggé figyelni a leány arcát, és ezért Frangepán Ferencet is be kellett avatnia a titokba.

Az írást-olvasást felnőtt korban megtanuló főúri asszonyok legszebb példája Czobor Erzsébet, Thurzó Györgynek, a későbbi nádornak a felesége. Férjhezmenetelkor, 1592-ben, még nem tudott írni. Két hónappal az esküvő előtt is korholta Thurzó György, mert nem kapott választ levelére, talán már nem is szereti: *„Talán azt a mentséget találhatnád, hogy magad nem tudsz írni, úgy vagyon, de vagyon bátyád, kinek dolgodat és akarodat bizvást megjelentheted, ő kegyelme az én levelemre kívánságod szerint válaszol.”* Nem egészen két évvel később Czobor Erzsébet már pár szót saját kezével írt férjének. Az elragadtatott főúr válaszából az is kiderül, hogy saját maga tanította meg írni a feleségét. Még a következő évben is nagy örömet váltott ki Thurzóból, ha felesége saját kezű levelét megkapta: *„látván, hogy oly jó tanítványom volt, az ki oly szépen tanult írni”*. Később is sűrűn levelezett a feleségével, de az ilyen utalások elmaradtak, ezután már Czobor Erzsébet írástudása természetesnek tűnt.

Nem minden főúrnak sikerült a feleségét rábírní az írás elsajátítására. Garai Bánffy Borbála 1568-ban így háritotta el férje, Zay Ferenc kassai főkapitány kérését: *„Szerelmes én édös uram, hol te kegyelmed engem arra kér, hogy megtanulnám az írást, bizony örömet vónék érötte, de szerelmes uram, nebéz énnéköm tanulni.”* Nem tudjuk, hogy pontosan hány esztendő volt Bánffy Borbála, aki a következő esztendőben meg is halt, de aligha volt fiatal, hiszen harminc éve volt már Zay Ferenc felesége. Érthető, ha Thurzó György könnyebben rá tudta venni fiatal feleségét a betűk megtanulására, mint Zay Ferenc a maga legalábbis középkorú párját.

A 17. század derekától kezdve az arisztokraták feleségei kivétel nélkül tudtak írni, aláírásuk azonban legtöbbször gyerekes, iskolás, gyakorlatlan. Látszik, ismerték a betűvetést, mégis ritkán írtak saját kezükkel. Batthyány Ádám két menyé, Palóczay Anna és Illésházy Kata egyaránt folyékonyan, de igen gyakorlatlan kézzel írt. Kéry Fe-

renc gróf felesége, Eszterházy Borbála 1690-ben születés előtt állván, testamentumot készített. Aláírása olyan volt, mint egy írni éppen megtanult gyereké. Végrendeletet írt gróf Balassa Zsuzsanna is 1695-ben, kincseit az őt ápoló Eszterházy Pálné Thököly Évára hagyta. A főrangú beteg mindvégig saját kezével, ám igen nehezen formálódó betűkkel és teljesen fonetikus helyesírással, a szavakat ötletszerűen egybeírva vagy a szó közepén kettévágva írta meg végakarátát. A súlyos betegség alkalmatlanná tehet valakit az írásra, de a helyesírást, ha valaha tudta, a beteg sem felejtí el. Balassa Zsuzsanna nyilván egészségesen sem sokat forgatta a tollat.

A 17. század végétől az a nemek közti jelentős különbség, mely az előző században még az arisztokráciát osztotta jól író férfiakra és írni tanuló nagyszonyokra, már egy szinttel lejjebb, a középnemességet osztja meg. Ekkorra a jómódú nemesség férfitagjai folyékonyan írtak, ugyanakkor az asszonyok számára ez még sokszor gondot jelentett. Sok asszony nevét a férje írta alá a zálogleveleken, szerződéseken – azt, hogy egyáltalán tudtak írni, ha bizonytalan betűkkel is, csak akkor tudhatjuk meg, ha megözvegyültek, és már nem volt, aki helyettük is aláírjon. Barcsay György felesége 1683-ban csak keresztet rajzolt a papírra, a nevét az ura írta le. Két évvel később – már mint özvegy –, bizonytalan, gyakorlatlan kézzel, de leírta a nevét. Tevely Katalin vasi nemesasszony helyett a 18. század elején mindig a férje, Dániel István írt alá ilyenformán: „Tevely Katica más kezével +”. Amikor az asszony megözvegyült, kiderült, hogy nem volt írástudatlan: túlméretezett, ákombákomb betűkkel, de aláírta a zálogleveleket. Miként a 18. század elején a jómódú birtokos nemesasszonyok általában, úgy Kisfaludy Mózes özvegye, Pongrácz Zsuzsanna is tudott írni. Nehezen rótt betűi jelzik azonban, hogy nem szokott a betűvetéshez. Fia, a Rákóczi-emigrációval Franciaországba került és ott katonáskodó Boldizsár ezért is írta haza 1723-ban az öccsének, Antalnak, hogy kérje meg anyját, *„magát írással ne fárasztja ő kegyelme, hanem kegyelmeddel írásson, csak az ő kegyelme aláírását látbassam, megvigasztalodom”*. A jómódú nemesasszony ezek szerint, bár tudott írni, szívesebben diktált.

A 18. század második felében ismét egy társadalmi réteggel lejjebb, a kisenemesek körében találkozunk ezzel a szakadékkal a férfiak és nők írástudása között. Ekkor a birtokos nemesség nőtagjai, ha sokszor bizonytalanul is, de már írtak. A vagyontalan kisenemesség, a bocskoros nemesek rétegéből a férfiak lassanként ekkor indultak el az írástudás útján, míg az asszonyaik továbbra is szinte kivétel nélkül analfabéták voltak, a végrendeletekre, záloglevelekre csak a keresztjeiket rajzolhatták.

Az írástudás a társadalmi hierarchiában egyre lejjebb elhelyezkedő rétegekben vált általánossá. A férfi és a nő különböző társadalmi szerepéről vallott felfogásnak megfelelően, a férfiak közt minden rétegben hamarabb vált természetessé az írás-olvasás, mint az asszonyaik körében.

Pusztán az összehasonlítás kedvéért érdemes még tájékozódni az alsóbb rétegek írástudásáról Magyarországon és külfölddel összevetve is. Magyarországon az úrbérrendezés idején a falusi esküdtek válaszoltak a földjeikre vonatkozó kérdések-

re, majd ezt aláírásukkal vagy keresztjükkel hitelesítették. Míg a 18. század második felében az angol férfiak 60 százaléka és a francia férfiaknak is majdnem fele le tudta írni a nevét, addig Magyarországon a fejlett területnek számító Dunántúlon is a paraszti társadalom felső rétegének alig 12-15 százaléka birkózott meg a betűkkel. A legtöbb falusi írni tudó esküdt a Bécshez közeli Moson és Sopron vármegyékben volt. Igencsak viszonylagos fejlettség ez, hiszen még ezeken a területeken is többségben voltak azok a falvak, melyekben valamennyi esküdt keresztet rajzolt. Erdélyben ötven évvel később sokkal sötétebb kép fogad bennünket: csak minden huszadik faluban találtak a vallomástevők között írni tudó jobbágyot. Benda Kálmán Magyarországra és Miskolczy Ambrus Erdélyre vonatkozó számításaiából kiderül, hogy Erdély a 19. század elején is összehasonlíthatatlanul elmaradottabb volt, mint a Dunántúl nyugati megyéi Mária Terézia korában! Vas megye falvaiból, immár nemcsak az esküdtek, de valamennyi, a paraszti írásokban szereplő jobbágyot figyelembe véve összegyűjtötték a kereszttekkel aláírókat. A 18. században mindössze 49 írni tudó parasztot találtak, és 2232-en rajzoltak keresztet. Ez természetesen csak töredéke a vasi jobbágyságnak, de az eredmény annyira egyértelmű, a kereszttek túlsúlya a megye minden vidékén olyan hatalmas, hogy ezt az arányt joggal tarthatjuk hitelesnek.

Neveléstörténeti szempontból figyelmet érdemel az írástudás alakulása és terjedése a családban. A bemutatott példákban is látható, hogy milyen vontatottan, lassan halad ez a folyamat. Igen változatos a tanulás módja is, van akit a férje tanítgat, van aki deák, írnok segítségére tart igényt. Meglepő, hogy az érzelmi faktor, a bizalmas közlések fontossága, az intimitás igénye milyen fontos mozgatóerő az írástanulásban. Sajátos az a fejlődési vonal is, ahogy az írni tudás terjed a magasabb osztályoktól a rendi társadalom alsó része felé. A feleségek írástanulása széthúzza, tovább differenciálja ezt az egyébként is elég lassú folyamatot. Fontos szempont az írástanulás szempontjából a földrajzi elhelyezkedés, ahol egyértelműen megállapítható, a Dunántúl Ausztriához közeli, tehát a korábbi török megszállástól kevésbé érintett területek elsőbbsége.

3. A FŐÚRI UDVAR STRUKTÚRÁJA ÉS A MŰVELŐDÉSI LEHETŐSÉGEK

A magyar főúri udvar népe a 18. századig az úr familiárisaiból állt, akik rangjuk és feladataik szerint különböző csoportokba szerveződtek. E csoportok között lovaik és szolgálók száma, és az e szerinti juttatások alapján rangsor állapítható meg. A legelőkelőbb csoport a három vagy több lóval rendelkezők voltak. Őket követték az egy-két lóval szolgálók. E két csoport egyes tagjai állandóan az úr kíséretéhez tartoztak, mások pedig csak hívásra csatlakoztak. Az udvari rangsorban a következő fokozatot az étkefogói szerepet betöltő lovas ifjak jelentették. Őket nem valódi rangjuk, hanem fiatal koruk miatt sorolták ebbe a csoportba. Az évek múlásával és hűséges szolgálattal előléphettek a fölöttük levő csoportba. A következő csoportba a nemesi inasok tartoztak, akik általában jómódú birtokos nemesi családok tizenéves gyerme-

kei, akiket nevelési célzattal tanulni küldenek a főúri udvarba. Ők az úr körüli belső szolgálatot is ellátták, de helyzetük egészen más volt, mint a közrendű inasoké. Az udvari néphez tartoznak még az udvari lelkész, az orvos, a szakácsok, a muzsikusok, a lovászok, a kocsisok, a csatlósok és számos mesterember. Maga ez az udvartartás tehát tág értelemben vett iskolaként működött, ahol leginkább az utánpótlás és a szoktatás révén tanulták meg a különböző feladatokat. Sok családban apáról fiúra szállt egy-egy feladat vagy mesterség, ennek hiányában a rokonság köréből választották az utánpótlást.

Az udvari nép egyik része katonai-védelmi feladatokat látott el – ők az udvari hadnagy vagy kapitány felügyelete alá tartoztak. Fontos feladata volt még az udvarmesternek, aki tájékozott volt a szertartásrendben és ő irányította az ajtónállókat, az étkefogókat és az inasokat. A lovászmester a kocsisoknak és a lovászsoknak parancsolt. A személyzet másik része a gazdaságban dolgozott az uradalmi tisztartó rendelkezéseinek megfelelően.

Külön figyelmet kell szentelni a női szolgálóknak, ide tartoznak az úrnő közvetlen kíséretéhez tartozó nemes kisasszonyok, a társalkodónők. A belső személyzethez tartozik a dajka, a szakácsné, az öltöztetésben segédkező szobalányok, a varrónők és a fonást, szövést végzők.

A főúri udvarok sajátossága, hogy a fizetés részeként minden egyes feladathoz „asztal” is járt, azaz szigorúan meg volt határozva az étkezés helye, ideje és az élelem mennyisége. A főúri udvarok legkönnyebben nyomon követhető, könnyen átlátható szerveződései éppen az étkezések idején elfoglalt hely volt. Minderről a minden főúri udvarban megtalálható az ún. asztali rendtartások alapján tájékozódhatunk.

A 18. században, 1741-ben nemesi felkelés volt. Ezt követően a katonai feladatokat igyekeztek már hivatásos katonasággal ellátni. Ez jelentősen átalakította a főúri udvarok és a köznemesség kapcsolatát. Mindez építészeti változásokkal is együtt járt. A védelmi feladatokra koncentráló várak helyett hatalmas kastélyokat építenek. Itt már másfajta személyzetre és a korábitól eltérő szolgáltatásokra van szükség, amit a köznemesi réteg nem tud és nem is akar teljesíteni. A familiárisi kapcsolatok felbomlásának messzemenő következményei vannak. A főúri udvartartás széles értelemben vett képző, művelődési és oktató jellege átalakul. A nagyon eltérő életmód erős ellentétet okoz a főnemesek és az elszegényedő köznemesek között. A köznemesség többsége nem talál jó választ a 18. század új problémáira. Az újításokat nem kedveli, tekintve, hogy ezek sokszor a Habsburg-házhoz kötődő főurak közvetítésével jelennek meg, időnként erős Habsburg-ellenesség alakul ki. Mindezt csak bonyolítják a vallási türelmetlenségből fakadó feszültségek. A köznemesség a 18. század végére minden változtatási terv ádáz ellenfelévé válik, a megyébe visszavonuló politizálása ellenzékivé válik. A kiutat azok találják meg, akik gyermekeiket a hivatali szolgálat, a jogi vagy a katonai pálya felé irányították.

Művelődési lehetőségek tekintetében a kancellária működtetése, a saját gyerme-

kek neveltetése céljából létesített iskola, a házinevelők foglalkoztatása, a könyvtárak, a különböző gyűjtemények és a botanikus kertek létesítése a legfontosabb.

A főúri alapítású iskolák között vannak egyre nagyobbá váló, növekvő intézmények, és ideiglenes jellegű, később megszűnő, elsorvadó iskolák. Az előbbiek közé tartozik némelyik híressé vált főiskola vagy éppenséggel egyetem is. Ezek története ismert, így inkább a másik típus, az elsorvadó iskola rövid bemutatását tartom fontosabbnak. Ilyen volt például a Thurzó György nádor által alapított biccsei iskola. A levéltári források és a nádor levelezésének feldolgozásából az iskolára vonatkozóan csak a korabeli időben érdemleges mozzanatok kerültek említésre. Ez leginkább a rektor nevét és jövedelmi viszonyainak a leírását tartalmazza. Az még megállapítható, hogy a nádor számos ifjút taníttatott például a wittenbergi egyetemen, akik hazakerülésük után praeceptoroként ebben az iskolában is tanítottak. Az iskolával kapcsolatban két különleges mozzanatot is említ a Thurzó György nádor udvartartását elemző tanulmány (*Lengyel*, 2005. 138. o.): érdekes tény, hogy az iskola nem szolgálta a hét Thurzó-lány taníttatását, akik éppen csak olvasni-írni tanultak, abban is elég gyengék voltak. Továbbá a nádor saját fia, Thurzó Imre sem látogathatta ezt az iskolát, számára külön tanítót szerződtettek és a többi diákkal csak a nyilvános vizsganapon találkozhatott. Egyébként Thurzó Imre wittenbergi tanulmányainak részletei is ismertek, amit a szegedi egyetem kutatói publikáltak (*Dománybázi, Font, Keserű, Laczkovits*, 1989). A nádor és a fia közötti levelezés számos érdekes, peregrinációra vonatkozó pedagógiai részletet mutat be.

A könyvtárakat illetően jellegük szerint megkülönböztetjük a használati könyvtárat és a gyűjtemény-könyvtárat. A kettő gyakran egymásba olvad. A gyűjtemény-könyvtárak állománygyarapítása többnyire tudatos tervezés eredménye. A gyűjtőkör igen változatos – a főurak érdeklődésétől determinált –, ókori szerzők munkáit, történeti, jogi, államelméleti, teológiai művekkel, országleírásokkal találkozhatunk a leggyakrabban. A könyvtárak néha levéltári funkciót is betöltenek.

Neveléstörténeti szempontból fontosak a főurak beszerzésre vonatkozó írásos utasításai. Az ilyen jellegű levelekből elég sok maradt fenn. Segítségükkel viszonylag nagy biztonsággal rekonstruálható az érdeklődési kör, és alkalmanként említésre kerülnek a témaválasztás motívumai is. Jelentős neveléstörténeti hozadéka van annak, ha ismerjük a könyvtár használóinak a körét, ha tudjuk, kik, hogyan, milyen könyvhöz férhettek hozzá. Vizsgálatra szorul egy-egy könyv állapota is: a kopottság mértéke, a sokat olvasott oldalak megtalálása szintén jelzésértékű lehet. Az alkalmi bejegyzések és más jelölések, a könyv elő és hátlapján az alkalmanként előforduló feljegyzések is tanulmányozást érdemelnek.

Az európai udvarokban általában térben is elkülönített helyen, külön helyiségben őrzik az értékesebb fegyvereket, szőnyeget, ruhákat, ékszereket és mindenféle ritkaságot. A gyűjtemények, tárházak, kincstárak sokféle tárgyi emléket őriznek igen különböző szempontok szerinti elrendezésben. Ilyenek lehetnek a ritka ásványok, a preparált állatok, a tróféák, a herbáriumok, a különféle műszerek és más techni-

kai eszközök. Már maga a gyűjtemények elnevezése is utal a körjük épülő funkciók összetettségére: így előfordul a kincstár, tárház, levelestár, „museum” elnevezés, és gyakran olvasható a Kunstkammer, vagy a Wunderkammer elnevezés is. Néhány a híres gyűjtemények közül:

A Thököly család késmárki kincstárában az ékszerek, díszes fegyverek, lószerszámok és hintók, korabeli luxuscikkek, drága kárpitok, szőnyegek, festmények, távcsövek, műszerek és bútorok találhatók.

A Thurzó-gyűjteményben számos diplomáciai ajándékként kapott tárgyat találunk. A leltárjegyzékek alapján következtetni lehet a családi kapcsolatok alakulására és a vagyoni helyzet változására, tekintve, hogy a kincstár bizonyos időszakokban bankként is funkcionálva a felhalmozást szolgálta.

Nemzetközi vonatkozásban kiemelkedő a Nádasdyak gyűjteménye. Megtalálhatók benne az augsburgi ötvösök remek munkái, számos metszet és festmény, értékes éremgyűjtemény és még sok ritkaság.

A gyűjtemények neveléstörténeti jelentősége kétségtelen, hiszen maguk a felhalmozott tárgyak egyfajta művészi tudás koncentrátumának tekinthetők, másrészt a beszerzésre, elrendezésre, őrzésre és megtekintésre vonatkozó utasítások is sok érdekes információt nyújtanak. A különböző gyűjtemények megtekintése a nemesi ifjak nevelésének fontos részét jelentette.

A botanikus kert és az ott elhelyezett és gondosan ápolt ritkaságok a főúri udvartartás meghatározó elemei. Rendelgetése szerint tudományos növénynevelési feladatokat is ellátott. A növények fenntartása, szaporítása, gondozása számos új felismerést tesz lehetővé. A korabeli orvostudomány számára fontosak ezek a kertek, hiszen innen szerzik be a gyógyításhoz szükséges teák, főzetek, kenőcsök nyersanyagát. A főúri feleségek némelyike is érdeklődést mutatott a gyógyítás és a botanizálás iránt. Az ilyen dinasztiaikban mindig akadt valaki, akiben feléledt, illetve folytatódott az ilyen jellegű érdeklődés. Botanikus kert csak a speciális érdeklődésű főúrnál alakult ki, a díszkert viszont minden főúri kastély meghatározó része, hiszen magához az építészeti konstrukcióhoz eleve hozzátartozik egy növényekkel tarkított térszerkezet. A díszkert az esztétikai élmény mellett ösvényeivel és sétálóútjaival a testi és a zenei nevelést is biztosította. A főúri mecénatúra részeként számos zenésznek, szobrásznak jelentett támogatást és kereseti lehetőséget. Egy-egy ilyen nagyobb díszkert szinte önálló iskolával ért fel, hiszen a gyakorlati tevékenység során ki kellett nevelni a szakszerű kertészeti munkára alkalmas embereket is. Valóságos kézműves-iparos dinasztiaik jöttek létre egy-egy főúri udvar vonzáskörében.

4. EGY KÜLÖNLEGES OKTATÁSI MÓDSZER – AZ EURÓPAI UTAZÁS

Neveléstörténeti szempontból különleges figyelmet érdemel a főúri fiatalság tanulmányi tevékenységét lezáró európai utazások dokumentációjának a tanulmányozása, egyrészt azért, mert ezek a levélváltás révén jól dokumentáltak és hozzá-

férhetőek a kutatás számára, másrészt pedig azért, mert itt sokszor alakulnak ki váratlan, konfliktusos helyzetek, és ezek megoldása, vagy az ezekre történő reagálás nagyon jól mutatja az általános alapelvek és a konkrét gyakorlat közötti kapcsolatot.

A 16. századtól kezdve a főúri nemesi nevelés befejezésének egy új módja jelenik meg, és ez a tanulmányokat lezáró, előre megtervezett európai körutazás. Általában 17-18 éves ifjak indulnak útnak. Az utazások előkészítésében és megszervezésében nagymértékben támaszkodnak a szerteágazó családi kapcsolatokra. Az utazási előkészülethez tartozik a megfelelő okmányok (Passbrief) és az ajánlólevelek beszerzése. Fontos az utazás anyagi háttérének rendezése is. Ez általában különböző kereskedőházak bekapcsolásával történik, amelyek kirendeltségeiben 4%-os kamat felszámolásával beváltják a váltókat. A sokszor egy-két évig elhúzódó utazás idejére meg kell szervezni a szülői házzal való kapcsolattartást, ez a kezdeti időszakban a nagyobb városok postamestereinél letétbe helyezett küldeményeket jelenti. Az előkészületeket jól segítik a különböző utazási kézikönyvek, amelyek a társadalmi érintkezés országonként eltérő viselkedési szabályairól és az utazókra leselkedő veszélyek leküzdésének módjáról szólnak.

Az anyagi fedezet előteremtésén és az útvonal megtervezésén felül az apa további legfontosabb feladata a kísérő személyzet megbízása. Az egész utazás alatt a családfői hatalom képviselőjét az udvarmester látja el. Ez általában egy több nyelvet beszélő, jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező, érett férfikorban levő személy. Az utazás sikere döntően az ügyességén múlik, tudniillik azon, hogy összeköttetésein keresztül bejuttatja-e az ifjút a meglátogatott főúri udvar belső körébe. A kísérőre tartozó prefektus a konkrét tanulmányokért felelős, s ez alkalmanként összekapcsolódhat különböző ügyintézési feladatokkal is. A kíséret további tagja az inas. Előfordul, hogy az utazásra a főúri ifjút elkíséri egy hasonlókori, de nem olyan vagyonos családból származó ifjú is.

Egy példa: Nádasdy István utazása. Nádasdy István (1653-1685) Nádasdy Ferenc országbíró elsőszülött fia. A szülők 9 évig vártak a születésére, ezért különleges figyelemmel nevelik. Kezdetben házi nevelésben részesül, majd Nagyszombatba kerül, de az ifjú Nádasdyt nem érdekli a tudomány, még az összeadással is gondjai vannak. Ennek ellenére 1669-ben a neki írt levelek címzése szerint Vas vármegye főispánja lesz. Édesapja, Nádasdy Ferenc, a nevelés céljaként szorgalmas, s művészetek és a technikai vívmányok iránt érdeklődő ifjút szeretne látni. Az apai elvárások az általa adott részletes instrukciókból olvashatók ki.

Didaktikai eszköznek is felfogható a correspondentia, ami heti kétszeri levélküldési kötelezettséget jelent, továbbá a hetente egyszer elkészítendő reláció írását az aktuális élményekről. Pontos didaktikai részletességű intézkedés történik a relációk megírásának menetéről. E szerint:

- a nevezetességek megtekintésekor jegyzetelni kell,
- a jegyzeteket esténként diáriumba kell vezetni,
- és végül, ennek alapján kell a heti jelentést megírni.

Nádasdy Ferenc ezzel a foglalatossággal akarja megelőzni azt, hogy a vendégfogadókban rossz társaságba keveredjen az ifjú. A gondos apa egyébként a relációkat üresnek, rossznak találja, úgy véli, a fia nem magától jegyzetel, hanem mások írásaiból másol. Úgy véli fia és kísérői túl gyorsan rohannak végig az európai városokon. A levelekben megjelenik az elkeseredett apa személye, aki bármit megtenne, csak mutatkozna már valamilyen irányú érdeklődés az ifjúnál: *„Istenért, találja föl kegyelmed útját, applicálja az rossz gyermek serio magát az tanulásra: mert bizonyos vagyok benne, ha egyszer szívvel beleigazodhatik, agyas lévén azután ki nem állhat belőle.”* (Levelezés, 1670. Nádasdy Ferenc, 204. o.)

Próbálkozik a büntetéssel is, megvonja az apai szeretetet, nem ír a fiának addig, ameddig jobb híreket nem kap tőle. Úgy tűnik, hogy hatott a büntetés: Nádasdy Ferenc örül, amikor jobb híreket kap, már históriát olvas a fia. Az aggodalmaskodó apa rögtön utasításokat ad, csak értse is azt a fiú, amit olvas. Egyébként pedig gyanakvó marad, feltételezi, hogy mindez csak az ő megnyugtató végett történik. Próbálkozik azért a dicsérrel is, és engedélyezi a fiának egy óra megvételét, ami akkoriban igen nagy kincsnek számított.

A levelezésből kiderül az is, hogy mennyire fontos a ruha, hiszen ez előfeltétel a jó társaságban való megjelenéshez. Ezt kiegészíti a könnyed, elegáns társalgás gyakorlása és nem utolsósorban a táncban való jártasság.

Érdekesség még 1670-ből egy egyhavi elszámolás fennmaradása. Ennek neveléstörténeti vonatkozású tételei: a lovagi akadémia tandíja 267 lívre, külön matematika tanár 11 lívre, és gitártanár foglalkoztatása is szerepel a kiadások között. Érdekesség még, hogy a kísérethez tartozó inasnak is megengedik, hogy szabadidejében kitanulja Párizsban a cukrászatot, ezt bizonyára jól tudja majd kamatoztatni itthon. Egy-egy hazai iparos, kézműves dinasztia kialakulása gyakran kapcsolódik ilyen véletlenszerű, nem szervezett hatásokhoz.

5. A NEMESI INTERNÁTUS AZ ÚN. LOVAGI AKADEÉMIA PEDAGÓGIAI JELENTŐSÉGE

A nemesi származású ifjak nevelése céljából a 16. században egyre nagyobb számban jöttek létre a nemesi internátusok, vagy az ún. lovagi akadémiák, más elnevezéssel a Ritterakadémiák. 1532-ben említenek először egy ilyen intézményt Nápolyban, innen terjed el azután egész Itáliában, Franciaországban és Németországban. A Habsburg Birodalom területén csak jelentős késéssel, 1693-ban alakult meg az első nemesi internátus.

Pedagógiai szempontból az első szembetűnő jellegzetesség az, hogy ebben az intézményben nem annyira a tantárgyak szerinti fásasztó, módszeres tanulás történik. Itt inkább az életmódba, életformába ágyazott, azaz, leginkább az utánzásra épülő közvetett tanulási módszerek jutnak szerephez. Sajátosság az is, hogy az ifjú nemest többnyire szolga vagy szolgálók veszik körül, akik gyakran ambivalens szerepet töltenek be az ifjak életében, mert egyrészt az ifjak segítői, támaszai, és nem egyszer az

úri szeszély szenvedő alanyai. De előfordul az is, hogy egy-egy főúr egy megbízhatónak tekintett szolga személyén keresztül próbálja atyai utasításait közvetíteni, így nagyon változatos, és a növendék életkorától erősen determinált kombinációk jönnek létre, ahol bizony az is megeshet, hogy az inas utasítja kiskorú urát. A főúri nevelés kísérő jelenségeként újra találkozunk azzal a nem szándékolt hatással, hogy egy-egy törekvő és okos inas a főúri gyermeknek nyújtott segítség ürügyén maga is tanulási lehetőséget kapott.

A nemesi internátusok tananyaga általában a következő:

- Fontos a nyelvismeret, de ez nem a latin és a görög, hanem inkább az adott ország nyelve: a francia, az angol, az olasz. Az elegáns és könnyed társalgás tipikus szófordulatainak és technikájának gyakorlása és tökélyre fejlesztése az egyik legfontosabb feladat.
- Ezzel párhuzamosan valósul meg és ugyanilyen fontos a fizikai képességek fejlesztése. Ez a vívás, a lovaglás és a táncitanulás folyamatos gyakorlását jelenti.
- A történelmi, földrajzi, aritmetikai és jogi ismeretek oktatása során nem a tudomány teljes komplexitását tanítják, hanem gyakorlati szempontokat érvényesítenek.
- Az erődítéstani, matematikai ismeretek terén is a praktikus szemlélet jelent meg.
- A tanulási folyamatban nem a tankönyvi tanulás az elsődleges. Így a történelmi nevezetességek kísérelésével és magyarázattal történő megismerése, a magángyűjtemények, botanikus kertek, könyvtárak meglátogatása mindig szerepel a tananyagban.

A lovagi akadémiák természetesen nagyon különbözőek, a mindenütt érvényesülő fő tendenciák mellett számos helyi lehetőségeket integráló gyakorlat alakult ki.

A jóval későbbi alapítású intézmények is sok elemet őriznek a korábbi időszakból. Az 1707-ben Kolozsvárott alapított Nemes Ifjak Társaságának rendtartása már elszakadt a lovagkor ideáljaitól, de tagjaiktól elvárták az egymáshoz való szolidaritáson alapuló jó viszonyt, a kulturált beszédet, a hűséget, a pontosságot és a megbízhatóságot. További fontos értékeknek tekintették a külföldiekkel szembeni figyelmességet, a toleranciát a más vallásúak között és az erkölcsös életet.

6. A TANÁR MINT LELKI GONDOZÓ ÉS MEGHATÁROZÓ SZEMÉLYISÉG

Néha egy-egy kiemelkedő tanár jól dokumentált életútja lehetőséget teremt egy korszak alaposabb megismerésére. Ilyen a lelki gondozó és pedagógus Keresztúri Bíró Pál életútja, aki a Rákócziak udvari papjaként három generáción keresztül szolgált a családot. (Dienes, 2001) Keresztúri puritán vonásokkal gazdagított ortodox református kegyessége és nagy tudása, valamint kiemelkedő pedagógiai érzéke jól kimutatható Rákóczi György és Zsigmond későbbi tevékenységében. Pedagógiai

módszereiről tudósít egy másik neveltjének, Bethlen Miklósnak az önéletleírása. Ebben olvashatók a következő részletek:

„Ez Keresztúri Pál gyermek-tanítási ritka és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, aki a gyermekeket olyan hamar annyira vitte volna ... Keresztúri Pálnak ... állott az ő tanítása, boldogsága ezekben summásan: 1. Megért ember lévén, mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványaival ... szerette tanítványát, az is őtet, játékra annyi üdőt adott, hogy meguntuk. 2. Rhetoricára tanítani nem akart ... azt mondta, hogy haszontalan dolog, avagy ha az ember tanítja, vagy tanulja is, bátrább kell mind azt, mind a derék poezist tenni, tanuljon dolgokat, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, nemeit, minéműségeit, hadd legyen osztán miből, s mivel orátiót s poémát írni ...” (Bethlen)

Ebben a leírásban sok, a korabeli gyakorlattól eltérő mozzanatról esik szó. Ilyen a könyörtelen szigor helyettesítése az engedékenységgel, a játék tiltása helyett annak engedélyezése, és a végtelen türelem a serdülő ifjúval szemben. (Bethlen Miklós ekkoriban 13 éves.) Keresztúrinak ahhoz is van bátorsága, hogy átalakítsa a tantárgyi rendszert, és logikai érvek alapján dönt a retorika és a poetika sorrendjének a felcsereléséről.

Összefoglalva a magyar főúri nevelés művelődéstörténeti és pedagógiai vonatkozásait, egyértelműen megállapítható, hogy a dinamikus udvarkutatás és az interdiszciplináris megközelítés új távlatokat nyit meg a főúri nevelés vizsgálatához. Ezek között talán a legfontosabb az egyébként jól dokumentált és feldolgozott főúri életút-elemzések újbóli feldolgozása a másodlagos, nem szándékos nevelő hatások szempontjából. Természetesen egy ilyen léptékű munkát nem lehet egy tanulmánnyal lezárni. Számos nyitott, további kutatást érdemlő kérdés marad még. Ilyenek például a következők:

- Milyen hasonlóságok és eltérések vannak a főúri és a főpapi (egyházi) udvartartás között? Elemzésre váró feladat annak a vizsgálata, hogyan jelennek meg ezek az eltérések a művelődési szokásokban.
- Milyen kitörési (tanulási) lehetőségeket nyújtanak a főúri udvarok a tehetséges főnemesi, köznemesi és más ifjaknak?
- A kifejezetten iskolai tevékenység mellett milyen további szélesebb értelemben vett művelődési formák segítik az ifjak tanulását?
- Mit jelent a művelődés szempontjából a reprezentációs terek áthelyeződése a védelmi szempontokra koncentráció várból a palotába?
- Milyen művelődési, iskoláztatási hatása van a főúriak mecénási tevékenységének?

(Ez a tanulmány a bemutatott példák alapján pusztán bevezetésként szolgál további kutatások számára.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bethlen Miklós: *Élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei.
- Dienes Dénes (2001): *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*. Sárospatak.
- Dományházi Edit – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Latzkovits Miklós szerk. (1989): *A Thurbó család és a wittenbergi egyetem*. (Fontes Rerum Scholasticarum I) Szeged.
- Ehalt, Hubert Ch. (1980): *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft*. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Wien.
- Elias, Norbert (1939): *Über den Prozeß der Zivilisation*. Basel.
- Elias, Norbert (1969): *Die höfische Gesellschaft*. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Newied-Berlin.
- G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kovács Sándor Iván – Monok István (1990): *Magyar utazási irodalom. 15-18. század*. Magyar Remekírók sorozat, Budapest.
- Kubinyi András (2005): *A királyi udvar a késő középkori Magyarországon*. In: G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Leibetseder, Matthias (2004): *Die Kavaliertour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Köln – Wien.
- Lengyel Tünde (2005): *Thurbó György nádor biccei udvara*. In: G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Péter Katalin (1996): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (2005): *Tradíció és innováció*. In: G. Etényi Nóta, Horn Ildikó szerk.: (2005): *Idővel paloták ... Magyar udvari kúria a 16-17. században*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Szelestei N. László (1988): *Batthyány Kristóf európai utazása (1657-1658)*. Peregrinatio Hungarorum sorozat, Szeged.
- Tóth István György (1990): *Írni tudó nagyasszonyok*. Rubicon, 1990. 5. sz.

KRIMINÁLPEDAGÓGIAI TÖREKVÉSEK A DUALIZMUS KORÁBAN

HEGEDŰS JUDIT

„A gyermekvédelem a leghatályosabb tényező a bűntettek megelőzésének küzdelmében. Mindinkább tisztábban látjuk, hogy sok bűnesetben az egyéni felelőség mellett méltán terheli erkölcsi felelőség a társadalmat. A környezet gyakran egyedüli oka a bűntettnek. Az elbanyagolt gyermek kriminalitásáért pirulbat a társadalom is. Nem lenne szabad egyetlen elbagyott, züllésnek induló gyermeket sem támasz nélkül hagyni.” – ezekkel a szavakkal köszöntötte Wlassics Gyula a Gyermekvédelmi Lap megindulását.¹ Már ez az idézet is utal arra, hogy a dualizmus korában a fiatakorúak kriminalitása elleni küzdelem a gyermekvédelem kiemelkedő területe volt, amely a gazdaságban és a gondolkodásban történt változásokkal is magyarázható.

A 19. századra a gyermekek védelmét hangsúlyozó nevelési elvek elsősorban az ipari társadalmak elvárásait elégítették ki. Átalakult a közvetítendő ismeretek tartalma, új készségek, viselkedési minták kerültek előtérbe, s ezzel párhuzamosan érzékelhetővé vált a gyermekek iránti megnyilvánuló fokozottabb gondoskodás iránti igény (Németh, 1997). A 19. század második felétől a hazai gyermekvédelemben fontos változások történtek: egyre határozottabb lett az állam szerepvállalása az elhagyott, a züllött vagy züllésnek indult gyermekekkel való foglalkozás területén. Jelentések, intézkedések, rendeletek, törvények sokasága jelent meg², melyek arra hívták fel a figyelmet, hogy a gyermekvédelem ügyének rendezése nem tűrt halasztást, a társadalom számára egyre fontosabb céljává vált a gyermekek megmentése, hiszen „Minden egyes elzüllött gyermek egy állampolgár, egy leendő adóalap elvesztése. Minden megmentett gyermek hasznos munkaerő, egyben a takarékoság eszköze is, hiszen nem kell az államnak, társadalomnak eltartania.” (Gergely, 1997, 9. o.).

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy felvázolja a dualizmus kori gyermek- és fiatakorú bűnözés helyzetét – ahogy akkoriban hívták őket –, a züllött, vagy züllésnek indult gyermekek és fiatalok jellemzőit, helyzetét, a róluk alkotott képet. Mindemellert két olyan intézmény (Aszódi Javítóintézet, Kriminálpedagógiai Intézet) működésére szeretnénk kitérni, melyek az általunk vizsgált korszakban kiemelkedő tevékenységet végeztek a fiatakorú bűnözőkért.³ Kutatásunk során elsősorban a korabeli törvények és a hozzájuk kapcsolódó országgyűlési viták jegyzőkönyveit és a gyermektanulmányozás folyóiratában, A Gyermekben, valamint a Gyermekvédelmi Lapban megjelenő cikkeket elemeztük, illetve az Aszódi Javítóintézetben fellelhető iratanyagot vizsgáltuk meg⁴ az alábbi szempontok mentén:

- Miként jelenik meg a jogi szabályozásban a fiatalkori bűnözés problémaköre a dualizmus korában?
- Milyen okokat emeltek ki a fiatalkori bűnözéssel kapcsolatban?
- Mi jellemzi a javítóintézetbe került növendékek családi hátterét?
- Milyen bűncselekmény elkövetése volt jellemző ebben a korszakban?
- Hogyan próbáltak segíteni a bűncselekményt elkövetett fiatalokon?
- Miként ítélték meg őket, illetve azokat az intézményeket, melyek foglalkoztak velük?

A következőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A FIATALKORÚ BŰNÖZÉS A JOG SZEMSZÖGÉBŐL

Hazánkban először a 19. század közepén került sor a fiatalkorúak feletti ítélkezés törvényi szabályozására, holott már az 1792-es büntetőtörvény-tervezetben is megjelent az a gondolat, hogy a 7. életévét be nem töltött gyermekek ellen ne indulhasson bűnvádi eljárás, valamint differenciálták – az életkorhoz viszonyítva – a büntetés formáját. Hasonló elv alapján dolgozták ki az 1843-as törvényjavaslatot, amelynek tárgyalása során felmerült a 16 év alatti bűncselekményt elkövető fiatalok számára „javító iskola” felállítása. Azonban e javaslatok nem léptek hatályba, a fiatalkorúakat továbbra is a helyenként kialakult gyakorlat alapján ítélték el.

Az 1848/1849-es szabadságharc bukása után a németesítés jegyében hazánkban, 1852-ben, bevezették az osztrák büntetőtörvénykönyvet, mely 1861 közepéig volt érvényben. A büntetőtörvénykönyv külön szabályozta a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben kiszabható büntetéseket. Így például a 14-18 év közötti fiatalokra csak „könnyűvasat” lehetett alkalmazni, s bot helyett „csak” vesszőütést kaphattak. Ugyanez a törvény meghatározta, hogy 20 év alatt sem halálra, sem pedig életfogytig tartó börtönbüntetésre nem ítélhettek el senkit sem. Azonban még mindig nincs szó arról, hogy a bűnelkövető fiatalok számára külön intézményeket állítsanak fel.⁵

A fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelésének intézményei a kriminológiai iskolák hatására jelentek meg. Kiválóan érzékelhető annak a gondolatnak az érvényesülése, miszerint a büntetőjogi intézkedések kiindulópontja az elkövető legyen, a büntetés kiszabásánál a „személyi veszélyességre alapozott társadalmi intézkedések rendszere”⁶ szolgáljon alapul. Ennek hatására került előtérbe a hazai büntetőjogi rendszerben a nevelés gondolata.

Az 1861. július 23-án megtartott Országbírói Értekezlet visszaállította a magyar joggyakorlatot, s megfogalmazódott az igény az egységes büntető törvénykönyv létrehozására, melyet 1878. május 29-én hirdettek ki, és az 1878. évi V. törvénycikként (Csemegi-kódex) iktattak törvénybe. Az új büntetőtörvénykönyv 1880-ban lépett életbe. Ez a törvény rendelte el a fiatalkorú büntetettek részére javítóintézetek felállítását, azonban az intézetek szervezetéről, felszereléséről, működéséről nem rendel-

kezett. A Csemegi-kódex elrendelte, hogy 12 éven aluli gyermekeket semmiféle hatósági eljárás alá nem lehet vonni.

A századforduló tudományos életében megjelenő változások érvényesítése alapvető igényként fogalmazódott meg hazánkban is, mely hatást gyakorolt a hazai joggyakorlatra. A századforduló táján két tudomány is elkezdett foglalkozni a bűnözés problémakörével: a pszichológia és a szociológia. A századforduló táján a pszichológusok elsősorban a bűnözők intelligenciáját vizsgálták meg. Hazánkban a gyermektanulmányozási mozgalomnak köszönhetően a fiatalkorú bűnözők vizsgálatánál érezhetővé vált a pszichológiai szemléletmód, s érdemes itt megemlíteni Ranschburg Pál tevékenységét (*Ranschburg*, 1908). A 19. század végétől kezdve néhány tudós (például Adolphe Quételet, Michel Guerry stb.) a bűnözés társadalmi aspektusait igyekezett feltárni. Érdemes kiemelni Gabriel Tarde megállapítását, mely Magyarországon is elfogadottá vált: *„A gyilkosok és megrögzött tolvajok többsége elhagyott gyermekként kezdte a pályafutását, a bűnözés igazi iskoláját pedig kis- és nagyvárosaink közterein és az összes útkereszteződésnél kell keresnünk...”* (Adler – Mueller – Laufer, 2002. 107. o.). Mindezekből kiindulva merült fel az igény a fiatalkorúakkal kapcsolatos büntetőjogi rendszer átalakítására: *„Így jutottak el arra, hogy olyan egyénekkel szemben, akiket talán csak a véletlen, szerencsétlen körülmények talán a nevelés hiánya, egy meggondolatlanság, könnyelműség, a szenvedély pillanatnyi fellobbanása vitt rá egy bűncselekmény elkövetésére, ne alkalmazza a bíró ugyanazt a mértéket, mint a hivatos és megrögzött gonosztevőkkel szemben.”* (Országgyűlési Napló, 1908. 268. o.)

E szemléletmód érvényesítése az 1908-ban megjelent Büntetőnovellában történt meg. Ebben továbbra is megmaradt a büntethetőség életkori határa. A 15. § szerint *„Az ellen, aki a büntett vagy vétség elkövetésekor életének tizenkettedik évét meg nem haladta (gyermek), sem vád nem emelhető, sem bűnvádi eljárás nem indítható.”* (Balogh, 1909. 253. o.), ugyanakkor differenciáltan megszabta a 12 év feletti bűnelkövetőkkel szemben kiróható intézkedéseket:

- Szülői v. iskolai fenytés: általában abban az esetben szabták ki ezt a büntetésformát, amikor még nem volt annyira súlyos az elkövetett bűncselekmény, és egyfajta „prevencióként” funkcionált.
- Bírói dorgálás: a bíróság a nyilvános tárgyaláson az elítélthez ünnepélyes intelmet intézett, és figyelmeztette őt, hogy újabb büntett elkövetése esetében szigorú büntetést fog kiszabni rá.
- Próbára bocsátás: a bíróság megfelelő figyelmeztetés után egy évi próbaidőre szigorú szabályokhoz kötött felügyelet mellett feltételesen szabadlábon hagyta a fiatalot. A felügyeletet vagy a fiatalkorú törvényes képviselőjére, de még inkább állami gyermekmenhelyre vagy más hivatalra, gyermekvédő egyesületre bízták. Ha a fiatalkorú a próbaidő alatt újabb bűncselekményt követett el, vagy „zülött életmódot” élt, vagy a felügyeleti szabályokat megszegte, a bíróság letöltendő szabadságvesztésre ítélte.

- Javító nevelést rendelt el a bíróság abban az esetben, ha a fiatalkorú korábbi környezete nem volt megfelelő, ahol a „romlás veszélyének” volt kitéve. A javítóintézeti elhelyezés határozatlan időre szólt, de ha a fiatal betöltötte a 21. életévét, el kellett bocsátani az intézetből (vagy szabadlábra, vagy pedig fogházba).
- Legvégső esetben fogházbüntetés, amelynek legkisebb tartama 15 nap volt, maximum pedig 10 évet tölthetett itt az a fiatalkorú, aki a bűncselekmény elkövetésekor a 15. életévét betöltötte és cselekményére a törvény halál- vagy fegyház-büntetést állapított meg.

Ezzel ez a törvény konkretizálta a büntetett fiatalokkal szemben alkalmazható eljárásokat. Az intézkedésnél alapelveként fogalmazódott meg az, hogy az ítélet meghozatalánál figyelembe kell venni a fiatalkorú egyéniségét, értelmi és erkölcsi fejlettségének fokát, életviszonyait és az eset összes többi körülményét. Az ítélet meghatározásánál – legalábbis elméletben –, egyre határozottabban érvényesült az a szemléletmód, hogy az indokolatlanul szigorú büntetés visszájára fordulhat: *„Az indokolatlan börtönbe való hurczolás valóságos kegyetlenség, és helytelen, hogy mikor könnyen hajlíthatók még jobbra is, balra is, és mikor a nevelés mulasztásait még pótolni lehet, kiragadjuk őket a becsületes társadalom kezéből, kvázi megbélyegezzük őket, és betegyük olyan vádlottak társaságába, kiktől csak rosszat tanulhatnak.”* (Országgyűlési Napló, 1908. 271. o.). Egyre nyilvánvalóbbá vált az, hogy a fiatalkorúak ügyeivel foglalkozó bírácoknak speciális ismeretekre van szükségük, hiszen a fiatalkorú bűnössel szemben úgy kell alakulnia *„szociológussá, pszichiáterre, értenie kell egy kicsit az orvostudományokhoz, az antropológiához, a biológiához, általában mindazokhoz az elméletekhez”*. (Országgyűlési Napló, 1908. 296. o.). Az általunk vizsgált korszak végén, 1913-ban jelent meg a fiatalkorúak bíróságának alakításáról szóló törvény (1913. évi VII. törvény a fiatalkorúak bíróságáról).

A FIATALKORI BŰNÖZÉS A STATISZTIKA SZEMSZÖGÉBŐL

Úgy gondoljuk, egyetérthetünk azzal a gondolattal, hogy *„... a fiatalkorúak valóságos kriminalitása mindenestre nagyobb, mint az, melyet az elítélések száma felmutat”*. (Balogh, 1909. 34. o.). A bűnügyi statisztika a nemcsak a gyermekkorúak, hanem a fiatalkorúak kriminalitásáról sem ad teljes képet. Ennek több oka van: egyrészt a bűncselekmény, illetve a tettes felfedezetlenül maradt, vagy a sértett nem tett feljelentést. Másrészt elterjedt az a szokás, hogy apróbb lopásokat és kisebb kihágásokat házi, illetve más fegyelmi jog körében toroltak meg, valamint sok magánindítványt a főtárgyalás előtt vagy magán a főtárgyaláson visszavontak.

Ha a statisztikai adatokat nézzük, akkor jól látható, hogy nincsenek igazán pontos adataink. A 19. század végéről elsősorban a rendőrkapitányságok és bíróságok jelentései szolgálhatnak forrásként. Gergely Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy 1891-ben a járásbíróságok és törvényszékek 21 300, 1896-ban 25 622 főt ítélték el

(Gergely, 1997. 9. o.). Ugyanakkor érdemes megvizsgálni Balogh Jenő jogász 1904 és 1907 közötti korszakról készült statisztikai adatait a fiataalkori bűnözésről, melyet A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal által feldolgozott adatok alapján közölt:

1. táblázat: Az elítélt elkövetők létszámának alakulása 1904-1907 között (Balogh, 1909. 19. o.)

Év	Az elítéltek összes száma	Ebből 12-16 éves elítéltek	Ebből 16-18 éves elítéltek
1904	65 558	4999	5894
1905	76 505	5658	6898
1906	77 828	5672	6849
1907	73 751	5858	6250

Az 1890-es évek és a 20. századi adatok között lévő különbség azzal magyarázható, hogy más szempontok mentén történt meg az adatfelvétel. Az 1890-es években minden, a bíróság elé került ügyet regisztráltak, míg Balogh Jenő a jogerős ítéleteket tartotta nyilván. Mindenesetre bármelyik számadatot is nézzük, egyértelművé válik, hogy a dualizmus korában folyamatosan növekedett a gyermek- és fiataalkori bűnözés, mely okainak feltárása és kezelése kiemelt helyet kapott a hazai gyermekvédelemben.

A ZÜLLÉS OKAI

A pedagógusok, pszichológusok és a büntetőjoggal foglalkozó jogászok mellett az orvosok is elkezdtek vizsgálni a fiataalkorú bűnelkövetőket: tanulmányozták a büntetettek testi szervezetét, degeneráltságát, és ennek okait. Ennek alapján létrejött az embertani iskola, amely szerint a cselekmények háttérében a bűnelkövető testi sajátosságai játszanak legnyomatékosabban szerepet. Ennek az irányzatnak legfőbb képviselője az olasz Lombroso volt, akinek gondolatait a 19. század végén hazánkban is többen elfogadták.

Lombroso szerint *„Az erkölcsi elmezavar és a bűn csirái nem kivételképpen, de mint normális jelenségek megtalálhatók az ember első gyermekkorában ... a gyermek, mint az erkölcsi érzés híján szűkölködő ember, megfelel annak, amit az elmeorvosok erkölcsi elmezavarban szenvedőnek neveznek, mi pedig született gonosztevőknek mondunk.”* (Ranschburg, 1908. 229. o.). Lombroso a koponyák formájának megvizsgálása alapján megfogalmazta a született büntettes típus jellemzőit (pl. szemöldökív kidomborodása). A született bűnöző elvének megfelelően a Lombroso és követői által vallott gyermekkép igen negatív volt: szerintük a szeretet csak kis mértékben van meg a gyermekekben, kegyetlenek és lusták, hajlamosak az iszákosságra, a játékszenvedélyre.

Lombroso elveit többen is kritizálták, hazánkban is a század elején a gyermekcipőben járó kriminálpedagógia művelői – többek között Török Aurél embertannal

foglalkozó professzor –, elvetették Lombroso elméletét arra hivatkozva, hogy „*A kriminalitást csak orvosi szempontból vizsgálta, és nem vette kellő figyelembe a büntetendő cselekményeknek társadalmi, különösen gazdasági tényezőit.*” (Balogh, 1909. 57. o.) Ennek alapján elismerve azt, hogy néhány esetben valóban belső okokból eredő veleszületett vagy kora gyermekkorában szerzett elméleti elfajulásról beszélhetünk, kiemelték a gyermekek elzüllésének külső okait, melyek a társadalmi szervezet hiányával magyarázhatók.

A züllés külső okainak vizsgálatánál két tényt neveztek meg a korabeli kriminálpedagógusok (például Kármán Elemér). A fiatalkori bűnelkövetés társadalmi oka it vizsgálva kiemelték egyrészt az anyagi elhagyatottságot: „*Mesterem (vagy munkavezetőm) ütött, vert, nem bírtam tovább, ott hagytam a munkát, nem volt miből élnem, azért loptam.*” (Pollacsek, 1915. 396. o.) Másrészt az erkölcsi elhagyatottságról sem feledkezett meg, melynek során nagyon gyakran a gyermek egyenesen a szülők brutalitásának vagy rossz példájának az áldozata: „*A gyermek koldul, élelmet, tüzelőanyagot lopkod a szülei számára, belenevelik otthon a társadalom-ellenes gondolkodást: a munka kerülését, megvetését és ezzel kapcsolatban a munkás társadalomnak és fenntartóinak gyűlöletét.*” (Kármán, 1913. 4. o.) A továbbiakban az Aszódi Javítóintézet 1884 és 1904 közötti adatainak segítségével (Kun és Ládai, 1905), valamint a korabeli folyóiratokban megjelenő hírek alapján és a jogászok esetei kapcsán a fiatalkorú bűnelkövetők családjáról adunk képet.

1884. február 18-ától 1904. december 30-áig összesen 1037 fiatalkorú fiú került be az Aszódi Javítóintézetbe, s különböző szempontok alapján összesítették a fiatal gyermekkorukra vonatkozó adatokat. A növendékek szülei rendszerint alacsony iskolai végzettséggel rendelkeztek, s foglalkozásukat tekintve nagyobb arányban szerepelnek földművesek (343 fiú), iparosok (312 fiú) vagy szolgák (256 fiú) gyermekei, mint az értelmiségiek fiai.

Ha a növendékek családi viszonyait vizsgáljuk, az látható, hogy az 1037 fiúból csupán 418 fiúnak a szülei éltek együtt, a többiek vagy félárva vagy pedig teljesen árva voltak. Sokszor a szülők voltak azok, akik miatt a fiatalkorúak bűnelkövetővé váltak. Erről tudósít a következő eset is: „*A vádlott 14 éves fiú, anyja meghalt, atyja iszákos és gyakran munka nélkül van. A fiú maga tartja fenn magát abból, hogy egy bérkocsiállomáson itató. Téli este az egyik kocsis ráparancsol a fiúra, hogy az egyfogatú bérkocsiból, amelyen az urat a színházba szállított volt, a havat tisztítsa ki. A fiú kiveszi a kocsiiban levő lábszönyeget és abból egy színházi látcső esik le az utcára. Nyilvánvaló, hogy a színházba vitt vendég látcsövét a kocsiiban felejtette. A fiú a látcsövet magához veszi. Nem jogtalan elsajátítás céljából, hanem azért, hogy ha a vendég a látcsőért visszajön, majd egynéhány krajcár borralalót fog adni neki, mint becsületes megtalálónak. Napok és hetek múlnak el, és a látcsőért senki se jelentkezik. Ekkor a fiú a látcsövet elviszi atyjának lakására és az atya betek múlva, a fiú tudta nélkül zsbárusnál akarja a*

látcsövet eladni, ahol azonban viselete feltűnést kelt, és a rendőrség elé állítják. Az eset így kerül a bíróság tudomására.” (Balogh, 1909. 46. o.)

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a fiataikorúak családjára általában a diszharmonia, az alacsony szociokulturális háttér volt jellemző. A családi élet kötelékei erősen meglazultak, a család szinte szétzüllött, a gyerekek gondoskodás és szeretet nélkül nőttek fel. Több esetben tudunk arról, hogy a szülők elme- vagy idegbajosak, alkoholisták, züllött, erkölcstelen életmódot éltek, így talán nem véletlen, ha a gyermek hasonló életmódot folytatott. A rendezetlen családi körülmények hatására a fiatalok gyakran „rossz társaságba” keveredtek, akiknek hatására bűncselekményt követtek el: *„B. Anna, polgári iskolát végzett leány, anyja meghalt, atyja iszákos férfi, aki állítólag a leányt házából valósággal kiverte. A leány, habár előkészültsége folytán más alkalmazást keresbetett volna, cselédnek szegődött be és házasságon kívüli viszonyt kezdett egy villamos vasúti kalauzzal, aki azonban azt kívánta tőle, hogy a háztartáshoz szükséges pénzüsszeget ő szerezze meg. Ebből az okból a leány betöréssel több lopást követett el. A bíróság kétévi és hat havi fegyházra ítélte.” (Balogh, 1909. 48. o.).* A családi körülmények bemutatásánál is már jól láthatóvá vált, hogy ebben a korszakban (is) a fiataikorúak elsősorban vagyon elleni bűncselekményt követtek el.

AZ ELKÖVETETT BŰNCSELEKMÉNYEK

Ha az Aszódi Javítóintézet statisztikáját megnézzük, az 1884. február 18-tól 1904. december 30-ig tartó időszakon belül az itt nevelkedő növendékek által elkövetett bűncselekmények többségében vagyon elleniek voltak. A már említett 1037 főből 577 fő nyereségvágyból elkövetett bűncselekmény, 117 fő pedig koldulás, csavargás miatt kapott büntetést (Kun és Ládai, 1905. 191. o.). Ha összevetjük a család anyagi helyzetével (932 vagyontalan, 105 vagyonos család) a bűncselekmények típusait, felvetődhet a „megélhetési bűnözés”-probléma, mint például az alábbi esetben: *„Falusi leány, 16 éves cseléd. ... Szülei nem élnek. Büntetve nem volt. Egy ízben a patronázsba vitték, ott két hétig volt; önhibáján kívül jutott oda, mert utóbb kiderült, hogy több csavargó leány társaságában találták, hova akaratlanul jutott. Lopással vádoltatott. Töredelmesen bevallja, hogy cipőt lopott egy leánytól, mert az övé rongyos volt.” (Nemes, 1916. 200. o.).* A szegénységből adódó lopás mellett a rossz társaság hatását is ki kell emelni: a vizsgált minta $\frac{3}{4}$ részénél a bűncselekményt csoportosan követték el.

Érdeemes megemlíteni az erkölcsi romlottság bűncselekményét. Ez a kategória napjainkban már kevésbé ismert, ugyanakkor az egyik leggyakrabban elkövetett büntett ez volt. Ha a jogi szabályozást nézzük, akkor a Csemegi-kódexben sem találhatjuk meg ezt a fogalmat, mégis szinte mindennapos használatná vált. A köznap gyakorlatban a hazudozást, csalást, iskolakerülést, alkoholfogyasztást sorolták ebbe a kategóriába, melyet rendszerint az elhanyagoló családi körülményekkel hoztak

kapcsolatba: „15 éves fiú szülőit három éves korában elveszítette. Rokonok hiányában a község lakosai tartották, de iskolába járását nem ellenőrizték és a gyermek 15 éves korig felnőtt anélkül, hogy erkölcsről, a kötelességekről, jóformán az ember vele született tulajdonjogi érzékéről fogalma lett volna” (Sándor, 1814. 93. o.).

A korabeli napilapok, folyóiratok – hasonlóan a maiakhoz –, rendszeresen hírt adtak a fiataikorúak által elkövetett életellenes bűncselekményekről. A következő történetet is egy igazságügyi folyóiratból idézte Balogh Jenő: „A gyermekek felhasználták az alkalmat, hogy atyjuk elaludt, a pad alól fejszét vettek elő s a fiú az élesebb fejszével atyjának nyakát elvágta, miközben a leány, kezében a tompább élű fejszével testvére mellett állott. A tett elkövetése után mindkét gyermek kiszaladt a házból s csak később tértek vissza. Még a tett elkövetésének éjjelén a holttest nyakára kötelet kötöttek s a holttestet az udvaron levő gödörbe vonszolták, másnap földdel befödtek, a fejszét a vértől megmosták s a lócán volt véres lepedőt, amelyen atyjuk feküdt, a kamrába elrejtették.” (Balogh, 1909. 50. o.) A súlyosabb bűncselekménynél, vagy visszaeső fiataloknál a bíróság ítélete igen gyakran a javítóintézeti nevelés volt, mellyel részletesebben a következő fejezetben foglalkozunk.

A JAVÍTÓINTÉZET

Tudjuk, hogy már az első büntetőtörvénykönyv rendelkezett a javítóintézetek felállításáról, s ennek alapján 1884-ben a váci börtön „50 jó viseletű fegyence” (Kun és Ládai, 1905. 173. o.) segítségével felépült az első javítóintézet Aszódon, majd 1886-ban Kassán további intézmények kezdték meg működésüket.

Ebben a korszakban a javítóintézetekbe nemcsak a bíróság által ideítelt gyermekek kerülhettek be, hanem az apák, anyák kérésére és a gyámhivatal beleegyezésével is foglalkoztak fiatalokkal. Az intézetbe bekerült növendékeket az orvosi vizsgálat után lefenyképezték, és általános tisztogatásnak vetették alá, majd megkapták az intézeti egyenruhát, s az elkülönített részbe kerültek, ahol megfigyelték azt, hogy melyik nevelő – vagy ahogy Aszódon nevezték –, családfő csoportjába kerüljön.⁸ Kezdetben még nem igazán törekedtek a csoportok tudatos alakítására, de a gyermektanulmányozási mozgalom hatására az életkor, a magatartás jellege alapján osztották be a fiatalokat csoportokba.

A javítóintézetek nevelési koncepcióján belül igen fontos szerepet kapott az erkölcsi nevelés, alapvetőnek tartották a vallásos, erkölcsös érzés fejlesztését és az istenbe vetett hit erősítését. A nap különböző szakaszaiban imádkoztak a növendékek. Felekezet nélküli imáik voltak: „Mennyei szent Atyám! Letűnt ismét egy nap, amelyet kötelességem volt a Te parancsaid szerint eltölteni. Ha azt tennem gyarlóságomnál fogva nem sikerült, légy irgalmas bírám, s mialatt fáradt testem pihen, mindezeket látó jóságos sze-

med örködjék úgy felettem, mint embertársaim felett. Dicsőség neked a magasságban s béke legyen a földön. Ámen.” (Kun és Ládai, 1905. 126. o.). A napi imákat kiegészítették a „vasár- és ünnepnapokon kedélyt nemesítő, hasznosan mulattató és ismeretterjesztő felolvasások”. (Kun és Ládai, 1905. 129. o.)

Az erkölcsi nevelés mellett az értelmi nevelésre is hangsúlyt helyeztek. Már kezdetől fogva létezett az intézeten belüli belső iskola, ahol magyar olvasást, üzleti fogalmazást, számtant, mértant, szabadkézi rajzolást oktattak. Nem szabad túlságosan magas szintű képzésre gondolni, hiszen az ide bekerülő növendékek képzettsége igen alacsony volt: a növendékeknek majdnem 20%-a nem is járt iskolába, általában népiskolai oktatásban részesültek; ennek következtében a növendékek 24%-a analfabéta volt (Az Aszódi Kir. Javítóintézet ismertetése, 1896. 18. o.).

A nevelőintézet egyik legfontosabb feladatának a munkára nevelést tekintette, hiszen ez teszi képessé a növendéket arra, hogy később a társadalomban becsületes munkával alakítsa az életét. A fiúkat először mindenféle házimunkára megtanították, az ablaktisztítástól kezdve a konyhamunkáig. A házi munkák elsajátítása után ipari vagy mezőgazdasági munkára kerültek. Kevesebben maradtak a házi munkánál vagy a kertészetnél. Az ipart tanulók a következő iparágak közül válogathattak: asztalos, kőműves, könyvkötő, esztergályos, faragó, bognár, kerekes, szabó, cipész, kosárfonó, pék, könyvnyomdász, gyermekjáték-készítő. A meghonosodott iparágak elsősorban az intézet igényeit elégítették ki, a növendékek maguk készítették el ruhájukat, cipőjüket, bútoraikat. Az 1904-ben felállított ipari műhelyekben igen intenzív volt a kocsigyártás. Olyan híres volt ez a tevékenység, hogy 1910-ben az intézet a londoni világiállításon dicsőregetet kapott. A teljesített munkáért fizetést is kaptak a növendékek, illetve az elvégzett osztályokról bizonyítványt is adhatott ki az intézet vezetősége.

Az intézet napirendjét (Stoff, 1894. 130-131. o.) tekintve nagyon jól körvonalazódik a legfontosabb pedagógiai elvük: a fiatalok teljes körű tevékenykedtetése. A tanulás (nyáron 5-6 óra, télen 6,5 óra) és a munka volt a legfőbb tevékenységük. A szabadidejüket saját környezetük rendbehozatalára fordították (ruha foltozása, lábbeli takarítása).

A viselkedés értékelése alapvetően fontos pedagógiai eszköznek számított: a növendékek az intézeti házirend be nem tartásáért fegyelmi büntetés alá estek. Az intézetben alkalmazott büntetések között a testi fenytés is megtalálható, hiszen a testi fenyték „...mint a gyakorlati tapasztalat megmutatta, a fiú-javítóintézetekben bizonyos esetekben nemcsak hogy kívánatos, de tapintattal, kellő időben s mérséklettel alkalmazva, jóformán elkerülhetetlen és sok esetben nagyon is hathatós nevelési eszköz. A testi fenyték azonban csak ritkán és oly esetekben alkalmazható, midőn már minden egyéb mód és fegyelmi eszköz eredménytelen maradt.” (Kun és Ládai, 1905. 148. o.). A vessző ütések száma maximum 12 lehetett. Nemcsak a szabályok ellen vétők viselkedését értékelték, hanem a megbízható, állandóan jó viseletű fiatalokat alkalmanként jutalomban részesítették. Például dicsőreget

kaptak, kiküldetésben, szabadságban részesülhettek, „szórakoztató és valláserkölcsi tartalommal bíró” könyveket ajándékoztak nekik. Az intézet ezzel is próbálta elősegíteni a társadalom számára elfogadható erkölcsi normák kialakulását, amely azonban nem mindig sikerült. Erről tanúskodnak az intézet statisztikai adatai, mely szerint a vizsgált időszakban az 1037 főből 431 növendék már volt büntetve (Kun és Ládai, 1905. 192. o.).

Itt érdemes megemlíteni, hogy fennmaradt egy 1914-ben készült vizsgálat eredménye, melynek során megkérdeztek bűnelkövető fiatalokat, hogy mit csinál, ha innen kiszabadul? A válaszadók 98%-a a lehető legjobbat ígerte, hálát adott az Istennek, hogy módot adott nekik bűneik megbánására és „*a legtöbbje esküvel ígéri, hogy többet nagy legényekkel nem cimborál, hanem engedelmes, szófogadó gyermek lesz és soha többet ide nem kerül*”. (Sándor, 1914. 95. o.) Vajon sokuknak miért nem sikerült ezt megvalósítani? A korabeli jogászok, kriminálpedagógusok is felhívták a figyelmet a család felelősségére, hiszen a javítóintézetből kikerülő fiatalok ugyanabba a környezetbe kerültek vissza, nem igazán kaptak konkrét segítséget a társadalomba való beilleszkedéshez. Ugyanakkor a „büntetett” fiatalok és a javítóintézet megítélése nem volt egyértelműen pozitív sem a szakmai körökben, sem a társadalom körében.

MEGÍTÉLÉSÜK

A fiatalkorú bűnelkövetők megítélése a pedagógus- és jogásztársadalmon belül a gyermektanulmányozási mozgalom kibontakozása hatására pozitív irányban változott. Egyre erőteljesebben megfogalmazódott az az elv, hogy „... a hatóság elé került züllött vagy büntetett gyermekek és fiatalkorúak pedig nem egyformák” (Balogh, 1910. 6-7. o.), éppen ezért az egyéni bánásmód megvalósítása érdekében különböző vizsgálatokat kell elvégezni a fiataloknál, azaz környezettanulmányokat készítenek a szakemberek.

A környezettanulmány felvilágosítást adott a fiatalkorú züllesztések okai és tényezői felől. Ekkor derülhetett ki, hogy „romlott, hibás-e, vagy inkább szerencsétlen, mintsem bűnös” (Balogh, 1909. 37. o.). A fiatalkorú megfigyelését már a tárgyalás előtt megkezdték és folytatták a kihallgatás alatt is, hiszen ezáltal sokkal jobban meg lehetett ismerni a fiatalot, s ez alapot adott ahhoz, hogy a hatóságok a fiatalkorúakat ne tartsák egyformán züllesztettnek vagy romlottnak. Emellett elengedhetetlen a kötelező orvosi megfigyelés, melyre még a tárgyalás előtt sort kellett keríteni, hiszen sokszor ekkor derült ki, hogy a gyermek vagy fiatalkorú „nem rendes elmeállapotú”.

Már ezek a vizsgálatok is arra utalnak, hogy egyre differenciáltabb bánásmódban részesültek a fiatalok. Nem annyira a Lombroso-féle „született gonosztevők” véleménye dominált, hanem előtérbe került az a gondolat, miszerint „Sokkal inkább szerencsétlenek, sem mint bűnösök” (Balogh, 1909. 37. o.). Inkább segíteni kellene rajzuk, mint büntetni, ahogy ezt 1914-ben a szegedi gyermektanulmányi fiókkör ér-

tekezletén a szegedi Árpád-Otthon igazgatója megfogalmazta: a züllött gyermekeket sem szabad eltaszítani, hanem „szeretettel kell őket a jó útra téríteni s a társadalom részére megmenteni”⁹

Vajon a javítóintézet képes elvégezni a fiatalok jó útra térítését? – merült fel a kérdés a dualizmus korában is. Ezzel kapcsolatban igen eltérő vélekedések alakultak ki. Ha hihetünk az aszódi javítóintézet igazgatójának, Drucker Ödönnek, akkor a javítóintézetet inkább „rontóintézetnek” nevezték: *„A közönség legnagyobb része még ma is körülbelül így gondolkodik a javítóintézetekről: Fiatal gonosztévők vannak ott összezárva, végeznek is velük valami nevelés-félét, de teljesen eredménytelenül, mert a fiatal gonosztévő, ha kiszabadul, éppen olyan rossz, ha nem rosszabb, mint amikor bekerült az intézetbe, még aki jó volt is romlottan kerül ki, mert a többiek elrontják.”* (idézi Szarka, 1994. 33. o.)

Érdekes és elgondolkodtató, hogy maguk a fiatalok bünelkövetőkkel foglalkozók sem álltak ki teljes mértékben a javítóintézet létjogosultsága mellett. Az 1897-ben tartott jogászegyleti vitán többször felvetődött az a gondolat, hogy a javítóintézetek helyett inkább a prevencióra kellene helyezni a hangsúlyt (*A javító-intézetekről és az ifjúkori bűnösökről*, 1897). A „javító-házak” működésével kapcsolatban számos kritika fogalmazódott meg: hiányzik az alkalmas szakembergárda, az intézetekben nem tesznek különbséget a hatóságok által beutalt növendékek és a szülők által önként bevitt gyerekek között, s gyakran a magánúton bekerült növendékek elfoglalják a helyet azok elől, akik valóban rászorulnak a javító-nevelő nevelésre. Az intézetek berendezése korántsem olyan „luxórikus”, mint ahogy azt a közvélemény képzelte el. A zárkában egy asztalka, egy szék, egy fali szekrény, egy fali lámpa, egy mosdótál és egy víztartó-kupa volt, a hálótermekbe pedig vaságyakat helyeztek el.

Azonban az intézetek hiába is látták el feladataikat több-kevesebb sikerrel, ugyanis hiányzott egy olyan szervezet, amelynek az lett volna a feladata, hogy *„figyelemmel kísérje, ellenőrizze az idejét kitöltött és elbocsátott ifjakat, megóvja további botlásoktól és megakadályozza azt, hogy hosszú évek nehéz munkájának eredménye rövid idő alatt könnyű módon megbíúsuljon”*. (*A javító-intézetekről és az ifjúkori bűnösökről*, 1897. 237. o.). Mindezek a gondolatok felhívják a figyelmet arra, hogy nemcsak a javítóintézetektől függött a növendékek jövője, hanem a prevenciótól, a pártfogói rendszer kiépítésétől is, és azoktól a pedagógusoktól, jogászoktól, akik a fiatalok „büntetésekkel” foglalkoztak. Munkájuk megsegítésére hozták létre a Kriminálpedagógiai Intézetet.

A KRIMINÁLPEDAGÓGIAI INTÉZET

1915-ben Kármán Elemér kezdeményezésére jött létre Budapesten a Kriminálpedagógiai Intézet, amely többféle feladatot is magára vállalt. Egyrészt a gyermekbíróságok munkáját akarta segíteni szaktanácsokkal, másrészt pedig a tanítósnak a kriminálpedagógiai munkában való részvételét szerették volna erősíteni.

A tanítóságot a gyakorlatban is meg akarták ismertetni a társadalmi pedagógia és kriminálpedagógia alapelemeivel, hogy ennek tudatában képesek legyenek a pedagógusok is felismerni az erkölcsi züllés veszélyeit. Mindezzel azt akarták elérni, hogy az iskolakerülés mértéke csökkenjen. Ezzel párhuzamosan az ipari nevelés, a tanonciskolák felkarolását is vállalta az intézet, hiszen tapasztalataik szerint ezekben az intézményekben a züllött gyermekek és fiatalok „egész serege tenyészik, egymást züllésre és romlásra csábítja úgy, hogy ott csupán gyökeres reformokkal lehet elérni valamit, mert ezek iskoláknak, a szó tisztességes értelmében, alig nevezhetők” (Kármán, 1918. 45. o.).

Az Intézet a családokkal való kapcsolat ápolását is fontosnak tartotta, hiszen a szülők gyakran nem tudnak mit kezdeni a gyermek antiszociális viselkedésével. Abban akartak segíteni, hogy a szülő tudjon segíteni gyermekének mind a bírósági eljáráson, mind pedig a beilleszkedés tekintetében. A Kármán Elemér vezette intézmény fontos célja volt a kriminálpedagógia fontosságának elismertetése a közvéleménnyel, melynek érdekében folyamatos képzéseket, előadásokat szerveztek, illetve szorgalmazták a különféle gyermekvédő egyesületekkel való együttműködést, abban a reményben, hogy közösen szakszerűen tudják a hazai gyermekvédelem ügyét szolgálni.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban áttekintettük a dualizmus korában a gyermekvédelem egy speciális területét, a fiatalok bűnözőkkel való foglalkozás főbb jellegzetességeit. Láthattuk, hogy egyre tudatosabb törekvések indultak el mind a jogi, mind pedig a pedagógiai területen. Egy olyan intézménytípus – a javítóintézet – jött létre, amely a mai napig létezik a gyermekvédelemben. Az intézetben végzett tevékenység kevésbé ismert, gyakran csak akkor figyeltek munkájukra, ha probléma volt. Erre hívta fel a figyelmet az Aszódi Javítóintézet igazgatója, Drucker Ödön a 20. század elején: „A közönség természetesen csak azokról az esetekről vesz tudomást, amelyekben a javítóintézet szabadult növendéke megint a büntető bíróság elé kerül, mire a felelőletes megfigyelés készen van az ítélettel: íme, a javítóintézet nem javít. De aki így ítél, nem vesz tudomást a szabadult növendékek azon sok százairól, akik szorgalmas, becsületes munkával igyekeznek elfeledtetni azt, hogy gyermekkorukban megtévedtek. Aki ezer eset közül csak százat lát, kilencszázról pedig nem tud, alapos ítéletet nem mondhat.”¹⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

www.1000ev.hu oldalon található jogszabályok

A javító-intézetekről és az ifjúkori bűnösökről. Magyar Jogászegyleti Értekezések. XIV. kötet 7. füzet. Budapest, 1897.

Az Aszódi Királyi Javító-intézet ismertetése. Aszód, 1896.

Adler, F. – Meuller, G. O. W. – Laufer, W. S. (2002): *Kriminológia.* Osiris, Budapest.

Balogh Jenő (1909): *Fiatalkorúak és büntetőjog.* Budapest.

Balogh Jenő (1910): *Gyermekek és fiatalkorúak a bíróság előtt.* A Gyermekek, 1-13.

Balogh Jenő igazságügyi miniszter véleménye Nemes Lipót könyvéről. A Gyermekek, 1913. 370.

Éltes Máttyás (1907): *Az erkölcsileg romlott vagy az arra bajlamos gyermekek iskolái.* A Gyermekek, 68-69.

Gayer Gyula (1960): *A fiatalkorúak bűnözésének és züllésének megelőzésére törekvő állami és társadalmi tevékenység történeti áttekintése.* (kézirat) Budapest.

Gergely Ferenc (1997): *A magyar gyermekvédelem története (1867-1991).* Püski, Budapest.

Kármán Elemér (1914): *A fiatalkori büntettek tanulmányozásának módszerei.* A Gyermekek 514-532.

Kármán Elemér (1918): *A budapesti kriminálpedagógiai intézet.* A Gyermekek, 42-54.

Kun Béla – Láday István (1905): *A fiatalkorúak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon.* Budapest.

Mikus Gyula: *Az Aszódi Királyi Országos Javítóintézet megalakulása és működésének első két évtizede, 1884-1905.* (kézirat).

Nemes Lipót (1913): *A fiatalkorúak bíróságáról szóló 1913. évi VII. tc. gyermektanulmányi szempontból.* A Gyermekek, 341-345.

Nemes Lipót (1916): *A gyermekbírósági tárgyalásokon való részvételünk.* A Gyermekek, 199-202.

Németh András (1997): *Nevelés, gyermek, iskola.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Országgyűlési Napló, 1908. május. Budapest.

Pollacsek Károlyné (1915): *320 gyermekbírósági tárgyalás ismertetése.* A Gyermekek, 385-403.

Ranschburg Pál (1908): *A gyermeki elme ép és rendellenes működése, egészségtana és védelme paedagogusok, orvosok, jogászok és a művelt közönség számára.* Budapest.

Sándor József (1914): *Adatok a vidéki fiatalkorúak kriminalitásához.* A Gyermekek, 92-97.

Stoff János (1894): *A javítóintézetek külföldön és hazánkban.* Aszód.

Szarka Attila (1994): *A javítóintézet.* Család, Gyermekek, Ifjúság, 6. sz. 33-35.

Változó javítóintézet – javítóintézeti változások. www.aszod-afi.hu/valtozo_javito.doc Letöltés ideje: 2006. december 10.

Volentics Anna (1996): *Gyermekvédelem és reszocializáció.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

JEGYZETEK

- ¹ Gyermekvédelmi Lap, 1905. 8.
- ² Erről részletesebben lásd Gergely Ferenc (1997): *A magyar gyermekvédelem története (1867-1991)*. Püski, Budapest. című munkát.
- ³ A szerző tisztában van azzal, hogy napjainkban a bűnelkövető, bűnelkövetés kifejezést használjuk, de a korabeli szóhasználathoz igazodva írásunkban a bűnöző, bűnözés kifejezést is alkalmazzuk.
- ⁴ Sajnálatos módon az intézeti irattárat 1944-ben a német, majd a szovjet megszállás alatt megsemmisítették, így csupán néhány iratanyaghoz tudunk hozzáférni. Itt szeretnék köszönetet mondani Szarka Attila igazgató úrnak az iratanyagokhoz való hozzájárulásért.
- ⁵ Gayer Gyula (1960): *A fiatalkorúak bűnözésének és züllésének megelőzésére törekvő állami és társadalmi tevékenység történeti áttekintése*. (kézirat) Budapest. 1-110.
- ⁶ Változó javítóintézet – javítóintézeti változások. www.aszod-afi.hu/valtozo_javito.doc Letöltés ideje: 2006. december 10.
- ⁷ Az itt felsorolt intézmények közül a mai napig, hasonló funkciókkal 2 intézmény működik: a Rákospalotai Javítóintézetbe előzetes letartóztatásban, illetve jogerős ítélettel rendelkező lányok kerülnek be, Aszódon pedig 14 és 19 év közötti 1-3 év közötti jogerősen javítóintézeti nevelésre ítélt fiúk vannak.
- ⁸ Az Aszódi Javítóintézet történetére vonatkozó irodalom. Kun Béla – Ládai István (1905): *A fiatalkorúak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon*. Budapest; Mikus Gyula: *Az Aszódi Királyi Országos Javítóintézet megalakulása és működésének első két évtizede. 1884-1905*. (kézirat); *Az Aszódi Királyi Javítóintézet ismertetése*. Aszód, 1896.; Stoff János (1894): *A javítóintézetek külföldön és hazánkban*. Aszód.
- ⁹ A Gyermek, 1914. 311.
- ¹⁰ Változó javítóintézet – javítóintézeti változások. www.aszod-afi.hu/valtozo_javito.doc Letöltés ideje: 2006. december 10.

PÉCS ISKOLAHÁLÓZATA, OKTATÁSI EGYESÜLETEI ÉS SAJTÓJA A DUALIZMUS ALATT

MÁRFI ATTILA

Dr. Rajczi Péter emlékének¹

Az utókor, de a kortársak is számos jelzővel illették történelme és fejlődése során Pécs városát: így katona-, kereskedő-, vásár- és bánya-, sőt iskola-, újabban egyetemvárosként is említették. Utóbbi jelzőt annak köszönheti, hogy itt alapították (1367) az ország első egyetemét, de kétségkívül a dualizmus alatt kiépült iskolahálózat működésének is szolt ez az elismerés. A város ekkor megindult gazdasági fejlődése máig példaértékű és egyedülálló, amelyet a DGT üzembe állása, az európai hírű Angster Orgona és Harmóniumgyár, a Littke Pezsgőgyár, a Kesztyű és Bőrgyár és a méltán világhírű Zsolnay Kerámiagyár fémjeleztek. Ezt a rendkívül progresszív gazdasági pezsgést a közigazgatási reformok, a társadalmi és kulturális élet fejlődése is követték. Pécs, mint „a délvidék kulturális fellelvárája” az egyházi kultúra értékkeremtéseire is hagyatkozva ebben az időszakban szerteágazó és fejlett szellemiséget képviselt. Az ipar és a képzőművészet, a pezsgő egyesületi, kávéházi, sajtó- és színházi élettel párhuzamosan az oktatás fejlettsége is meghatározó, mint ennek a kulturális milliónek fontos része.² A polgári értékkeremtés részeként, a reformkorban kialakult struktúrára támaszkodva, az egykori szabad királyi város dualistakori iskolahálózata és oktatási struktúrája a korszak társadalmi, politikai és kulturális szintjét és törekvéseit is tükrözték. Az itt felvázolásra kerülő oktatási struktúra a szellemi és a kulturális élet számos területével egymást fejlesztve fonódtak össze. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezt a fejlődési folyamatot a megadott keretek között csak felvázolni lehet, hiszen minden itt említendő részterületről vagy oktatási szakágazatról külön-külön is önálló szintéziseket lehet közzétenni.

TANIGAZGATÁS ÉS TANFELÜGYELET

Az oktatás felügyeleti rendszerének reformjaként az 1776 óta fennálló Tankerületi Főigazgatóság mellett szerepet kapott a vármegyei, az egyházmegyei, illetve a Pécsi Tanfelügyelőség, míg intézményi szinten az iskolaszékek.³ A kiegyezést megelőzően a tankerületi felügyelet mellett ugyanis egyre jobban érvényesült a népiskolák felügyeletének városi és vármegyei formája, a tanfelügyeleti rendszer, amit aztán az 1868. évi 38. törvénycikk, azaz a lex Eötvös és az ezt kiegészítő 1876. évi 28. törvénycikk szentesített. Ez a két törvény az eddig elvben egységes tanügyigazgatási és iskolafelügyeleti rendszert szétválasztotta. Ezzel a tankerületi főigazgatóságok hatás-

köre a középiskolákra (gimnáziumok, reáliskolák) korlátozódott, míg az alsó- és középfokú iskolák felügyeletét a VKM alá rendelt királyi tanfelügyelőség látta el.⁴ S ezzel kezdődött el az a folyamat, amely a századfordulóra teljesedett ki az igazgatás és a felügyelet széttagolódásával. 1883-ban úgy tűnt, a város oktatási rendszerre újabb változáshoz érkezett azzal, hogy Trefort Ágoston minisztersége alatt alkotott 30. törvénycikk 42. §-a 12 tankerületet hozott létre, köztük Pécs újra tankerületi központ lett.⁵ Mészáros Nándor királyi tanácsos lett az új tankerületi főigazgató, akinek viszont megromlott a viszonya a városvezetéssel, majd sikerült elérnie, hogy a minisztérium a főigazgatóság székhelyét Székesfehérvárra helyezze át. Aidinger János polgármester azonnal felterjesztette tiltakozását, majd ennek kudarca után a távozó főigazgató hivatalos búcsúlevelére ezt az utasítást írta: „Búcsúzás nulla fokú melegséggel, kérvényezendő a kormánynál, hogy visszahelyeztessék a főigazgatói székhely”. Azonban minden kísérletezés kudarcot vallott, csak 1935-ben lett Pécs újra tankerületi székhely.⁶ Bár a tankerületi székhely kérdése komoly presztízs volt a város életében, de az iskolahálózat fejlődését nem befolyásolta. Az 1868. évi, már említett lex Eötvöst, azaz a népiskolai törvényt követően a korszak igényeitől meghatározva indult fejlődésnek a város iskolaügye. A községi, azaz a városi fenntartás alá került iskolákkal párhuzamosan az egyházi tanintézmények is folyamatosan fejlődtek.⁷ Már az első népiskolai törvény előtt voltak Pécsen kezdeményezések, elsősorban az 1857-ben 264 tanító részvételével megalakult „Tanítói Tanácskozmány” részéről, akik 1860-ban érték el, hogy a város határozatban mondja ki, hogy Pécs iskoláiban a magyar a tanítási nyelv, amit 1868-ban a felekezeti iskolák is átvettek. Az ekkor megalakult pécsi Községi Iskolaszék is része volt a város tanfelügyeletét irányító rendszernek.⁸ A folytonosan fejlődő és változó iskolahálózatot felső-, közép- és alsó fokú tanintézmények, az ekkor megjelenő ipari tanoncoktatás és a még meglévő magániskolák rendszere alkotta. Megjegyezzük, hogy ez a struktúra is folyamatosan változott a korszakban, nemcsak az adott iskolatípusok mennyiségében, hanem az egyes iskolák oktatási feladatainak fejlődésében és átminősülésében is.

AZ ISKOLASTRUKTÚRA KIÉPÜLÉSE

Az ún. felsőoktatást a dualizmus alatt négy olyan tanintézmény képviselte, amelyek fenntartásánál az egyház is fontos szerepet vállalt. Fontos azonban megjegyezni, hogy különösen a Joglyceum és a Püspöki Tanítóképző felállításánál, de a többi intézetnél is az alapítók az egykori egyetem szellemében azt remélték, hogy ezen tanintézmények valamelyike, megfelelő országos támogatást kapva, egyetemmé fejlődhet. De ez a 18. század derekától fokozódó törekvés ekkor sem valósulhatott meg, csak az első világhéget követően. Elsőként a Papnevelő és Hittudományi Intézetet, azaz a „Papnövelde” kell említeni, amely 1746-os megalapítása után többször is szünetelt, működése 1860-tól vált folyamatossá, s a századfordulóig több fejlesztést is megélt.⁹ Jelentős az 1833 óta létező Joglyceum, amely az 1849-től tartó szünetelését követő-

en, szintén Girk György érdeméért 1865-ben kezdte meg működését, de már mint Jogakadémia. Számos belső válság után az 1881-es püspöki szabályzat megkísérelte felzárkóztatását az országos jogászképzéshez, s pár év múlva történeti és bölcsészeti kollégiummal is bővítették, mégsem sikerült az országos elvárásoknak megfelelni.¹⁰ Mindenestre a korszakban a város tekintélyes intézménye maradt regionális hatáskörrel és igen élénk társadalmi és civil kezdeményezésekkel is. Az 1848/49-es szabadságharc alatt megszűnt a tanítóképzés, s számos szükségmegoldást követően az iskolaalapító Girk György püspök 20 000 forintos magánalapítványaként 1856-ban állhatott fel ismét a Pécsi Püspöki Tanítóképző, melyet 1868-ig gyakorló és normáliskolaként is nyilvántartottak. Számos belső reform és a négyosztályos tanfolyammá szervezéssel egyidőben, 1885-ben vezették be az állami felügyeletet és ettől kezdve a királyi tanfelügyelők hatáskörébe tartozott a szakmai irányítása.¹¹ Mivel az 1890-es években már közel nyolcvanra emelkedett a beiratkozottak száma és a női képzés hiánya is érződött az ekkor már szaporodó leányiskolák tantestületének ellátására, 1895 szeptemberében alakult meg a Miasszonyunk Rend Tanítóképző Intézete Spies János székesegyházi kanonok vezetésével. A 25 növendékkel meginduló női képzés ugyanúgy négyévfolyamos volt mint a Püspöki Tanítóképző.¹²

A középfokú iskolahálózat is figyelemreméltóan bővült, s a gimnáziumok mellett megjelentek a reál-, a szak- és polgári iskolák is. Pécs elsőszámú gimnáziuma, amely tanintézmény a ciszterek irányítása alatt állt, 1851 őszén kapta vissza főgimnáziumi rangját. 1865-ben visszaköltözhetek Fő téri patinás épületükbe is. Az ekkor átszervezett és megújított főgimnázium zavarmentes működéséhez hozzájárult a pécsi püspök és a zirci apát megállapodása is, amelynek másik fontos eredménye a már tárgyalt Jogakadémia felállítása volt.¹³ A főgimnáziumban tudós tanáregyeniségekre támaszkodva a humán műveltség elsajátítására helyezték a hangsúlyt, s ennek megfelelően értékes könyvtára, természettani és természetrajzi szertára, érem- és régészeti, valamint kép- és rajzgyűjteménye volt. 1870-ben kezdte meg működését a már létező alreáliskola továbbfejlesztésével a Pécsi Állami Főreáliskola, amely 1875-re már nyolcosztályossá bővült. Elsősorban a reáltárgyak képzésén volt a hangsúly a város iparos, kereskedő és földműves rétegeinek képzését szolgálva, s hamarosan nyelvképzés és a természettudományok is helyet kaptak a tanítás során.¹⁴ E két egymással rivalizáló iskola közé „ékelődött be” Porges Ede alreáliskolai tanár kezdeményezésére a Fő téren 1875-ben megnyíló Nyilvános Kereskedelmi Középtanoda. 1908-ban bekövetkezett megszűnéséig országos hírűvé vált a tanoda, ahol a magyar, német és francianyelvű üzleti levelezést, kettős könyvelést, kereskedelmi számtant és váltójogot tanultak a város már sikeresen működő gyáraiban, üzemeiben és pénzintézeteiben később elhelyezkedő diákok. Szintén az itt már hosszabb ideje sikeresen működő gazdasági ágazat, a szénbányászat hozta létre a DGT és a város közös kezdeményezéseként a bányaügyi képzést szolgáló Pécsi Magyar Királyi Szénbányásziskolát 1896-ban.¹⁵ A középfokú tanintézmények sorában ötödikként, 1898-ban adták át az ún. Szigeti Külvárosban a magát Hadapródiskolának is neve-

ző katonai nevelőintézetet, amely az 1921 augusztusában végetért szerb megszállás¹⁶ után a „Zrínyi Miklós M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet” névvel működött a két világháború közti korszakban. A századfordulót követően, 1901-ben kezdte meg működését dr. Doktor Sándor vezetésével a Pécsi M. Kir. Bábaképző Intézet, amely évtizedekkel később a nőgyógyászati klinikának adott otthont. A pécsi jezsuita szellemiség és hagyományok¹⁷ folytatásaként Pécs agilis püspöke, gróf Zichy Gyula 1908-ban kezdeményezte egy jezsuita kollégium megépítését, amely magában foglalta a gimnáziumot, az internátust és a rendházat is. 1915 decemberében adták át a X. Pius pápa tiszteletére Pius Gimnáziumnak elkészített épületet, de a világháborús események miatt nem itt kezdődött el a képzés, hanem magánházakban. Zichy püspök nevéhez fűződik a város első leánygimnáziumának létrejötte is, aminek jogelődje az 1907-ben kapuit megnyitó felső leányiskola, amit Bitter Illés cisztercita tanár 1916-ban szervezte át a Miasszonyunk Rend Leánygimnáziumává, amely később a Pécsi Róm. Kath. Leánygimnázium nevet vette fel. A középfokú oktatás sajátosságos intézményeit, a polgári iskolákat pedig az 1881-ben létesített községi polgári leányiskola és a Miasszonyunk rend polgári leányiskolája képviselte, amit ideiglenesen már 1890-től működtettek.¹⁸

Folyamatosan fejlődött és kapott hangsúlyt a város iparos oktatása is. Az 1850-es években a mintarajziskolában és az ekkor szervezett (1853) vasárnapi iskolában képezték az iparostanoncokat. A vasárnapi ismétlőiskolából 1885-ben szervezték meg az iparostanonc iskolát, de ekkor már a főreáliskolában (1884) zajlott a kereskedő és építőipari tanoncok tanítása. 1885-ben alakult át ipari iskolává a Zsolnay Vilmos által létrehozott rajziskola is a kerámiagyárban. A századfordulót követően ebben a képzésben a belvárosi, szigeti külvárosi és az Ágoston téri községi népiskolák is részt vettek. 1907-ben pedig megnyílt a pincértanonc iskola is. A város iparoktatási struktúrájában lényegesebb változás nem történt a korszakban. Igaz, a század elején tervezték a női iparoktatás szervezését is, de ez csak 1929-ben valósult meg.¹⁹ Pécs alsó fokú iskolahálózata is jelentősen bővült, s a reformkorból átöröklött belvárosi és a két külvárosi tanodával együtt a századfordulóra már 17 elemi népiskola alkotta ezt a rendszert. Zömüket a város tartotta fenn az 1912-ben lezajlott államosításig, de felekezet szerint katolikus, evangélikus és izraelita népiskolák is működtek a DGT-kolóniabeli, azaz a pécsbányatelepi és két árvaház a Matessa és Rudolfinum osztatlan községi iskolái mellett.²⁰ Sőt az 1890-es évektől ún. börtöniskola is létezett a Pécsi Rabsegélyező Egylet patronálásával.²¹ Ezt a képzést egyébként egy börtönkönyvtár is segítette.²² A fejlődő iskolahálózat ellenére a korszak első évtizedeiben magániskolák is működtek Pécsen, amelyek zöme leánynevelő intézet volt, s a polgári és községi leányiskolák létrejöttével fokozatosan megszűntek. Közülük fontos említeni Grotter Teréz és Mendlik Teréz leánynevelő iskoláját, Schaurek Józsefné és Laki Józsefné leánytanodáját, Hüess György francia származású pap magántanodáját, de mindegyik intézet csak pár évig tudott fennmaradni. A korszak leismertebb magániskoláját Werner Magdolna tartotta fenn, aki 1868 és 1893 között vezette hatosz-

tályos és közel száz diákot tanító leánynevelő intézetét.²³ S bár 1945-ig, s az érintett korszakban is a kisdedővokat, azaz az óvodákat nem oktatásügyi, hanem közegészségügyi intézményként kezelték²⁴, mégis megemlíthjük, hogy ekkor közel tíz ilyen kisdedőv létezett Pécssett: az első 1860-ban létesült, amit 1879-ben vett át a Pécsi Jótékony Nőegylet, majd az Ágoston téri, szigeti külvárosi, Felsővámház utcai, a bányatelepi és a Matessa árvaház kisdedővői alkották ezt rendszert a magánóvók mellett.²⁵

A TANÍTÓI ÉS OKTATÁSI EGYESÜLETEK

Az itt vázolt iskolahálózat mellett és ezt kiegészítve fontos szerep jutott a tanítói-oktatási egyesületeknek, amelyek a szakmai érdekképviseletet, az önképzést szorgalmazták, s a korszak oktatási törvényeinek végrehajtásában is részt vállaltak.²⁶ Elsőként a már említett Tanítói Tanácskozmány szinte jogutódjaként alakult meg 1867-ben Schneider István elnökletével a Pécsi Tanító Egyesület a korszak vezető szakegyleteként. Ebben osztozva 1906-ban jegyezték be a Pécsi Tanítónők Egyesületét Futima Sarolta elnökletével, akik már 1898 tavasza óta működtek Pécsvidéki Tanítónők Egyesülete névvel. Szintén a megyeszékhelyen működött, de már tágabb, regionális és megyei hatáskörrel az 1903-ban létrejött Baranyavármegyei Általános Tanítóegyesület, s az 1907-ben 92 taggal induló Pécs Egyházmegyei Római Katolikus Tanító Egyesület.²⁷ E szorosan vett szakegyletek mellett számos olyan, a kor szellemét tükröző önképző és közművelődési kör is ismert, amelyek kiegészítették, vagy éppen tovább vitték a pedagógusok törekvéseit, mint a patinás Pécsi Munkásképző Egylet (1893-1947), a Szabadgondolkodók Pécsi Társasága (1906-1925), a Pécsi Szabad Lyceum (1907-1949) és a Nemzeti Szabadtanítás Pécsi Egyesülete (1907-?).²⁸ De, hogy mennyire összetett módon éreztették hatásukat az oktatásban a korszak egyéb kezdeményezései és alkalmazták a korszak technikai újításait, példa erre az 1898-ban az MTA égisze alatt megalakult Uránia Tudományos Társulat működése is. Oktató-nevelő és ismeretterjesztő filmeket is készítettek a diákok neveléséhez. Pécssett először 1902-ben láthattak a helyi diákok ilyen előadásokat a görög regék hitvilágról, 1907-től pedig folyamatosan a vasárnapi matinéken. Ugyanis a Vigadóban működő Uránia Bioszkóp a tanárokkal is egyeztetve, ún. komplex előadásokkal a tananyagot kiegészítő ismereteket tudtak nyújtani.²⁹ Ezeken a matinéken, a diákok és nevelők is közreműködtek, s az adott témakörhöz kapcsoló kép- és filmanyagot láthattak, előadásokkal, szavalatokkal, olykor zenével is színesítve. De folyamatosan érzékelhető a tanári jelenlét, számos más szakember mellett a Pécsi Nemzeti Színházat koordináló ún. Színügyi Bizottság munkájában is. A város tanáregyéniségei ugyanis javaslataikkal nevelés- és ízlésformáló, s a diákok által is látogatható műsorrendet igyekeztek elfogadtatni a színházvezetéssel.³⁰

A MEGYESZÉKHELYEN MEGJELENŐ PEDAGÓGUS SZAKLAPOK

Szorosan összefüggtek a tanítói, közművelődési egyesületi élettel és más hasonló kezdeményezésekkel a városban megjelenő tanítói-pedagógiai szaklapok is, amelyek nemcsak a megyeszékhely, hanem Baranya és olykor a szomszédos megyék, régiók oktatásával is foglalkoztak. A tárgyalt korszakban összesen nyolc pedagógus szaklap ismert, de a napi és a hetilapok is gyakorta foglalkoztak az aktuális iskolai ügyekkel. Így az 1893-ban megalakult Pécsi Közlöny c. hetilap 1900-tól folyamatosan közli a tanüggyel kapcsolatos írásokat és közleményeket.³¹ De a liberális Pécsi Napló, s később a keresztény szellemiségű Dunántúl napilapok is rendszeresen foglalkoztak Pécs és a megye oktatásával. Az első tanítói szaklap a Népevelők Kalauza 1861 és 1870 között jelent meg 1865-ig évkönyvként majd szakközlönyként a kerületi tanfelügyelők, igazgatók és hitelemzők számára közzétett hivatalos közleményekkel.³² A korszak legjelentősebb szaklapja a Néptanoda a Pécsi Tanító Egylet közlönyeként jelent meg. Az 1867 és 1907 között működő közlöny fokozatosan vált Baranya, majd a szomszédos Tolna és Somogy megye járásainak tanítóegyleti szaklapjává is. A jeles pécsi tanítóegyházak, mint Schneider István és Reberics Imre által szerkesztett lap széles körben érintette a tanügy aktuális problémáit, az országos és a helyi rendelkezéseket, s a pedagógiai-módszertani problémák mellett az érdekképviseletet is felvállalták.³³ Ennek a problémaérzékenységnek a többi szaklap is igyekezett megfelelni, de gyakran egy-egy témakör közvetítőivé váltak, mint például a Tanügyi Füzetek c. nevelésügyi havi közlöny, amely 1874 októberében alakult, s alig négyéves fennállása alatt metodikai közlései mellett elsősorban ismeretterjesztő írásokat közölt.³⁴ Még ennél a lapnál is rövidebb időt éltek meg, de kétségkívül színesítették a megyeszékhely oktatási sajtóját azok a kiadványok, amelyek pár hónapig jelentek csak meg, mint a Pécs c. havi közlöny oktatási mellékletei Nevelés és Oktatásügyi Értesítő, Nevelés és Oktatásügy, Nevelés és Közoktatás és Tanügy és Közoktatás címmel. Önálló orgánumnak jelent meg 1910 februárjában Népoktatás címmel az a tanügyi szaklap, amely a megyei kir. tanfelügyelőség és a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Pécsi Fiókkörének égisze alatt próbálkozott, de alig fél évet élt csak meg.³⁵ Vele egyidőben indult meg a Pécs egyházmegyei tanhatóság és a Pécsegyházmegyei Római Katolikus Tanító Egyesület hivatalos közlönye Katolikus Iskola címmel, s igen hosszú ideig, a második világháború kitéréséig tudott fennmaradni. A Jövő Nemzedék c. folyóirat 1913 januárjától 1914 áprilisáig jelent meg, s a családi, iskolai és a társadalmi nevelés köréből merítette aktuális írásait.³⁶ Fontos megemlítenünk a századfordulótól már rendszeressé váló iskolai értesítőket és szintén az egyes tanintézményekhez kapcsolódó időszakos kiadványokat is, bár nem tartoznak a szorosan vett pedagógiai szaklapok köréhez. Mégis rendkívül fontos kiadványok, mert az adott iskola történetére, diákjaira és tanítóira vonatkozó gazdag adatokkal, nevelési, gazdasági és technikai állapotaival kapcsolatos jelentéseikkel fontos kiegészítői a város oktatástörténetének.

Pécs oktatásügye, iskolahálózata és az ezzel kapcsolatos társadalmi befolyásuk az egyesületi életben, a kulturális szférában és a sajtó területén a dualizmus időszakában teljesebben ki. Ez a struktúra a két világháború közötti korszakban a megváltozott, nehezebb gazdasági és társadalmi körülmények között is fenn tudott maradni, sőt tovább fejlődött, megfelelvén az „iskolaváros” rangnak.

JEGYZETEK

- 1 Tisztelt és szeretett kollégám, Rajczi Péter 2006 januárjában hunyt el, aki Pécs egyik legkiválóbb tanáregyéniségeként, az iskolatörténet jeles képviselőjeként és a Baranya Megyei Levéltár munkatársaként volt ismert. Szívén viselte a pécsi és a baranyai oktatástörténetet, s magam is, amikor ezen a területen kellett dolgozni, mindig önzetlen és őszinte segítséget kaptam tőle. Különösen a jezsuita iskolai színjátásról készült írásaimnál volt nagy segítségemre. Most is hiányoznak emberi és szakmai tanácsai. Ezzel az írással emlékének szeretnék adózni!
- 2 Márfi Attila: *Kulturális élet, szellemi értékkeremtés 1850 és 1921 között*. Kézirat 1. Megjelenés alatt az ún. Pécs várostörténeti kismonográfia kötetében.
- 3 A tankerületi rendszer többször is változott, mivel a királyi akadémiák székhelyeihez igazodtak. Így 1802-ben ennek győri visszahelyezése után Pécs 1849-ig a győri tankerülethez, majd a soproni kerületi tanfelügyelőséghez tartozott 1863-ig. Majd újra a győri éra következett 1883-ig a Trefort-féle újabb tanügyigazgatási reformig. Rajczi Péter (1996): *Pécs a Tankerületi Királyi Főigazgatóságok történetében (1776-1935)*. 31-35. In: Tanulmányok Pécs történetéből. Szerk.: Vonyó József. Pécs.
- 4 Rajczi Péter: *Baranya megye és Pécs tanügyi szervezete a felszabadulástól az iskolák államosításáig (1944-1948)*. Kézirat 1-2. Baranya Megyei Levéltár. Fondnyilvántartások, VIII. Fondfőcsoport.
- 5 Rajczi Péter: *Pécs a Tankerületi Királyi Főigazgatóságok történetében*. I.m. 35. A törvény végrehajtására kiadott 17916/1884 VKM számú miniszteri rendelet az alábbi középiskolákat sorolta a pécsi királyi tankerülethez: Pécsi Állami Főreáliskola, Kaposvári Állami Gimnázium, Nagykanizsai Katolikus Főgimnázium, Keszthelyi Algimnázium, Sümegi Alreáliskola, Veszprémi Katolikus Főgimnázium, Székesfehérvári Főgimnázium és a Székesfehérvári Reáliskola.
- 6 Uo. 36.
- 7 *Pécs ezer éve. Várostörténeti olvasókönyv*. Főszerk.: Márfi Attila. Pécs, 1996. 130. Forrás. 165-169.
- 8 Sirisaka Andor: *Pécs szab. kir. város népoktatásügye*. In: Baranya múltja és jelenje I. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs, 1896. 323-324.
- 9 Kopcsányi Károly (1896): *Főiskolák. Papnevelő és hittudományi intézet*. In: Baranya múltja és jelenje I. Szerk.: Várady Ferenc. 381-382. Az alapító gróf Berényi Zsigmond pécsi megyéspüspök, de a későbbi Papnevelde újraindításánál Girik György, majd fejlesztésénél (1883., 1893.) Dulánszky Nándor püspökök is oroszlánrészt vállaltak.
- 10 Kopcsányi Károly (1896): *A pécsi jogakadémia*. In: Baranya múltja és jelenje I. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 394-397.

- 11 Sirisaka Andor (1896): *A Pécsi Püspöki Tanítóképző*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 326-328.
- 12 Sirisaka Andor (1896): *A nőzárda róm. kath. Tanítóképezője*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 329.
- 13 Ágh Timót (1896): *A cisztertzi rend kath. főgimnáziuma*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 369-371.
- 14 Ágh Timót (1896): *A pécsi állami főreáliskola*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 374-378.
- 15 Krisztián Béla (1996): *A Pécsi Magyar Királyi Szénbányásziskola megalapítása és működése*. In: Tanulmányok Pécs történetéből 2-3. Szerk.: Vonyó József. Pécs. 144-145.
- 16 Márfi Attila: Kulturális élet és szellemi értékteremtés 1850 és 1921 között. I.m. A katonai intézet 1919 elején a szerb impérium alatt feloszlott. A megmaradt tanárok és diákok Simon Béla főreáliskolai tanár vezetésével mint polgári iskola működtek tovább Szigeti Országúti Főreáliskola néven. Azonban pár heti működés után ezt az intézményt is betiltották a megszállók, az iskola-épületbe pedig szerb katonai parancsnokságokat szállásoltak, s az 1921 augusztusi kivonulásukkor a nevelőintézet teljes felszerelését magukkal vitték.
- 17 Molnár Antal (1999): *Jezsuiták a bódolt Pécssett* (1612-1686). In: Pécs a törökkorban. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Szerk.: Szakály Ferenc. Pécs.
- Márfi Attila (2003): *Fejezetek a jezsuita iskolai színjátszás történetéből Pécssett a 17. század végén és a 18. században*. In: A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24-25.) válogatott előadásai. Tanulmányok Pécs történetéből. 13. Szerk.: Font Márta és Vargha Dezső. Pécs.
- Márfi Attila (2005): *A pécsi jezsuiták egyházi témájú színdarabjai a 17-18. században*. In: A Pécsi egyházmegye a 17-18. században. Szerk.: Fedeles Tamás -Varga Szabolcs. Pécs. 273-289.
- 18 *Pécs ezer éve*. I.m. 165.
- 19 Sirisaka Andor (1896): *Iparos tanoncz-iskolák*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 359-360.
- Márfi Attila: *Kulturális élet és szellemi értékteremtés 1850 és 1921 között*. I.m. 7.
- 20 Sirisaka Andor (1896): *Pécs szab. kir. város népoktatási intézetei*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 332-349.
- 21 Márfi Attila (2000): *Rabsegélyezés s Dél-Dunántúlon a dualizmus alatt*. In: Bűn és bűnhődés I. Győri Tanulmányok 23./2000. Szerk.: Bana József. Győr. 159.
- 22 Márfi Attila (2000): *Börtönkönyvtár Pécssett a dualizmus korában*. In: A könyv és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Szerk.: Boda Miklós, Kalányos Katalin, Surján Miklós, Tüskés Tibor. Pécs. 187-191.
- 23 Sirisaka Andor (1896): *Magániskolák*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 349-352.
- 24 Rajczi Péter: *Baranya megye és Pécs tanügyi szervezete a felszabadulástól az iskolák államosításáig (1944-1948)*. Kézirat 2-3. Baranya Megyei Levéltár, Fondnyílvantartások: VIII. Fondfőcsoport.
- 25 *Pécs ezer éve*. I.m. 165.; Sirisaka Andor (1896): *Kisdédóvó-intézetek, menedékhelyek*. In: Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs. 356-357.

- 26 Kéri Katalin: *A történeti Baranya megye római katolikus iskolaügye 1868-1918 között. XIII. Tanítóegyletek, továbbképzés, önképzés.* (Elektronikus változat)
- 27 Márfi Attila (1989): *Pécs szabad királyi város dualista kori egyesületeinek vizsgálata 1867-1918.* (I. rész) In: Baranyai Helytörténetírás 1989. Szerk.: Szita László. Pécs. 139-151.
- 28 Uo. 151-157.
- 29 Márfi Attila (2005): *Színház és mozi együttélése a 20. század elején Pécsen.* In: Pécsi Szemle 2005. Ősz. Szerk.: Romváry Ferenc. Pécs. 58-65.
- 30 Márfi Attila (1990): *Pécs színház-történetének forrásai a Baranyi Megyei Levéltárban (1886-1949).* Bp. 19-20.
- 31 Kéri Katalin: *A történeti Baranya megye római katolikus iskolaügye 1868-1918 között. XVII. Pedagógiai sajtó Baranyában 1868-1918.* (Elektronikus változat)
- 32 *Baranya megye sajtóbibliográfiája 1832-1984.* Surján Miklós (1992) szerk.: Pécs. 235-236.
- 33 Uo. 236-238.
- 34 Uo. 363.
- 35 Uo. 236.
- 36 Uo. 161.

TISZTI LEÁNYNEVELŐ INTÉZETEK AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN

NÉMETH ILDIKÓ

A 18. század második feléig a nőnevelés mint közoktatási feladat – néhány zárdaiskolában folyó oktatástól eltekintve –, gyakorlatilag nem létezett. Az 1777. évi Ratio Educationis, amely a Habsburg Birodalomban először kísérte meg (a már fennálló állapotokat rögzítve) egységes szervezeti keretbe foglalni a közoktatást, először rögzítette állami szinten a nők iskoláztatásának szükségességét, amennyiben kimondta, hogy az alapfokú iskoláztatásban mind a fiú-, mind a leánygyermek részt vesznek. Egészen a 19. század közepéig a leányok számára az egyetlen szervezett iskolai képzést az elemi iskola jelentette. Ha tovább képezték is őket (és itt ne a kiváltságos felsőbb társadalmi osztályok leányai mellett működő nevelőnőkre, nevelőkre gondoljunk), a többnyire zárdaiskolában vagy magánintézetben folyó leányoktatás elsődleges célja az volt, hogy a gondjaira bízott növendékeket a későbbi háziasszonyi feladatok teljesítésére készítsék fel. Ezek a tanintézetek a háztartás vezetésének fortélyai mellett a középosztálybeli feleség és anya szerepére készítették elő növendékeiket, felvértezve őket az általános műveltséghez szükséges zenei, nyelvi, irodalmi és történelmi ismeretekkel. A megélhetést biztosító szakmák elsajátítására is a zárdaiskolákban nyílt először lehetőség: az 1870-es évektől kezdve a tanítónőképzőt, különféle varró- vagy kereskedelmi tanfolyamokat végzett leányok már létbiztonságot nyújtó, szakmát adó bizonyítvánnyal a kezükben léphettek ki a nagybetűs életbe.

A monarchia időszakában kiteljesedő intézményes leányoktatás egészen speciális formáját jelentették a tiszti leánynevelő intézetek: Hernals, Sopron és Hirtenberg iskolái. Az első ilyen jellegű iskolát még a 18. század végén St. Pöltenben alakították ki II József kezdeményezésére. A tiszti leánynevelő intézetet azért alapította az uralkodó, hogy a császári-királyi hadsereg tisztjeinek elárvult leányai megfelelő nevelésben részesüljenek, és később nevelőnőként, tanítónőként a megélhetésüket is biztosíthassák. Az idővel Hernalsba költöző intézet, majd a soproni és a hirtenbergi iskola kialakulásának és katonai igazgatás alatti intézményhálózatba szervezésének történetét követi nyomon e tanulmány a kezdetektől egészen a Monarchia felbomlásáig.

Az osztrák és magyar iskolarendszer, ezen belül a nőnevelés fejlődésének történetét terjedelmi okok miatt nem tárgyaljuk, sőt a tiszti leánynevelő intézetek sajátos körülményei miatt (elsődlegesen katonai igazgatás alá tartoztak, és csak másodsorban követték a polgári oktatásügy irányítás elvárásait), csak az intézetek életét közvetlenül érintő általános közoktatásügyi rendelkezésekre teszünk utalást.

A TISZTI LEÁNYNEVELŐ INTÉZETEK TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ FORRÁSOK ÉS A KUTATÁS NEHÉZSÉGEI

A tiszti leányneveldek történetének kutatása izgalmas feladattá és nyomozómunkává válik, mihelyt a kutató túllép az ismert két-három, az intézmények történetével foglalkozó forrásmunkán, és levéltári adatok felhasználásával további részletek tisztázására törekszik. Ma már az interneten is elérhetőek az intézetek korai történetére vonatkozó legfontosabb adatok. Alapvető forrásmunka a hernalsi intézet igazgatónőjének, Adele Arbternek 1892-ben közzétett könyve a hernalsi és a soproni iskolák történetéről.¹ Ugyancsak fontos adalékkal szolgál Karl Rosenberg millenniumra kiadott fényképalbuma A k. u. k. tiszti leánynevelő intézetek története szóban és képen címmel.² Mivel Adele Arbter 1892-ig követte végig az intézetek történetét, az ezt követő időszakról kevés adatot találunk. A soproni iskola esetében nagy szerencsénk, hogy a jogutód M. Kir. Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet tanárnője, Gangel Erzsébet 1930-ban, a tanintézet megalakulásának 80. évfordulóján, újra összefoglalta iskolája történetét.³ Ha a szintén nyomtatott formában elérhető 1859-es hernalsi rendtartást⁴ is számba vesszük a szakirodalmi listán, a továbbiakban már csak a nőnevelés kérdésével általánosságban foglalkozó neveléstörténeti munkák egy-egy részfejezetére, bekezdésére hivatkozhatunk.

A tiszti leánynevelő intézetek történetének hézagait pótlandó, már csak a levéltári forrásfeltárás az egyetlen járható út. A probléma az, hogy nagyon kevés iratanyag maradt fenn mind a hernalsi, mind a soproni intézetnek. A bécsi Kriegsarchiv egy levéltári doboz terjedelemben őriz hernalsi, és két doboz terjedelemben soproni iratokat.⁵ A Hernals történetére vonatkozó legfontosabb adatok Adele Arbter könyvében már megjelentek, a soproni intézetről pedig abból az időszakból származnak az iratok, amikor az 1870-es évek közepén a K. u. K. Hadügyminisztérium átvette az iskola fenntartását. A magyar Hadtörténeti Levéltárban csak az 1930-as, 1940-es évekből maradt fenn némi töredékes iratanyag – kevés ahhoz, hogy az intézet történetét a levéltári anyag alapján rekonstruáljuk.⁶ Iskolai értesítőket is csak az 1930-as évekből őriz az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.⁷ Aprólékos és hosszadalmas kutatómunkát igényel az intézetekkel kapcsolatban lévő egyéb iratképzők iratanyagának felkutatása és áttekintése. Jó példa erre, hogy a soproni orsolyiták iratai közt szerepel egy külön dosszié, amely az 1850-es évek elején általuk néhány évre befogadott tiszti leányneveldekre vonatkozik.⁸ De hivatkozhatunk az Oedenburger Zeitungban 1891-ben közölt cikksorozatra is, amelyben a szerző áttekintést közöl a soproni intézet addigi történetéről.⁹ Hosszan sorolhatnánk még az apró mozaikokat – mindezzel csupán arra kívántunk utalni, hogy a tiszti leányneveldek történetének kutatása korántsem lezárt feladat, e sorok szerzője csupán kutatásai jelenlegi állapotát szeretné rögzíteni e tanulmányban. Osztrák oldalról további adatok feltárását reméljük a hernalsi intézet épületében az első világháborút követően működött leányiskola

megalakulására vonatkozó iratok felderítésével, a polgári közigazgatásba való átvétel körülményeinek tisztázásával.

A magyar neveléstörténet gyakorlatilag alig foglalkozott a soproni iskolával, osztrák oldalról pedig szintén hiányos a tanintézetek történetének feldolgozottsága. Egyésgesen, az iskolák között fennálló szervezeti összetartozást figyelembe véve ezeket gyakorlatilag még senki nem vizsgálta részletesen.

A TÖRVÉNYI HÁTTER

A magasabb szintű nőnevelés különféle intézményei törvényi kereteit Magyarországon az 1868. évi XXXVIII. tc. teremtette meg. Ez bevezette az iskolakötelezettséget: arra kötelezte a szülőket, hogy 6-12 év közötti gyermekeiket a mindennapi elemi népiskolába, az idősebbeket, akik 12-15 évesek, az ismétlő népiskolába járassák, ha nem tanulnak valamilyen más iskolatípusban. Ennek megfelelően vált az eddig ötosztályos elemi iskola hat évfolyamosná. Középszintű iskoláink vonatkozásában e törvény jelentősége abban áll, hogy létrehozta a hatosztályos elemire épülő felsőbb népiskolát – ez az iskolatípus azonban rövidesen „elsorvadt” –, illetve a népiskola első négy osztályát elvégzett gyerekek számára a polgári iskolát. A fiúk részére felállított polgári iskolák hat, a leány polgárik négy évfolyamosak voltak. Ugyanakkor rendelkezett a törvény a tanítóképzés szabályozásáról is, szintén középszintű iskoláknak minősülő három évfolyamos tanítóképzők felállításáról, melyeket gyakorlóiskolákkal kapcsoltak össze.¹⁰

Az örökös tartományokban egy évvel később, 1869-ben adták ki a népiskolai törvényt, amely a nyolcosztályos elemi népiskola létrehozásáról rendelkezett. A fiúk és a lányok számára külön-külön tanterv írta elő a tananyagot. A nagyobb településeken itt is kialakítottak polgári iskolákat, elsősorban az iparosság és a módosabb parasztság gyermekei számára.

A magasabb szintű leánynevelés első kezdeményeit is magában hordozó törvény megjelenését követő évben, 1869-ben Barsi József a magyar közoktatás statisztikáját taglaló művében a következőket vetette papírra a nőnevelés helyzetéről: „*A nőnem pedig, tudjuk, hogy nálunk a magasabb tanulmányok köréből teljesen ki van zárva: csak kevésnek közönlük kedvez a szerencse annyira, hogy az írás, olvasás és számvetés elemein túl is képezhesse magát; a legnagyobb rész minden tudományos támasz és vezérsugár nélkül futja be az élet hova tovább annál rögzesebb és meredekebb ösvényét.*”¹¹ Sokat tettek a nőnevelés terén a tanító apácarendek, amelyek az 1868. évi törvény után sorra hozták létre tanítónőképzőiket, polgári leányiskoláikat, óvónőképzőiket, különféle háziipari tanfolyamaikat, megteremtve ezzel az elemi oktatáson túlmutató középszintű leánynevelést.

A felsőbb leányiskolák felállításával az 1870-es években indult meg szervezett keretek között a világi középfokú leánynevelés. Nagy szerepet vállaltak a leányok képzésében mind Ausztriában, mind Magyarországon a nőszervezetek: igyekeztek a

közvélemény figyelmét felhívni a nőnevelés fontosságára, saját maguk is szerveztek iskolákat, tanfolyamokat. Osztrák oldalon az 1866-ban alapított Wiener-Frauen-Erwerb-Verein, Magyarországon az 1868-ban létrejött Országos Nőképző Egyesület volt a középszintű nőnevelés fejlesztését legerőteljesebben előmozdító civil szerveződés. Az egyesületek égisze alatt létrehozott első felsőbb leányiskolák is gyakorlatilag párhuzamosan kezdték meg működésüket: a magyar iskola 1869-ben, a bécsi 1871-ben.¹² A kezdeti időkben bizonytalan volt ezeknek az iskoláknak a szervezeti felépítése, Magyarországon csak az 1887. évi és az 1892. évi vallás- és közoktatási miniszteri rendeletekkel jött létre a végleges szervezetük. E rendeletek szerint a hatosztályos felsőbb leányiskolákba – melyeknek célja az általános műveltség adása és a családi életre nevelés –, a négy elemi végzett lányok jelentkezhetek. Egy-egy ilyen iskola tanári kara kötelezően legalább nyolc tanárból állt, közülük legalább négynek tanítónői képesítéssel kellett rendelkeznie. A felsőbb osztályokban pedig már szak tárgyak szerint tanítottak.¹³

1895-ben nagy áttörés következett be a nők iskoláztatásában. Magyarországon Ferenc József királyi rendeletben engedélyezte, hogy a továbbiakban nők is szerezhesenek diplomát az egyetemek bölcsészettudományi, orvosi és gyógyszerész karain. Ausztriában ugyanakkor még érvényben volt az 1878. évi oktatási miniszteri rendelet, amely szerint nők sem rendes, sem rendkívüli hallgatóként nem vehetők fel az egyetemre. Ezt a korlátozást csak 1901-ben oldották fel.¹⁴

Az egyetemi felvételhez azonban továbbra is érettségire volt szükség, amelyet a magyarországi felsőoktatásban továbbtanuló nők a kezdeti években, mint a fiúgimnáziumok magántanulói, magánúton szereztek meg. Az 1895-ös egyetemi felvételt engedélyező rendelet megjelenése után kezdődött meg a felsőbb leányiskolák mellett a gimnáziumi tanfolyamok szervezése, melyek idővel önálló leánygimnáziumokká fejlődtek.¹⁵ Erre azonban csak 1901 után kerülhetett sor: mivel külön törvény nem rendelkezett ezekről az iskolákról, a leánygimnáziumokat az 1883. évi törvény adta keretek szerint a fiúgimnáziumok mintájára szervezték meg.¹⁶

Ausztriában az állam az úgynevezett Provisorisches Statut (Ideiglenes Szabályzat) 1900. évi kiadásával egységesítette és szabályozta a középfokú leányoktatás kereteit. A leánylíceum lett az egyetlen államilag elismert leány középiskola. A hat évfolyam elvégzése után a diáklányok érettségit tehettek, amely azonban nem jogosított az egyetemi tanulmányok folytatására, mint a fiúk érettségije, csupán a bölcsészkar rendkívüli hallgatóként való látogatását tette lehetővé. (Három év bölcsészettudományi tanulmányi idő után a hallgatónők tanári vizsgát tehettek, amely aztán feljogosította őket a leánylíceum összes osztályában való tanításra.) A teljes jogú érettségi vizsga letételének lehetőségét az 1912. évi Normalstatut (Rendes Szabályzat) teremtette meg, amely a korábbi leánylíceum mellett létrehozta a teljes érettségit adó reform-reálgimnáziumot. Mindkét iskolatípusban négyéves egységes alsó tagozatra épült a líceumi hároméves felső tagozat, vagy a gimnáziumi négy éves felső tagozat.¹⁷

Magyarországon 1916-ban tették közzé az első miniszteri rendeletet a leányközépiskolákról. (A leányközépiskolák szervezetének törvényi szabályozására csak az 1926. évi XXIV. tc. keretében került sor.) Az 1916. évi 86100. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet – amely az állami, községi, társulati és magánintézeti leányiskolák szervezetét szabályozta –, összesen három típust különített el a középfokú leánynevelő intézeteken belül. Továbbra is fennmaradt a felsőbb leányiskola, mely egy hetedik évfolyammal kiegészülve elsősorban a továbbtanulni nem szándékozó lányoknak nyújtott általános műveltséget, valamint háztartástani és gyermeknevelési ismereteket. A hetedik osztály elvégzése után a növendékek – nem kötelezően – záróvizsgát tettek, de ezzel még nem kellett befejezniük tanulmányaikat. Lehetőségük volt egy, a felsőbb leányiskolához kapcsolt nyolcadik, nevelőnőképző osztály elvégzésére, vagy különbözeti vizsgával átmehettek a tanítónőképzők negyedik évfolyamára, esetleg a kereskedelmi, vagy akár a színművészeti akadémián is továbbtanulhattak. A második iskolatípus a nyolcosztályos, érettségivel záruló leánygimnázium, amelynek alsó tagozata esetenként a felsőbb leányiskoláéval közösen működött, míg a felső négy osztály – a fiúgimnáziumokhoz hasonlóan –, az általános műveltség közvetítése mellett hangsúlyozottan a felsőfokú tanulmányokra készítette elő. A harmadik típus a felső kereskedelmi leányiskola, mely a szélesebb középosztály leányjai számára tette lehetővé az önálló keresetet biztosító szakma el-sajátítását.¹⁸

A KEZDETEK: ST. PÖLTENTŐL HERNALSIG

1775 márciusában Hadik András gróf, tábornagy, a bécsi Udvari Haditanács frissen kinevezett elnöke tett javaslatot II. József császárnak egy tiszti leánynevelő intézet alapítására. Hadik azzal érvelt, hogy míg a szükségét szenvedő tiszti családok fiúgyermekai minden további nélkül elhelyezhetők a hadseregben vagy a katonai iskolákban, addig a tiszti leányárvák számára nincs semmilyen szociális biztonságot adó megoldás. A kezdeményezést hamar tett követte. Az intézet alapítólevelének tekinthető, az Udvari Haditanács által kiadott leirat 1775. augusztus 5-én kelt. A tanintézet létesítésének célja eszerint: *„Einerseits und hauptsächlich sollte verdienstvollen Offizieren die Gelegenheit zur Versorgung ihrer Töchter geboten werden andererseits wollte man durch die Heranbildung verlässlicher und gediegener Erzieherinnen für die weibliche Jugend des Adels und der angesehenen Stände dies der Nothwendigkeit überbeben. Erzieherinnen aus fremden Landen kommen zu lassen.”*¹⁹ (Egyrészt és főként arra érdemes tiszteknek kíván lehetőséget teremteni, hogy leányaikról gondoskodjanak, más részről a nemesség és a tiszteletre méltó rendek nőnemű fiatalsága számára megbízható és szolgálatkész nevelőnők kiképzésével attól kívánja megkímélni a főrangúakat, hogy külföldről kelljen nevelőnőt hozatniuk.) 1775. október 14-én már az intézmény élére állítandó jövendőbeli igazgatónő számára is elkészült a nevelés és ok-

tatás irányvonalát meghatározó utasítás: *„Die allermildeste Absicht Ihrer Majestät zieht hauptsächlich dahin ab, damit eine Anzahl von dürrtigen Militär-Officers-Töchtern vorzüglich in den wahren Glaubensgründen, in der Andacht, in der Frucht Gottes, un in christlichen und anständigen Sitten auferzogen, im Lesen, Schreiben und Rechnen nothdürftig unterrichtet, in den ibrem künftigen Berufe angemessenen weiblichen Handarbeiten in den häuslichen Wirtschaft und in der Kücherei angewiesen und geübt, folgar auch zu dereinstigen Erwerbung ibrer erforderlichen Nabrung und zur Führung ibrer eigenen Haushaltung geschickt und fähig gemacht werden.“*²⁰ (Öfelsége leggyengédebb szándéka szerint a szükségset szenedő katonatiszti leányok jelentős számban megfelelő módon neveltetnek a hitbéli dolgokban, az áhítatban, istenfélelemben, a keresztényi és tisztességes viselkedési szokások szerint, szükség szerint taníttatnak olvasásra, írásra és számolásra, jövődő hivatásuknak megfelelően a női kézimunkákra, háztartási dolgokra és konyhaművészetre, ugyancsak a szükséges élelmek beszerzésére és saját háztartásuk ügyes és alkalmas vezetésére.)

A létrejött új intézmény működtetésének anyagi alapjait az a 60 ezer gulden teremtetta meg, amelyet II. József rendeletére a katonagyermekok számára tett alapítványtól (Soldatenkinder-Fond) vontak el, hogy a tisztli leánynevelő intézet számára új alapítványt hozhassanak létre. Az alaptőke kamataiból finanszírozták a növendékek ellátását. Adományok és további kamatok, illetve befektetések nyereségei folytán tovább emelkedett az alaptőke összege, így több növendéket tudott felvenni az intézet.

Mivel Bécsben nem találtak megfelelő házat az intézmény számára, az első intézeti év Sankt Pöltenben nyílt meg 1775. december 14-én egy bérelt házban 10 növendék felvételével. Az intézetbe felvehetők voltak az ötéves korukat betöltött, vagyontalan tisztli családokból származó, katolikus vallású árva leánygyermekok. A lányok az Angolkisasszonyoknál tanultak, de a többi növendéktől elkülönítetten, külön osztályteremben. 1777-ben át is költöztek egy másik házba, az Angolkisasszonyok zárdájának közelébe.²¹ Még ebben az évben kérelmezte az Udvari Haditanács elnöke, hogy azok a volt növendékek, akik betegség vagy egyéb körülmények miatt munkaképtelenekké váltak, katonai nyugdíjat kaphassanak, de a kérelemlről ekkor még nem született döntés. 1779-ben a császár is meglátogatta a nevelőintézetet és az ott látotakról nagy megeledeéssel nyilatkozott.

Az iskola Bécsbe költöztetését azonban továbbra is szorgalmazta a császár, aki 1785-ben utasította az Udvari Haditanácsot a felosztatott pálos rend hernalsi kolostorának és a közeli szántóterületnek a megvásárlására. II. József császár személyes anyagi hozzájárulása tette lehetővé a régi kolostorépület megvásárlását a Klavierenberggasséban, sőt az épület átalakítását is a császár fizette.²²

AZ ANYAINTÉZMÉNY HERNALSBAN

1786 októberében 30 növendékkel költözött át az intézet Hernalsba. II. József ez alkalomból újra szabályozta az intézmény működését: az alapítványi helyek számát 40-re emelte, és a felvételi korhatárt a betöltött nyolcadik életévben határozta meg. A növendékeknek legkésőbb húsz éves korukban el kellett hagyniuk az intézetet. Ugyancsak ekkor hagyta jóvá a császár a növendékek katonai nyugdíj jogosultságára vonatkozó rendelkezést. A megnyitást követően egy hónappal később a császár új helyén személyesen is meglátogatta a tiszti leánynevelő intézetet.

A ma Bécs 17. kerületében, szorosán beépített házak között található épület akkoriban szőlők és szántóföldek között állt. A betörők elleni védelemre hat rokkant katonát alkalmazott az otthon.

1789 és 1801 között az intézet igazgatónöje a tiszti leánynevelde mellett párhuzamosan működő, 1786-ban alapított polgári leányotthon (Civil Mädchenspensionat) is vezette. Ez utóbbi intézmény elsődleges feladata az volt, hogy leányiskolák számára tanerőket képezzen.²³

A hernalsi intézetből az első években kikerülő, főúri családokhoz kiközvetített nevelőnők az intézmény jó hírnevét öregbítették. Adele Arbter közli az első tanítványok és munkaadók névsorát: az impozáns listán hercegi, grófi és főrangú katonai családok, ismert történelmi nevek szerepelnek.²⁴ Az intézet annyi elismerést kapott, hogy 1796-ban, mintegy húszévnnyi működés után, I. Ferenc összefoglaltatta az intézet nevelési elveit és kiadatta a magyar kancelláriának más nőnevelő intézetek elé állítandó követendő példaként. (Például Pozsonyban Le Brune Krisztina leánynevelő intézete számára is kiadták.)²⁵

1826 novemberében császári rendelet írta elő, hogy a leányok számára féleven- te vizsgát kell szervezni, amelyben tudásukról adhatnak számot, ahogy ez a szomszédos polgári leányotthonban, ahol világi tanítónőket képeztek, már évtizedek óta megszokott volt. A püspöki tanfelügyelő köteles volt ezekről a vizsgákról írásbeli jelentést tenni a császárnak.

A fellendülés korszaka I. Ferenc József uralkodásával köszöntött be: az uralkodó nagyobb összeget bocsátott az intézet rendelkezésére, amelyből további építkezések, felújítási munkálatok valósulhattak meg 1857-1858 folyamán. Az uralkodó az alapítványi helyek számát is felemelte. 1859-ben új szabályzatot adtak ki a tanintézet számára, és a hadsereg főparancsnoksága 1859. április 14-én külön parancsban intézkedett az intézmény hivatalos nevééről: K. K. Officierstochter-Erziehungsinstitut.²⁶

1874-ben született meg az a gondolat, hogy a nevelőnői képesítés mellett a leányok a nyilvános iskolákban alkalmazható tanítónői képesítést is megszerezhessék. A növendékeket az alapítástól eltelt csaknem száz évben kizárólag a magán-nevelőnői munkára készítették fel. Az 1868-as magyarországi és az 1869-es ausztriai népiskolai törvények lehetővé tették a tanítónőket képző intézmények megalakulását,

törvényi háttérrel adva a mind erőteljesebben fellépő társadalmi igénynek. A tankötelezettség és az elemi iskolák számának emelése nagyszámú tanítót is igényelt, s a tanítóképzés követelményei is szigorúbbá váltak.

Időközben császári támogatással – főként Erzsébet császár- és királyné személyes gondoskodása folytán – és a Monarchia-szerte indított adománygyűjtéssel újabb fejlesztések valósultak meg: bővítették az épületet, bevezették a vezetőkes vizet, újabb alapítványi helyeket létesítettek. Ebben az időben került a soproni testvérintézet is a közös hadügyminisztérium felügyelete alá, s nagyszabású tantervi reform és iskolafejlesztés immár mindkét intézményben megvalósulhatott.

A SOPRONI INTÉZET LÉTREJÖTTE²⁷

Mielőtt azonban a reformok részletes vizsgálatába kezdenénk, érdemes néhány szót szólni a soproni testvériskola kialakulásának körülményeiről. Az 1848-49-es vesztés szabadságharc után a Magyarországon létrehozott öt közigazgatási kerület egyikének székhelye Sopron lett: közhivatalokat, császári katonaságot befogadó város. (Később a Monarchia egyik legnagyobb helyőrségi városa lett, amely Bécshez való közelsége révén népszerű volt a főrangú családok katonai pályára küldött fiainak körében.) 1850-ben Bolza (Zahradnik) Matild grófnő gyűjtést indított egy, a katonatisztek árva maradt leányait befogadó nevelőintézet létesítésére.²⁸ Kezdeményezése nyomán jött létre Csáky Petronella grófnő – a későbbi kultúrminiszter, Trefort Ágoston gyámja – elnökletével a „soproni nőegyletnek árva, vagyontalan tiszti leányok nevelésére alakult egyesülete”, mely kimondottan az osztrák földön már 1775 óta működő hernalsi leánynevelő intézet mintájára kívánt bentlakásos iskolát létesíteni.²⁹ Az egyesület adományokat gyűjtött az intézet felállításához szükséges tőke előteremtésére. Az első adományozók között volt Erzsébet királyné, Albrecht főherceg és Radetzky tábornok is. 1855-re már elégségesnek bizonyult a pénzügyi alap ahhoz, hogy megkezdhessék az első tiszti árva nevelését, de az önálló intézet felállításával még várni kellett.

Az egyesület 1854 decemberében szerződést kötött a Szent Orsolya Rend³⁰ soproni zárdájának főnökségével tizenkét növendék felvételéről.³¹ A szerződés szerint az orsolyiták zárdájában bennlakó növendékként elhelyezett tizenkét leány után az egyesület fejenként évi 150 forint ellátási díjat fizetett. A növendékek a zárda többi tanulójával együtt a zárdaiskolában tanultak, azonban azoktól elkülönítve két szobában kaptak elhelyezést, és megbetegedésük esetén az egyesület által küldött orvos kezelte őket. Tanulmányi előrehadásukat az egyet kiküldött tagjai időről időre ellenőrizték. Tantárgyaik megegyeztek az orsolyita iskolában oktatott tárgyakkal: hit-tan, német nyelvtan, olvasás, szépírás, helyesírás, fogalmazás, számtan, földrajz, történelem, természetrajz, kézimunka, francia nyelv, magyar nyelv, rajz, ének. A zárdával kötött szerződést az egyesület évente meghosszabbította. 1856-tól már alapítványi helyet is kapott a felállítandó intézet Kräutner Dávid altábornagy jóvoltából.

További alapítványi helyek létesítése és az adományként felgyűlt jelentős összeg lehetővé tette, hogy 1862-re már huszonnégy tiszti árva tanuljon az orsolyitáknál.³² 1865-ben az egyesület arról határozott, hogy az időközben iskoláikat elvégző nagyobb növendékeket Pestre küldi az Angolkisasszonyokhoz felsőbb iskolába, hogy későbbi megélhetésük biztosítására tanítónőnek, nevelőnőnek tanulhassanak. 1869-ben egy nagyobb összegű hagyaték lehetővé tette, hogy az egyesület az intézet létesítésére alkalmas házat keressen. Egy, a Hosszú soron (ma Rákóczi utca) álló házat vettek meg 25 000 forintért, egy egyemeletes épületet, amelyet rövidesen átalakítottak az intézet céljaira. Az 1870. április 26-ai közgyűléskor az egyesület alaptőkéje 202 252 forint volt. Az egyesület a szeptemberben megnyíló intézetbe az eddigi zárjai növendékek közül a tizenhat éven aluliakat vette át, hogy ott tanítónővé, nevelőnővé képezzék ki őket. Igazgatónővé az intézet mintaképeül szolgáló hernalsi nevelőintézetben végzett Mingazzi Máriát nevezték ki. Az ő nevéhez fűződik az első tanterv kidolgozása, mely szerint a növendékek az alsó két osztályban a népiskola, a felső két osztályban a polgári iskola anyagát végezték. A három legfelsőbb évfolyam a tanítóképzők tananyagát vette át. A felvételi korhatár 8-12 év volt. Az intézetben az igazgató mellett két, később három tanárnő irányította a diáklányok munkáját. Valamennyijük számára kötelező tantárgy volt a francia és az angol nyelv, a magyar, a rajz, az ének, a torna és a kézimunka. A tanítóképzősöknek bejáró tanárok oktatták a természettant, vegytant, mértant. 1872-ben újabb lendületet kapott az intézet fejlődése: Müller Paulin nagykereskedő lett az egyesület elnöke. Ő maga is jelentős anyagi támogatással járult hozzá az intézet felszereléséhez, mindemellett rengeteg adományt gyűjtött, mellyel lehetővé vált több zongora és varrógép beszerzése. Kezdeményezésére az egyesület úgy döntött, hogy az intézet növendékei közé fizetéses, nem árva tanulók és bejáró növendékek is felvehetőek. 1874-ben az egyesület kérve nyerte, hogy a tanítóképzőben végzős növendékek nyilvános tanítóképzői vizsgát telessenek. 1875-ben két, 1876-ban már négy tanuló tett eredményes, államilag is elismert záróvizsgát.³³

Ez a fajta nyitás a külvilág felé az egyesületben sokak nemtetszését váltotta ki. A katonatisztek továbbra is amellettt érveltek, hogy megtartsák az intézet katonai jellegét, sőt a megfelelő működtetést csak úgy látták biztosítottak, ha a hadsereg vesz át az intézmény fenntartását. 1876-ban az intézetet fenntartó civil egyesület több viharosnak is nevezhető közgyűlés után úgy határozott, hogy feloszlatja önmagát és az intézetet átadja az államnak, pontosabban a közös hadügyminisztérium kezelésébe helyezi.³⁴ A gyűlésen egyben megválasztották azt az öttagú bizottságot, amely az átadás-átvételt volt hivatott lebonyolítani. A bizottság az alábbi hatpontos jegyzékben foglalta össze az intézet további működésére vonatkozó kikötéseit:

- „1. Az intézet az alapítók szellemében mindenkor a hernalsi intézet mintájára maradjon meg.
2. Az intézet, kibővülve is Sopronban maradjon.

3. Az alaptőke jövedelmeiből ellátott növendékeket elsősorban a közös hadsereg tisztjeinek (kapitánytól, századostól lefelé) árvái közül válasszák ki.
4. A meglévő alapítványi oklevelek maradjanak érvényben.
5. Abban az esetben, ha az intézet megszűnne, vagyona a közös hadsereg tiszt-i árváinak nevelésére szolgáljon.
6. A bizottság azzal az alázatos kéréssel fordul Erzsébet királynéhoz, vegye fel-séges pártfogásába az intézetet, úgy, mint a hernalsit.³⁵

KÖZÖS HADÜGYI IGAZGATÁS ALATT: A K. UND K. TISZTI LEÁNYNEVELŐ INTÉZETEK INTÉZMÉNYHÁLÓZATA

A közös hadügyminisztérium 1877 márciusában vette át Sopronban az egyesület alaptőkéjét, és még az év júliusában megindította az intézet kibővítésének munkálatait. Az újjászervezett intézetben az eddigi huszonnyolc helyett negyven férőhellyel 1877. október 15-én kezdődött meg a tanítás a speciálisan a hernalsi és a soproni intézet számára kibocsátott tanterv szerint.³⁶ A szabályzatban foglaltak szerint a két intézet közös célja, hogy a tiszt-i leányárvákat nyilvános iskolákban működő tanító-nőkké képezzék. A két intézet egymással párhuzamosan, mellé-, és nem alá-fölérendeltségi viszonyban működött.

A hernalsi igazgató egy, a hadügyminisztérium által kinevezett, az összekötő szerepét is betöltő felügyelővel együtt irányította a tanintézetét. Érdekesség, hogy az intézményvezető még a kiszolgáló személyzet kiválasztásában sem kapott szabad kezet: lehetőleg a Judenauban lévő császári királyi leányárvaházból vagy az alsó-ausztriai Seebensteinben, illetve a Szatmárnémetiben működő legénységi nevelőintézetből kellett személyzetet választania.³⁷ A soproni iskola állandó tanári személyzete – csakúgy, mint korábban –, a hernalsiak közül került ki.

Egyelőre a soproni intézet növendékei is a hernalsi tanítóképzőt végezték el, az első 13 növendék 1877-ben utazott el Hernalsba.³⁸ A soproniak intézetében ekkor az igazgató mellett további három tanítónő működött, akik növendékeikkel az ausztriai ötosztályú elemi iskola tananyagát vették át.³⁹

A hernalsi intézet korszerűsítése is az 1870-es évek második felében történt. Ekkor nevezték ki igazgatónővé Adele Arbertet, aki nagy lelkesedéssel kezdett hozzá az iskola átszervezéséhez. Az intézet új szárnyát 1877 októberében nyitották meg a császár és a császárné személyes jelenlétében. 1879-ben a hadügyminisztérium nyaralóhelyül a két intézet rendelkezésére bocsátotta az egykori Odescalchi-hercegi birtokot, a frissen felújított hirtenbergi kastélyt, amely sok éven keresztül a nyári hónapokban a két intézet növendékeinek közös nyaralója lett. Ugyancsak ebben az évben ünnepelte a királyi pár az ezüstlakodalmát, amely alkalmából Adele Arbert és Mingazzi Máriát, a hernalsi és soproni igazgatónőket magánkihallgatáson fogadták.⁴⁰

Nagy előrelépést jelentett a képzésben, hogy 1881-ben a hernalsi tanítónőképző

mellé rendelt gyakorlóiskolát is megnyitották. Még ugyanebben az évben a hadügyminisztérium további két házat vásárolt meg a szomszédságban az intézet bővítésére. Az 1882/83-as tanévben egy óvodát is nyitottak a gyakorlóiskola mellett, hogy a gyengébb növendékeket óvónővé képezzék ki. Mivel a növendékek száma folyamatosan gyarapodott, kinőtték a szomszédos klavierenbergi templomot, ezért esedékessé vált a házi kápolna megépítése, amelyet 1888-ban szenteltek fel a császár és Taffee miniszterelnök jelenlétében.⁴¹

Sopronban 1884-re készült el a második emelet ráépítése, az új emelet középontjában a házi kápolnával. Az első ünnepi misén 1884. június 1-jén a Sopronba látogató I. Ferenc József és Erzsébet királyné is részt vett.⁴² 1885-ben már hetven növendéke volt az intézetnek, sőt a hadügyminisztérium további bővítéseket tervezett: megvette a szomszédos Hosszú sor 8. számú házat és annak lebontása után újabb épületszárnyat toldott az iskolához. Az új rész ünnepélyes átadására 1890-ben került sor. A gyarapodó intézet növendékeit minden évben más környékbeli nevezetes helyre vitték tanulmányi kirándulásra: Schönbrunnba, Laxenburgba, Eszterházára, a Semmeringre.⁴³ Az iskoláról a Neue Freie Presse, a Wiener Fremdenblatt, a Pester Lloyd közölt részletes tudósítást, részben attól a szándéktól is vezéreltetve, hogy az intézet népszerűsítésével újabb adományokat gyűjtsön.⁴⁴

1889-ben az uralkodó úgy rendelkezett, hogy a hadsereg, illetve annak valamennyi része, szervezete és intézménye a „császári és királyi” megjelölést köteles használni. Így lett a két tanintézet hivatalos megnevezése K. und K. Offiziers-Töchter Erziehungsinstitut zu Hernals, illetve Sopron (Oedenburg).⁴⁵

A hirtenbergi kastély rövidesen szűknek bizonyult a nyaraláshoz, ezért a növendékek 1898 nyaratól a tiroli St. Petersberg kastélyban töltötték a nyarat. A két hónapos nyaralás alatt a mindenkori hernalsi és soproni igazgatónő felváltva felügyelte a kastélyt. A hirtenbergi kastélyt ez idő alatt ideiglenesen fiúárvaáznak rendezték be. 1911/12-ben újabb átszervezésre került sor: a hadügyminisztérium a tiszti leányárvák számára három intézetet szervezett a Monarchia területén. A közös hadsereg tisztjeinek árván maradt lányait tíz éves korukig Hirtenbergben neveltették, ahol az elemi iskolát végezték el. Ezt követően vette át őket a soproni intézet, ahol négy év alatt a polgári iskolai anyagot tanulták. Innen kerültek aztán a hernalsi intézetbe, ahol tanítónői oklevelet szerezhettek.⁴⁶ Azokat a növendékeket, akikről kiderült, hogy nem képesek a felsőbb szintű tanulmányokat elvégezni, az ausztriai Retzben lévő apácázárdába küldték tovább, ahol különféle gyakorlati pályákra, elsősorban varrásra képezték ki őket. A hernalsi és a soproni intézet együttműködése még szorosabbá vált, a soproni igazgatónő rendszeresen részt vett a hernalsi nevelési értekezleteken, tanárkollégáit is rendszeresen elküldte Hernalsba hospitálni. Ugyanakkor a hernalsiak is gyakran látogattak a soproni intézetbe, részt vettek egymás nagyobb ünnepein.

Az első világháború az intézet életébe is nehézségeket hozott: takarékoskodni kellett az élelemmel, a fűtőanyaggal. A St. Petersberg-i kastélyban sebesülteket és lába-

dozókat helyeztek el, így a növendékek 1915-ben már Sopronban töltötték a nyarat, 1916-ban pedig a fischau katonai reáliskolában. Sopronban a földszinti ebédlőben és tornateremben már 1914 őszén katonai kórházat rendeztek be. 1918-ban, a világháború végén hadügyminiszteri rendelet kötelezte a soproni igazgatót, hogy a cseh, lengyel, horvát, osztrák növendékeket hazaküldje.

A MONARCHIA FELBOMLÁSA UTÁN

A Monarchia felbomlását követően az Osztrák Köztársaság vette át a hernalsi iskolát és az épületet. A korábban létrejött különféle tanintézetek tovább működtek. Az 1920-as években óvónőképző intézet és hozzákapcsolt gyakorló óvoda, tanítónőképző intézet gyakorló iskolával, kereskedelmi iskola, és középiskolák (Mittelschule, Oberschule) kaptak itt helyet. A tiszti leánynevelő intézet számára azonban a Monarchia felbomlása a megszűnést jelentette.

Magyarországon tovább működött a tiszti leánynevelő intézet, bár az első világháborút követő években meglehetősen viszontagságos időket élt meg. Az 1919-es Tanácsköztársaság napjai viszonylag csendesen teltek, csupán a fürdőszobákat foglalta le a népbiztosság, hogy azokat a hét bizonyos napjain proletár gyerekek használhassák. A proletárdiktatúra bukása után a Magyar katonatiszti leánynevelő intézet elnevezésű iskola a soproni állomásparancsnokság felügyelete alá tartozott. 1920 júliusában – amikor a trianoni békediktátum döntött a háborúban vesztes Magyarország jelentős részének elcsatolásáról –, az osztrák állampolgárságú tanárok elhagyták az intézetet, s az ott maradó tíz árva az orsolyiták iskolájában kezdte meg a tanévet. Az 1921-es év több szempontból is kiemelkedő volt az intézet életében. Ekkor adtak ki törvényt a Monarchiától örökölt katonaiskolák működési formáiról, és ebben az évben zajlott a trianoni békediktátumot követő népszavazás Sopron hovatartozásáról.

Az 1921. évi XLIV. tc. értelmében *„Abból a célból, hogy a katonatisztek hadiárvaiknak ellátása és neveltetése továbbra is lehetővé váljék (...): a magyar állam birtokába jutó, a volt m. kir. honvédség és a cs. és kir. katonai nevelő és képző intézetek – amelyek mint ilyenek megszűntek –, mint nevelőintézetek az e célú alapítványok felhasználásával, a vallás- és közoktatásügyi és honvédelmi miniszterek rendelkezése alatt továbbra is fenntartatnak.*” Ezzel biztossá vált az iskola fennmaradása. A kérdés csupán az volt, hogy az intézet maradhat-e továbbra is Sopronban. Több iskola felszerelését is elköltöztették az ország más városaiba arra az esetre, ha Sopront mégis át kellene adni Ausztriának. Így került az evangélikus tanítóképző Bonyhádra, a honvéd főreáliskola Jutasra. 1921 augusztusában a frissen kinevezett új igazgató, Watzesch Janka bonyolította le a tiszti leánynevelő intézet Egerbe költöztetését.⁴⁷ A december 14-ei népszavazás szavazatszámoló bizottsága az iskola épületében végezte munkáját. Itt hirdették ki a Sopron számára döntő fontosságú 1921. évi népszavazás eredményét, amelynek következtében a város Magyarország része maradt.

A sorsdöntő napokat követően már 1922 januárjában visszaköltözött az iskola Sopronba.⁴⁸ Az intézet 1922. április 10-én vette fel Zrínyi Ilona nevét, és lett M. Kir. Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet, amely egészen 1944-ig működött a régi falak között.⁴⁹

JEGYZETEK

- ¹ Adele Arbter (1892): *Aus der Geschichte der k. u. k. Officierstochter-Erziehungs-Institute*. Wien.
- ² Karl Rosenberg (1896): *Die k. u. k. Officiertochter-Erziehungs-Institute in Wort und Bild*. Wien.
- ³ Gangel Erzsébet (1937): *A soproni magyar királyi Zrínyi Ilona bonvédtiszti leánynevelőintézet története 1850-1936*. Bp.
- ⁴ *Reglement für das Hernalser Officiers-Töchter-Erziehungs-Institut*. Wien, 1859.
- ⁵ Österreichisches Staats- und Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban Kriegsarchiv) Militär-Schulen, Kartn Nr. 1499. Hernal; Karton Nr. 1500., 1501. Sopron.
- ⁶ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, M. Kir. Zrínyi Ilona Honvéd Tiszti Leánynevelő Intézet iratai, Sopron.
- ⁷ Németh Ildikó (2005): *Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században*. Sopron. 157-158.
- ⁸ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SL) XII. 6. A soproni Szent Orsolya Rend iratai 7. d.
- ⁹ Marbach: Die Geschichte der k. k. Officierstochter-Instituts zu Oedenburg. *Oedenburger Zeitung*, 1891. május 12., 13., 14., 15., 16., 17., 20. o.
- ¹⁰ Németh András-Pukánszky Béla (1994): *Neveléstörténet*. Osiris, Bp. 476. o.
- ¹¹ Barsi József (1869): *A közoktatás statisztikája*. Pest. 25.
- ¹² Müller Ildikó (2001): *A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák-Magyar Monarchia idején*. In: Aetas, 3-4. 87.
- ¹³ Csorba Csaba (1989): *Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai*. Miskolc. 6.
- ¹⁴ Müller Ildikó (2001). 92-93.
- ¹⁵ Müller Ildikó (2000): *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában*. Sic itur ad astra, 12. 204. Az első két felsőbb leányiskola fölé szervezett leánygimnáziumi tanfolyam 1897 őszén indult Budapesten.
- ¹⁶ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Bp. 361.
- ¹⁷ Müller Ildikó (2001). 88-89.
- ¹⁸ Csorba, 1989. 7-8.
- ¹⁹ Arbter, 1892. 3.
- ²⁰ Arbter, 1892. 4.
- ²¹ Helmut Engelbrecht (1984): *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Band 3. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Wien; Band 4. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie. Wien, 1986.; Band 3. 165.
- ²² <http://www.fotos-geschichte.at/3officiers.htm>.
- ²³ Engelbrecht, Band 3. 234.

- 24 Arbter, 1892. 54. 1791-ben az intézetben végzett Bellony Anna kisasszony gróf Széchényi Ferenc családjához került nevelőnőként.
- 25 Gangel, 1937. 19.
- 26 Ekkor jelent meg nyomtatásban az intézeti életet szabályozó Reglement für das Hernalser Officiers-Töchter-Erziehungs-Institut. Wien, 1859. című kiadvány is.
- 27 Vö.: Németh, 2005. 75-77.
- 28 Kriegsarchiv, Militär-Schulen, Karton Nr. 1500. 1. Subscriptions-Bogen zur Begründung eines Fonds zur Versorgung und Erziehung verwaister kk. Officiers-Töchter 1850. szeptember 13.
- 29 Gangel, 1937. 7., vö.: SL XII. 6. 7. d. Ehret die Frauen! Zur Gründung eines k. k. Offiziers-Töchter-Institut. Wien, 1852. november. J. B. Jüngling.
- 30 A soproni orsolyita zárdát 1746. július 28-án kelt alapítólevelével állította fel Mária Terézia. A rend elemi iskolákat nyitott, sorra megvásárolta a szomszédos házakat, és azok újjáépítésével, illetve átalakításával terjeszkedett. 1864-re készült el az új neogót templom és az akkori viszonyok között nagyon modernnek számító iskolaház, amelyet 1887-ben tovább bővítettek. Megépült az intézet planetárium, 1894-ben a régi bástyafal megvétele után függökert is létesítettek. Az iskola és a szertárak folyamatos fejlesztése lehetővé tette az oktató-nevelőmunka profiljának szélesítését is. Az orsolyiták 1864-ben tanítóképzőt hoztak létre, 1882-ben polgári leányiskolát, 1894-ben polgári iskolai tanítónőképzőt, 1907-ben leánygimnáziumot, 1923-ban nőipariskolát.
- 31 SL XII. 6. 7. d. Concurs zur Aufnahme in die Oedenburger Frauen-Vereins-Anstalt zur Erziehung und Bildung verwaister mittelloser Töchter k. k. österreichischer Offiziere.
- 32 A növendékek 1859/60-as névsora 15 nevet tartalmaz. SL XII. 6. 7. d. Verzeichnis der Offiziers Waisen im Schuljahr 1859/60.
- 33 Gangel, 1937. 8-13.
- 34 Arbter, 1892. 113-114.
- 35 Kriegsarchiv, Militär-Schulen, Karton Nr. 1500. Widmungsurkunde 1876. április 29., Reichskriegsministerium Abt. 6. Nr. 97.
- 36 Gangel, 1937. 16-17., vö.: Engelbrecht, Band 4. 327.
- 37 Gangel, 1937. 19.
- 38 Engelbrecht, Band 4. 327.
- 39 Gangel, 1937. 23.
- 40 Gangel, 1937. 26.
- 41 <http://www.fotos-geschichte.at/3officiers.htm>.
- 42 Dávidházy István (2001): *I. Ferenc József Sopronban 1884. május 31.-június 1.* Soproni Szemle, 55. 330.
- 43 Gangel, 1937. 29-30.
- 44 Marbach (1891), Oedenburger Zeitung, május 12.
- 45 A soproni intézet megnevezéséről szóló közös hadügyminiszteri rendelet 1903. február 19-én kelt.
- 46 Gangel, 1937. 43.
- 47 Vö.: Cseresnyés Géza (1998): *Katonaiskolák a bűség városában.* Bp. 25.
- 48 Gangel, 1937. 47-49.
- 49 *A Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet értesítője az 1934/35. isk. évről.* Sopron, 1935. 16.

ELKÉPZELÉSEK A KÖZOKTATÁS FEJLESZTÉSÉRŐL (1868-1918)

PORNÓI IMRE

Ugyan az 1868. évi XXXVIII. tc. a kor színvonalának megfelelő elemi népoktatást hozott létre, a kor gyors fejlődése azonban hamar felszínre hozta azokat a problémákat, melyeket az általános tankötelezettség emelésével gondoltak megoldhatónak. Elsősorban a népiskolai tantervi anyag színvonalával, s annak gyakorlati meg nem valósításával kapcsolatban jelentkezett a legtöbb elégedetlenség. Már 1874-ben a néptanítók második egyetemes gyűlésén szóltak a népiskola szükséges reformjáról. Ugyan ezt Kiss Áron csak a távoli jövőben látta megvalósíthatónak, de addig is a népiskolák tekintélyének növelését tartotta szükségesnek. Ennek elérését a népiskolák pestalozziánus szellemű átalakításától várta. Az általa elképzelt népiskola nem lett volna a gimnázium előkészítője, s mivel a városi lakosság műveltségi színvonala és igénye is felülmúlta a falusiakét, ezért mind tartalmilag, mind osztályainak számát tekintve eltérést javasolt. Így a városokban a 9-10 osztályossá szervezés mellett állt ki. Ugyanakkor a falvakban a törvény adta kereteket megfelelően tartotta.¹

Ezek a gondolatok a népoktatási szervezet kialakításának időszakában alig váltottak ki vitát. A '80-as évek végén azonban már láthatóvá váltak azok a problémák, melyek megoldására részben kormányzati, részben tanítói szakmai, részben pedig ellenzéki politikai szinten születtek javaslatok, elképzelések.

A tanítói szakmai javaslatok és elképzelések sorában az 1890-es negyedik egyetemes tanítógyűlés határozati javaslatában fogadták el Sebestyén József gondolatát, mely a tankötelezettségnek 9 osztályra való kiterjesztésére vonatkozott. Ezzel együtt ajánlották az ismétlő, a felső nép- és polgári iskolák, valamint az algimnáziumok és alreáliskolák megszüntetését. Ez a 9 osztályos népiskola egy négyosztályos alsó és egy ötosztályos felső tagozatra oszlott volna, a városokban ipari és kereskedelmi, a falvakban pedig mezőgazdasági tartalommal. E felső tagozat szorgalmi idejének pedig a november és április közötti időt tartották a legalkalmasabbnak, mivel az őszi és tavaszi mezőgazdasági munkákban a családok nagy részének szüksége volt a nagyobb gyermekek segítségére.²

Kármán Mór még a kilencvenes években is ezt a gondolatot támogatta. Helytelennek tartotta, hogy a népiskolák csupán a gimnáziumok előkészítésére szolgáljanak. Ezért a 9 osztályt hároméves szakaszokra bontotta fel. Így a 7-9 évesek környezetük életét s az emberi élet legalapvetőbb, legegyszerűbb viszonyait, a 10-12 évesek a nemzet életét s a természeti jelenségeket tanulmányozták volna. A VII.-IX. osztályokban pedig irodalommal, történelemmel, a gazdasági élettel és az ezeknek megfelelő képességek kifejlesztésével foglalkoztak volna. Mindezt – s az erre kiépítendő szak-

iskolai rendszert – csak Budapesten látta megvalósíthatónak. Az volt a meglátása, hogy a városi polgárság sokkal többet várt a népiskolától, mint a pusztá írní-olvasni tudást. Ugyanakkor a fellendülő szociáldemokrata mozgalom eszméivel szemben is védettséget remélt a műveltség magasabb szintre emelésétől.³ A századfordulót követően – felmérve, hogy még a hatosztályos népiskola sem vált valósággá, s eredeti hivatását nem tudván teljesíteni, más iskolák előkészítő tanfolyamává degradálódott –, elfordult a 9 osztályos népiskola eszméjétől.⁴

Az 1896-ban összeült II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus vezető gondolata a közműveltség szélesebb körűvé és magasabb színvonalúvá váló tétele volt. Emellett a résztvevők többek között a népoktatási törvény végrehajtását és továbbfejlesztését, az ingyenes népoktatást, az állam nagyobb szerepvállalását követelték. Fontosnak tartották, hogy megszűnjék a társadalom közönye a népiskolaügy iránt. A kongresszuson belül üléselő V. Egyetemes Tanítógyűlésen felvetődött az egységes, 14 éves korig tartó 8 osztályos népiskola gondolata. Ez azonban a határozati javaslatok közé nem került be.⁵

A századfordulót követően a kiadandó tanterv körüli vitákban, 1905-ben a pedagógiai folyóiratokban újból felmerült a 8 osztályos népiskola, mint a népoktatás fejlesztésének egyik lehetséges iránya. Ezzel kapcsolatban bontakozott ki széleskörű vita a Család és Iskola, valamint a Magyar Népoktatás hasábjain 1908-ban és 1909-ben. Ennek eredményeként 1910-ben a budapesti néptanítók kísérletképpen Kármán Mór már fentebb érintett elképzelését javasolták megvalósítani.⁶

A néptanítók elképzeléseivel szemben azonban megindult a támadás a polgári iskolai tanárok részéről, hiszen a 8 osztályos népiskola létében veszélyeztette a polgári iskolákat. Ők ezzel szemben inkább a polgári iskolák számának emelésében látták a közoktatás jövőjét.⁷

A 8 osztályos népiskola ellenzőinek legfőbb érve az volt, hogy még a hatosztályos népiskolai tankötelezettséget sem tudta a kormányzat betartatni. Ehhez hiányoztak a szükséges gazdasági és társadalmi feltételek. Sem megfelelő számú iskola, sem megfelelő számú tanító nem állt rendelkezésre. Emellett a szülők nagy része nem tudta nélkülözni nagyobb gyermekeit a munkában, sok helyen pedig a cipő és a ruházat hiánya tette lehetetlenné az iskolába járást.

Ezekkel szemben a támogatók a műveltség és a gazdasági helyzet összefüggéseit kiemelve rámutattak arra, hogy az ország fejlődésének motorja más államokéhoz hasonlóan a kultúra, a közműveltség. Ennek hatására nyílt meg 1914-ben Diósgyőrött a gyárvárosban az első nyolcosztályos népiskola.

A szakmai polémiasorozatot azonban az I. világháború megszakította. Folytatására – már gyakorlati eredményeket is hozva –, 1918 őszén került sor.

Wlassics Gyula, aki 1895 és 1903 között töltötte be a kultuszminiszteri posztot, sem az állami népiskolák számát, sem azok pedagógiai munkáját, sem azok állapotát nem találta kielégítőnek. Az oktatás-nevelés modernizálását, a kor színvonalára emelését akarta elérni az iskolafenntartó személyétől függetlenül. Ebben az állam

nagyobb befolyást próbált elérni. Ezt különösen a magyar nyelvű lakosság érdekében támogatta. Felismerve az állami népoktatás számos előnyét, a 90-es évek nemzetiségi követeléseinek légkörében a kultusztárcának nem volt nehéz megszereznie a parlament támogatását 1000 új állami népiskola szervezéséhez. A program célja a magyarság kulturális felemelésén túl az egységes magyar nemzetállam gondolatának a megerősítése volt. Ezek mellett a nemzeti fejlődést veszélyeztetőnek tartott nemzetiségi törekvések visszaszorítását is várták az akciótól.

Ugyan a létrehozott népiskolák java része bérleményekben és állami tulajdonú épületekben, nem éppen optimális feltételek mellett működött, mégis Wlassics 8 éves működése alatt 1100 új állami népiskolát létesítettek 2500 tanítói álláshellyel. Az iskolák zömét nemzetiségi területeken hozták létre, de emellett jutottak magyar községekbe is, oda, ahol önerőből nem tudtak volna népiskolát felállítani. Mindemmel a kormányzat támogatta az egyházi és a magániskolák egy részének államosítását is. A századfordulón napirenden voltak az államosítással kapcsolatos követelések, melyeknek részint egyházellenes, részint nemzetiségi-ellenes éle volt.

Tartalmi vonatkozásban is bővülés tanúi lehetünk a századfordulón. Sikeres volt a hazai taneszközök előállítására tett intézkedéssorozat, bevezették a differenciáltabb értékelést biztosító öt számjegyű osztályzást, sor került a népiskolákban működő diákkönyvtárak nagyobb arányú bővítésére. Ez utóbbiban a hazafias és valláserkölcsös nevelés kiemelt kezelése játszott a fő szerepet.

A kultuszminiszteri székben a Wlassicsot követő Berzeviczy Albert a népoktatási törvény revíziójára helyezte a fő hangsúlyt. Mindeközben tovább folytak, ha nem is a korábbi ütemben, az állami népiskolai építkezések. Mivel a kormányzat a népiskolában folyó munka megszabásában látta befolyásának legjobb eszközét, ezért szorgalmazta a korábbi törvények módosítását. Ebbe a sorba tartozott az 1879. évi XVIII. tc., mely a magyart, mint kötelező tárgyat bevezette a nem magyar tannyelvű népiskolákban. Ezt egészítette ki a tanítók magyar nyelvtudását megkövetelő 1882-es törvény. Ezek azonban a felekezetek autonómiája miatt nem váltak gyakorlattá. Mivel az állami népiskolák magyar tannyelvűek voltak, ezért terjesztésük magyarosítási szándékot is jelzett. Ezt mind kormányzati, mind ellenzéki körökben támogatták, kivéve természetesen a nemzetiségi képviselőket. Ez a kormányzati szándék azonban az obstrukciós válság, majd a kormány bukása miatt rövid időre lekerült a napirendről.

Apponyi Albert kultuszminiszter volt az, aki 1906 és 1910 között elődei elképzeléseit törvényi szintre tudta emelni. A nevéhez fűződő ún. Lex Apponyi törvénycsoport a magyarosítási hullám tetőpontja volt. Ezt mutatja az államsegélyhez való jutás feltételrendszere, a tanítói képesítővizsga tartalma is. Mivel 1908-ban ingyenessé vált a népoktatás, sok nemzetiségi népiskola csak államsegéllyel tudta volna tovább folytatni működését, ám ezt a hozzátartozó feltételekkel inkább nem vette igénybe. Ez fogyásukat eredményezte.⁸

A századfordulón jelentek meg a szociáldemokrata és a polgári radikális elképze-

lések. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) már az 1890-es programjában az iskolák államosítását, tandíjmentességét és a tanintézetek mindegyikébe való szabad bejutás lehetőségét követelte. Mindehhez szükségesnek látta az állam és az egyház Nyugat-Európában már részben lezajlott szétválását, melynek küzdelmei Magyarországon éppen a kilencvenes évek második felétől kezdve zajlottak. Ezeket túl a kormányzatot a tankötelezettség szigorúbb betartatására, s arra szólították fel, hogy a törvény végrehajtásakor legalább olyan szigorú alkalmazzon, mint amelyet a sorozásnál és az adózásnál.⁹ Utóbbi már csak azért is lehetetlen volt, mert a szegényebb szülők gyermekeiket 10-14 éves korban nagyrészt cselédnek adták. Ez évente 30-40 forintnyi keresetet jelentett, mely a családok létfenntartásához elengedhetetlen volt. Szívesen alkalmazták ezeket a gyermekeket, mivel jóval kevesebb bérért jóformán minden munkát el lehetett végezteni velük. Ennek kivédésére az iskoláztatás 16 éves korig tartó kiterjesztését ajánlották a szociáldemokraták, s ez alatt alkalmazásuk törvénybe ütköző lett volna. E követelések a századfordulót követően is fennmaradtak, hiszen változás ezen a téren nemigen történt. Továbbra sem találtak elegendőnek a népiskolák számát, mellyel maga a kormányzat sem volt elégedett. Ezt jelezte a népiskola-építésekkel kapcsolatos kormányzati politika. Ugyanakkor mindenki előtt világos volt, hogy a gazdasági viszonyok javítása, a tömegek életszínvonalának emelése nélkül nem lehet átütő sikert elérni a tankötelezettség területén. Mivel ez csak hosszú folyamat eredménye lehetett, ezért a szociáldemokraták saját oktatási és felvilágosítási programot alakítottak ki, melynek célja a munkásosztály emancipálódásához nélkülözhetetlen műveltség fejlesztése volt.

Követelésük egyik alappillére 1903-as programjukban a felekezettől független népiskola megteremtése volt, mely a Polgári Radikális Párt célkitűzései között is szerepelt. Nem véletlen tehát, hogy a szociáldemokrata és a polgári radikális sajtóban megjelent cikkek a világi iskola megteremtése mellett foglaltak állást. A Népszava, a Szocializmus és a Huszadik Század c. lapokban megjelent tanulmányok, s az önállóan kiadott füzetek is hozzájárultak a radikális tanítómozgalom kialakulásához. Bár mindkét irányzat a radikális közoktatási reformok nélkülözhetetlenségét hangsúlyozta, a társadalom forradalmi átalakításától távol álltak.

Ennek jellegzetes példáját adja az 1906-ban alakult Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete (MTSZE), mely működésére a kezdeti nehézségeket követően csak 1910-ben kerülhetett sor. Az engedélyeztetését megtagadó Apponyi kultuszminister az ország valamennyi (63) vármegyéjében már létező általános és felekezetenkénti tanítóegyesület sokaságára hivatkozott, melyeknek már országos szervezetei, egyesületei is voltak. Az MTSZE a nyolcosztályos népiskola és a fölé szervezendő két évfolyamú ismétlő iskola felállítását tűzte ki célul. Emellett a polgári iskola gyakorlati képzést nyújtó középiskolává való átszervezésén túl a gimnázium és a reáliskola egységes középiskolává átalakítását követelték. A szakoktatás megvalósítását a népiskolákra, valamint a középiskolákra épülő alsó és felsőfokú ipari iskolák szervezetétől várták. Tartalmi vonatkozásban a tananyag természet- és társadalomtudományi

irányba való fordítását kívánták. Az ehhez szükséges személyi feltételek megteremtéséhez az érettségit követő két évfolyamos tanítóképzést tartották kialakítandónak. Ezen belül a képzés kizárólagos gyakorlati irányultságát támogatták. Ugyanakkor a polgári és a középiskolai tanárképzést az egyetemen képzelték el erős gyakorlóiskolai munkával összekötve. Az állam törekvéseit a tanárok és a tanítók köztisztviselői státusának és fizetésének biztosítására az MTSZE is támogatta. Ez utóbbi az 1913: XV. tc.-ben realizálódott. Viszont a tanítói oklevél továbbra sem számított egyenrangúnak a gimnáziumi érettségivel.¹⁰

Változtatásokat sürgettek Kunfi Zsigmond írásai is. Kimutatásai szerint az 1904/05. tanévben mintegy 1,3 millió tanköteles semmilyen oktatásban nem részesült. Ezekon túl, közel 1,5 millió viszont a tanév rövidsége miatt jóformán alig járt iskolába. Ugyanakkor rendkívül magas volt az évközi igazolatlanul hiányzók száma. Míg egy középiskolai tanuló esetén ez átlagosan 0,19, addig egy népiskolai tanulóknál 15 óra volt. Kunfi összesítése szerint mintegy másfél millió tanköteles, az összes tanköteles fele semmiféle oktatásban nem részesült. Éppen ezért nem tartotta megfelelő üteműnek az új népiskolák felállítását, s a hanyag tankötelesek szüleinek megbüntetését. Az 1904/05-ben kivetett 400 ezerből csak 58 ezer koronát sikerült a hatóságoknak behajtani. Viszont azzal sem értett egyet, hogy azokat a szülőket büntessék, akiknek szükségük volt gyermekeik keresetére a család megélhetéséért.¹¹

Zigány Zoltán már az egész iskolajog területén meglevő anarchiáról beszélt. Míg ugyanis az iskolaállításra mindenki jogot formált, addig fennmaradását már kevésbé tudták biztosítani. Ezt mutatta a századfordulón iskola hiányában nem tanulók félmillióis tömege. Ezért ő is a tankötelezettségi törvény szigorú végrehajtását követelte a működési feltételek maradéktalan biztosításával. Súlyos problémának tartotta, hogy az iskolafokok nem épültek egymásra, s azt, hogy a korai pályaválasztás nem esett egybe a tankötelezettségi kor határával. A népiskolák szellemiségét is elutasította, a tanterv modern elemeit pedig szerencsétlen válogatásnak nevezte.

Zigány a reformpedagógia munkaiskolai irányzatának programját ajánlotta, úgy vélte, hogy az iskolának osztályérdektől függetlenül a kultúrát kell szolgálnia. Ezért utasította el a felekezeti széthúzást az oktatás területén, és szorgalmazta az állam hathatós közreműködését. Ez volt az oka annak, hogy a baloldal más képviselőihez hasonlóan ő is támogatta a kormányzat államosító iskolapolitikáját, a tantervi és módszertani reformokat, az egész népoktatás világasítását.¹²

A tankötelezettséggel kapcsolatos problémákkal a kormányzat is tisztában volt. Ugyan az 1869-es 49%-kal szemben az 1899/1900. tanévben a tankötelesek 81,18%-a járt iskolába, azonban az iskolalátogatás az ország különböző területei között rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg. Vas, Sopron és Moson vármegyékben ez 95% fölötti volt, de pl. Máramarosban 42%-ot tett ki.¹³ Ezen adatok ismeretét jelzi többek között Apponyi kultuszminiszter programbeszéde 1906-ban a költségvetés országgyűlési tárgyalásakor. Ő közel 340 ezer, nagyrészt iskola hiányában semmiféle ok-

tatásban nem részesülő tankötelezettéről szolt. Ennek felszámolására 4000 tanító és 4000 tanterem beállítását látta szükségesnek, mintegy 3 millió korona költséggel.¹⁴

A kultuskormányzat helyzetértékelése is rámutat a századforduló közoktatásügyének elfogadhatatlan állapotára, s a társadalomkritika indokoltságára. A közoktatásügy fejlesztése nagyobb összegeket igényelt. Ezen a téren azonban megoldhatatlan problémák tornyosultak. A felekezetek többsége egyre szélesedő oktatási feladatainak ellátásához nem rendelkezett elégséges anyagi erővel. Az állam ugyan nyújtott ehhez pénzügyi segítséget a már elemzett feltételek mellett, melyek elfogadása a felekezeti autonómia bizonyos feladását jelentette. Ezért ezt a segítséget csak a legszükségesebb esetben vették igénybe. Bonyolította a helyzetet a nemzetiségi, nyelvi elkülönülés is. Az állam fejlesztette volna a népoktatást, de feltételeit – magyar nyelv ismerete, magyar nyelven tudó tanító – a főleg nemzetiségieket tömörítő egyházak (görög katolikus és keleti) elutasították. Emiatt népiskolák helyzete katasztrofális volt, ami megmutatkozott az alacsony kulturális (írni-olvasni tudás) szintben. Ezt viszont a nemzetiségi és a határon túli nemzetársaik politikusai a magyar kultúrpolitika rovására írták, mely politika szerintük szándékosan sorvasztotta a nemzetiségiek oktatásügyét. Az kétségtelen, hogy a dualista kormányok nemzetállamban gondolkodtak, s a magyar nyelv, mint államnyelv ismeretét mindenkitől meg akarták követelni. Utóbbi törekvés a 19-20. századok valamennyi polgári államát jellemezte és jellemzi, így képmutatás a magyar külpolitika elítélése akkor, amikor más nemzeteknél az államnyelv tudása természetesnek tekinthető.

Néhány gondolatban szólni kell a századforduló népoktatásának és az ekkor kibontakozó reformpedagógiának a viszonyáról. Világszerte a 19. század 90-es éveiben mutatkoztak először a reformpedagógia előjelei. A korszak pedagógusai elismerték, hogy a kedvvel és örömmel történő tanuláshoz az szükséges, hogy a tanuló jól érezze magát az iskolában. Ehhez a tanár-diák viszony személyesebbé válását tartották kialakítandónak. Ezzel szemben inkább a hideg szembenállás, s a tanulmányi és fegyelmi rendnek a tanító személyiségét elszűrítő hatása volt a jellemző. Az első reformpedagógiai alapon szerveződött iskolának az 1889-ben C. Reddie által alapítottat nevezhetjük. Dewey 1896-ban hozta létre a chicagói egyetemmel kapcsolatos kísérleti iskoláját. Montessori 1907-ben nyitotta meg első „Casa dei bambini”-jét. Decroly szintén 1907-ben alapított intézetet, s rendszerét kísérletképpen 1921-ben vezették be a brüsszeli elemi iskolákban. De a Claparède által alapított Rousseau Intézet és kísérleti iskolája is csak 1921-ben kezdte meg működését.

Igaz, hogy Ferrière már 1899-ben létrehozta az Új Iskolák Nemzetközi Irodáját, de világszerte főleg az I. világháborút követően jelentek meg nagy számban a valamely reformpedagógiai irányzatot követő iskolák. E folyamatot támogatva 1921-ben alakult meg az Új Nevelés Nemzetközi Ligája.

Az elméletek gyakorlati megjelenését több tényező is akadályozta. Az új iskolákat, illetve iskolai kísérleteket a századfordulón a hivatalos közoktatásügy nem támogatta. Mivel szervezetüket a nagyobb szabadság jellemezte, ezért jobban tudták

függetleníteni magukat az állami felügyeleti hatóságoktól. Ez ellen hatott a közoktatási rendszer kötöttsége. Ugyanakkor az új neveléstan csak 1898-ban, Binet modern gyermeklélektanának megjelenésével kapott megfelelő alapozást.

A harmadik akadályozó tényező a magas osztálylétszámokban keresendő. A reformpedagógia szellemiségének hatásához a 60-70, vagy az ennél is magasabb osztálylétszámok nem voltak megfelelőek. Ilyen körülmények között szó sem lehetett a tanulók személyiségének megismeréséről és az egyénre szabott hatások biztosításáról.

Magyarországon hivatalos dokumentumban először 1905-ben jelentkezett a reformpedagógia hatása. A tanterv mellé kiadott utasítások már a gyermek- és fejlődéslélektan akkor legmodernebb eredményeinek és a munkaiskolai törekvéseknek a figyelembevételét mutatják. Ennek hatását az csökkentette, hogy a népiskolák zömét fenntartó felekezetek külön tantervet és utasítást használtak.

Nem sokkal a nemzetközi indulást követően, 1906-ban már hazánkban is megalkult a Gyermektanulmányi Társaság Nagy László kezdeményezésére. Munkája eredményeként a társadalom érdeklődését az iskola és a gyermek felé fordította. A gyermek c. folyóirat és a Gyermektanulmányi Múzeum is a reformpedagógia szellemiségének a terjesztését szolgálta. 1913-as kongresszusukon különösen a munkaiskola kérdésének szenteltek nagy teret. Szintén ebben az esztendőben kísérelték meg Montessori elgondolásait megvalósítani Budapesten a Ferenc-rendi Mária misszionárius nővérek óvodájában, mindössze hat évvel az első, már jelzett Montessori Intézet felállítását követően!

1915-ben jött létre Brüsszelben Nemesné Müller Márta Családi iskolája, mely 1915 őszétől működött Budapesten. Szintén ekkor indult a Magyar Gyermektanulmányi Társaság erkölcsi támogatásával Domokos Lászlóné igazgatása alatt az Új Iskola.

Természetesen, a népiskolai utasítás reformpedagógiai szelleme csak hosszabb távon hathatott a gyakorlatban, de a fentiek alapján érzékelhető, hogy egyfajta szellemi útkeresés folyt hazánkban a századforduló időszakában. Ezt az I. világháború szakította meg, melyet követően már egy új gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi helyzet által felvetett kérdésekre kellett a közoktatás-politikának válaszolnia.

JEGYZETEK

- 1 *A Magyarországi Néptanítók Második Egyetemes Gyűlése.* Bp. 1874. 193-195.
- 2 *A Magyarországi Néptanítók Negyedik Egyetemes Gyűlésének Naplója.* Bp. 1891. 124.
- 3 Kármán Mór: *A népiskola tanulmányi rendje, különös tekintettel a fővárosra.* 28.
- 4 Kármán Mór (1911): *A közoktatás egysége és a tanulmányok szervezete.* Bp. 36.
- 5 *A Magyarországi Néptanítók Ötödik Egyetemes Gyűlésének Naplója.* Bp. 1898. 93.
- 6 Moussong Géza (1910): *A 8 osztályos elemi népiskola és a társadalom.* Népművelés. 20. sz.
- 7 Madarász László (1910): *A 8 osztályos elemi iskola terve.* Polgári-iskolai Közlöny. 3. sz.
- 8 Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikuskok a dualizmus korában.* OPKM, Bp. 83-135.

- 9 *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai II.* Összeállította: Erényi Tibor és S. Vincze Edit (1954). Bp. 66-69.
- 10 *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900-1920.* Írták: Bihari Mór, Both Béla, K. Bartos Erzsébet, Kelen Jolán, Szilágyi Gyula (1954). Kossuth, Bp. 41-77.
- 11 Kunfi Zsigmond (1908): *Népoktatásunk bűnei.* Bp. (A Huszadik Század kiadása.) 12-20.
- 12 Zigány Zoltán (1914): *Népoktatásunk reformja.* Bp. 1914. (A Társadalomtudományi Társaság Miskolci fiókja.) 3-21.
- 13 Felkai László (1994): *Magyarország oktatásügye a millennium körüli években.* OPKM, Bp. 60-61.
- 14 *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából.* Szerk.: Mann Miklós (1987). Tankönyvkiadó, Bp. 185-186.

A HABSBERG-HÁZ NEVELÉSI SZOKÁSAI: MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF

NAGY BEÁTA

BEVEZETÉS

A Habsburg uralkodóház évszázadokon keresztül meghatározó család volt az európai politikában, az európai gondolkodásban. A család fennmaradásának egyik alapvető eleme a Habsburg név fennmaradása, a dinasztia értékeinek átadása, mely a nevelésen keresztül történt.

Dolgozatom témája Mária Terézia, illetve II. József neveltetése. Mária Terézia a felvilágosodás egyik kiemelkedő uralkodója, aki kalandos úton került a Habsburg birodalom élére. Legitim uralkodásának alapja a Pragmatica Sanctio volt, melyet apja, III. Károly, 1712-ben fogadtatott el. Ez a törvény a Habsburg-dinasztia fennmaradásának záloga volt, Mária Terézia és örököseinek fennmaradását biztosította.

III. Károly fiú gyermekei kiskorukban elhunytak, így valamilyen módon gondoskodnia kellett az utódlásról. A birodalom fennmaradása nemcsak biológiai kérdés volt, ez politikailag az európai status quot is jelentette.

* * *

A 18. század Európájának szellemiségét a felvilágosodás határozta meg. A felvilágosodás a reformáció által előidézett szellemi felfrissülés, dinamizálódás utóhatásaként bontakozott ki a 17. századtól kezdve. Az evilági boldogulás eszméjét hirdető vallási mozgalom eszmerendszere a 17. század folyamán kibontakozó új gazdaságpolitikának is alapjául szolgált, mintegy megteremtve a polgári átalakulás nélkülözhetetlen előfeltételeit. Bacon empirizmusa, Descartes racionalizmusa alapvetően változtatta meg a világról alkotott elképzeléseket.

Az oktatás is ennek a szellemi megújulásnak rendelődött alá. Előtérbe kerültek a polgári létet kiszolgáló praktikus ismeretek oktatása, a gyakorlatra nevelés ésszerűsége. Olyan tantárgyakat tanítottak, amelyek a mindennapi élet boldogulásához elengedhetetlenül szükségesek voltak. Ilyenek például az egyre terjedő olvasóköri egyesületek, újságok, és az újságolvasás tanításának megjelenése.

A felvilágosodás egyik alapvető jele a liberalizmus, ez alapján a gondolkodás szabadsága. Erőteljesen vallásellenesek voltak, illetve kialakult egy sajátos út a vallás értelme megválaszolására, a szellemi kérdésekkel kapcsolatban a deizmus. Számos új pedagógiai kérdést vetettek fel az ifjúság neveléséről. A népiskolák létesítése egyre sürgetőbbé vált, és Európa haladóbb országaiban különböző iskolaszerveze-

ti struktúrák alakultak ki. Német-osztrák viszonylatban a normaiskolák terjedtek el. A magasabb szintű iskolák is átalakultak, elvetették a drasztikus nevelési módszereket, és az oktatás racionalizálását szorgalmazták. A felvilágosodás eszmerendszere, mely Nyugat-Európából indult el, lassan behálózta egész Európát.

A nemzeti egység gondolata köré szerveződött uralkodócsaládok e szellemben hozták meg rendeleteiket, összekovácsolni, modernizálni alattvalóikat. Az uralkodó családok között ott találjuk a Hohenzollereket, az orosz dinasztiát és a Habsburgokat is.

A Habsburg felvilágosodott uralkodók közül Mária Terézia és II. József emelkedett ki. A francia felvilágosodásra oly nagyon jellemző módon jelentkező vallásellenesség nem hagyott nyomot Mária Terézia neveltetésében. Az igen mélyen vallásos uralkodónő szigorú következetessége ismert volt az egész birodalomban. Ez a vallásosság alapvető értéként jelentkezik a trónörökös neveltetésében.

Dolgozatomban azt mutatom be, hogy milyen nevelési tanácsokat dolgozott ki Mária Terézia fia neveltetésére, ezekkel hogyan érte el célját, és alapvetően mi jellemezte az anya-gyermek kapcsolatot.

Kutatási szempontjaim a következők:

- Mennyire befolyásolták II. József születési körülményei az uralkodását?
- Milyen öröklött személyiségjegyek figyelhetők meg nála?
- Milyen alapelvekre épült a neveltetése?
- Kik voltak a nevelői?
- Hogyan történt az erkölcsi nevelés?
- Mit jelentett a szellemi nevelés?
- Milyen nevelési módszereket alkalmaztak, hogyan fegyelmezték, mivel büntették és jutalmazták?
- Milyen tantárgyakat tanult?
- Milyen pszichológiai tényezők alakították személyiségét?
- Mit jelentett számára az alattvalóiért való felelősség?
- Milyen gyakorlati készségeket fejlesztettek nála, mit jelentett számára a testi nevelés?

SZÜLETÉSI KÖRÜLMÉNYEI

II. József megszületését nem mindennapi esemény övezte. A fiú örökösnek kijáró minden tisztelet megillette. Ő nem egyszerűen csak fiú utód volt, hanem a Habsburg Birodalom megmentője, az európai status quo fenntartója, a családi értékek továbbvivője.

1741. március 13-án született meg, ami a népi babona szerint vészjósló volt. A nép körében elterjedt szokás alapján a 13 szerencsétlen szám. Akkor még nem is sejtették, hogy II. József felvilágosodott szemlélete valóban megváltoztatja majd a birodalomban élők életét.

A névválasztás kettősségen alapult. Egyrészt politikai alkuk sorozataként adódott, másrészt a Habsburg-dinasztiára oly nagyon jellemző vallásos neveltetéséből. A katolikus egyházhoz való tartozás még a 12. századhoz nyúlik vissza, mikor a Habsburg család státusza még hercegség volt. A keresztségben a József Benedek Ágost János Antal Mihály Ádám nevet kapta.

A József névválasztás Mária Terézia vallásos meggyőződésén alapult. Terhessége idején ugyanis Szent Józsefhez imádkozott egy egészséges fiúgyermekért. Második és harmadik keresztnévei keresztapái nevét viselik XIV. Benedek pápa (1675-1758) illetve III. Ágost lengyel király (1696-1763) és a szász választófejedelem után. Az utóbbi nevek politikai okok miatt kerültek József nevei után.

ÖRÖKLÉS, A SZÜLŐI SZEMÉLYISÉGJEGYEK MEGJELENÉSE

Mint azt már pszichológiából is tudjuk, a genetikai adottságokon és a neveltetésen kívül a szülők személyiségjegyei meghatározzák az ember viselkedését. II. József szüleinek, Mária Teréziának (1717-1780) és Ferenc császárnak (1708-1765) a megismerése után juthatunk el II. József személyiségéhez, viselkedéséhez csak ennek ismeretében tudjuk megérteni.

Az édesapa, Lotharingiai Ferenc a híres Lotharingiai Károly, a nagy törökverő leszármazottja volt. Nem rendelkezett a katonáskodás képességével, más erényekkel tűnt ki, főleg a gazdasági problémák megoldásában volt sikeres. Lotharingiai Ferencre jellemző volt a romantikus vonzódás a másik nemhez, mint ez egykoron Mária Teréziához írt leveleiben is megmutatkozik. Ifjú korában inkább volt álmodozó, mint realista. Termetét tekintve „*Magas férfi, puba, hanyag mozdulatokkal. Nagy sötétkék szeme, saszorra és apró szája volt.*” (Molitor, 1987. 22. o.)

Nem rendelkezett a kor politikai képességeivel, a kormányzáshoz szükséges taktikázás készségével. Viszont rendelkezett olyan képességekkel, amelyek a kor gazdasági viszonyaihoz képest modernnek tekinthetők. Kiváló üzleti érzéke, vállalkozásai és értékpapírai voltak. Sokkal inkább érdekelt az üzleti világ, mint a kormányzás és a politika.

Mária Terézia éppen ellentéte volt férjének. Egy Mária Teréziáról szóló életrajzi dokumentum így jellemezte: „*Német asszony volt. Egyetlen erény, egyetlen hiba nem volt benne, ami ne tűnnék németnek.*” (Molitor, 1987. 24. o.) Erőtéljes, energikus uralkodásra termett asszony volt, pedig neveltetése nem ezen az alapon állt. Erős akaratú, lelkileg szilárd ember volt. Fegyelmezett, cselekedeteit áthatotta mélyeséges vallásossága. Szinte folyamatosan szült, összesen 16 gyermeket, akik neveltetésére nagy gondot fordított.

A családfa-kutatás szempontjából II. József több uralkodó családhoz tartozott. Habsburg ágon voltak észak-németek, pfalziak, spanyolok és bajorok. A Habsburgok főágához tartozó III. Károly császár (1696-1763) a spanyol udvarban nevelkedett nyolc évet mint elspanyolosodott német, ahonnan bátyja, József halála után tért

vissza Bécsbe nagyszámú spanyol hivatalnokkal és a merev spanyol etikettel. Ezzel a merev spanyol szabályrendszerrel neveltette gyermekeit III. Károly. Mária Terézia is tartotta magát ehhez az etiketthez, amit férje, Lotharingiai Ferenc nem sokra tartott, II. József pedig egyenesen elvetett. A királyi nagymama Braunschweigi Erzsébet protestáns hitben nevelkedett asszony volt, aki feladta hitét II. Károlyért.

A másik család a Lotharingiai-ág, mely szintén számos dinasztikus kapcsolattal büszkélkedhet. Említést érdemel Lotharingiai Károly herceg, aki a szentgotthárdi csatában szerzett kiemelkedő érdemeket és 1683-ban Bécs felszabadításában tűnt ki vitézségével. Ferenc anyjának az apja Fülöp Orléans-i herceg volt, a Napkirály, XV. Lajos öccse. A rokonságba tartozott még IV. Henrik, akinek a felesége Medici Mária volt, így olasz vér is csörgedezett József ereiben.

Összefoglalva: a Habsburgok oldalági révén németek és elspanyolosodott németek. A Jagelló-dinasztia révén litvánok, oroszok, a Lotharingiai-házból kiindulva pedig franciák és olaszok. Ennyi fajta génkészlettel rendelkezett II József, ami meghatározó volt személyisége kialakulásában. Ehhez járult még neveltetése: egy erősen vallásos, reális spanyol etikett szerint neveltetett anyai hatásokat, illetve egy liberális nevelési eszmét hirdető, modernebb életfelfogást kedvelő, a szabályokhoz nem annyira kötődő apai nézetrendszer érvényesülése.

NEVELTETÉSE

Mária Terézia jól ismerte gyermekeit és különös gondot fordított neveltetésükre. Különösen tette ezt a trónörökössel, aki elmondása szerint makacs gyermek volt. Gyermekei számára összeállított egy nevelési útmutatót, s a nevelőnőket ezek betartására intette.

II József nevelésében meg lehet különböztetni úgynevezett belső és külső nevelést. A belső nevelés tulajdonképpen a családi nevelésre épült indirekt és direkt módszerekkel. A külső nevelés pedig az iskolai nevelés, ami jól felkészült nevelők és tanárok kooperációján alapult.

A belső, családi nevelésről: A családon belüli nevelést is két szakaszra lehet bontani, egy, a születéstől 7 éves korig tartó szakaszra és egy, a kb. 7 éves kortól kezdődő, az anyacsászárnő haláláig tartó időszakra.

Életének első nyolc évét nevelőnők között töltötte, ez a gondoskodás időszaka volt. Ennek a nevelési szakasznak az egyik legfontosabb eleme az, hogy a nevelőknek vigyázniuk kellett arra, hogy ne alakítsanak ki a trónörököshöz mélyebb kötődést, mert ez a császárnő szerint személyiségtorzuláshoz vezethet.

A családi nevelés szerves részét alkották az úgynevezett közösségformáló ünnepek, ahol a trónörökös testvéreivel együtt közös tevékenységen keresztül tanulta meg az alkalmazkodást, a tolarenciát és a testvéri együttműködést. A szülők gyakran rendeztek udvari gyermekbálokat, színi előadásokat, koncerteket. A szerepek különbözőek voltak, s nem egy esetben kellett II. Józsefnek parasztgúnyába bújni, mint-

egy jelképesen megismerve ez által a társadalom alsóbb osztályainak mindennapjait, gondolkodását. Talán ezek az események is hozzájárultak a későbbi uralkodó szociális érzékenységéhez, amikor országjárásai alkalmával saját bőrén is tapasztalta a birodalom népeinek nyomorúságát.

A külső nevelés: A külső nevelés az oktatással kezdődött 8 éves korától. A neveltetését a kor szokásainak megfelelően szakemberre, gróf Batthyány Károlyra bízta. Batthyány katonaviselt ember volt, aki az ifjú József személyiségének alakításában nem ért el jelentősebb eredményeket, viszont a trónörökösrel megkedveltette a katonáskodást. Batthyány fő feladatának a trónörökös makacsságának megtörését és az engedelmességre nevelését tekintette. Mária Terézia így jellemezte fiát Batthyálynak: „...*akarátának és kívánságainak sok dologban túlságosan is engedtek ... rászoktatták, hogy engedelmeskednek neki...*” (Molitor, 1987. 38-39. o.)

NEVELŐI ÉS AZ OKTATOTT TANTÁRGYAK

A tantárgyakkal való ismerkedés életkoronként változott. II. József oktatását Weger Ágoston-rendi szerzetesre bízta, ő tanította a történelmet és a földrajzot is. Latin-oktatója a jezsuita Weickhard páter, hittanoktatója és gyóntatója Höller atya volt. 14 éves korától filozófiát tanult.

József nyelvtanulására is gondot fordítottak, már kisgyermekkorában a kor szokásainak megfelelően francia nyelvre oktatták. A nyelvoktatás terén nem értek el látványos eredményeket, nem a legmegfelelőbb módszerekkel tanították neki a nyelveket. Idősebb korára azonban megtanult franciául, olaszul, csehül és egy pár szót magyarul is. Később Leporini tanította a történelmet, s Batthyány Károly helyét a vallon La Mine vette át. Gróf Batthyány Károly megfogalmazta La Mine számára, milyen is a jó pedagógus. Az új nevelőnek meg kell ismernie tanítványa személyiségjegeit, s ezután kell hozzá alkalmazkodni. A javaslata a következő volt: „*Minden attól függ, hogy milyen képet alkot önről az első napokban a trónörökös. Ha ért hozzá, hogy elnyerje a tiszteletét és sikerül őt áthatnia ... akkor feladatát sikerre viszi.*” (Molitor, 1987. 45. o.) Előrevetít egyfajta sajátos gyermekközpontúságot, hiszen az oktatás sikere az elfogadáson alapul.

Az oktatás területén számos hiányosság volt. Túlságosan nagy gondot fordítottak a társadalomtudományok oktatására, elsősorban a jogra, történelemre, nyelvekre – ugyanakkor kevés idő maradt a természettudományokra, a sportra és a zenére.

AZ ERKÖLCSI NEVELÉS

Az erkölcsi nevelést a Habsburg-ház katolikus egyházhoz való kapcsolata határozta meg és Mária Terézia mély vallásosságából adódott. A trónörökösöt már kisgyermekkorában több templomszentelésre elvitte és úgy tőle, mint minden gyermekétől megkövetelte a napi imádkozást.

A trónörökös szellemi nevelésében a tananyagok aránytalanul voltak elosztva. Túl nagy hangsúlyt fektettek az adatok, táblázatok megtanulására, kevésbé figyeltek a hasznosnak vélt további tudás megszerzésére.

A TANÍTÁS MÓDSZEREI

A módszerek kiválasztásában Mária Terézia járt élen, mivel szem előtt tartotta gyermekei nevelését. II. József nevelőit már kisgyermekkorában arra figyelmeztette, hogy legyenek következetesek, és ne kényeztessék el a gyermeket. 7 éves kor után az optimális tanulási feltételek megteremtése volt a cél. Olyan módszereket kellett alkalmazni, ami leginkább megfelelt a trónörökös egyéni életkorának a képességei kibontakoztatásához. Mária Terézia ebben a modern pszichológia gyermekfejlődési szakaszaira érzett.

A Weger által legalkalmasabbnak ítélt metódus a játszva tanulás módszer volt. 11 éves korától már más módszert is alkalmaztak. A játszva tanulás módszere nem hozta ki a gyermekből azt, amit elvártak tőle. *„Nékem úgy tetszik, hogy sokkal több rejtőzik benne, mintsem gondolják.”* (Molitor, 1987. 45. o.) Weger halála után az oktatás módszerei a következők lettek: büntetés, jutalmazás, versengés. A versengés miatt 2-3 diákkal való együtt-tanulást javasolta.

Az új oktatási forma szigorú napirendet követelt a hét öt napjára. A napirend a következő lett:

7 – 8 óra	Felkelés, ima, öltözködés, reggeli
8 – fél 10	Latin + negyed óra játék
Fél 10 – fél 11	Történelem, és fél óra német nyelvű olvasás
Fél 11 – fél 12	Írás
Fél 12 – 12	Játék
12 – 14	Ebéd, pihenés
14 – 15	Földrajz
15 – 16	H; K; CS hittan SZ; P matematika
16 – 17	Latin, történelemleckék megtanulása
17 – 18	Ima
18 – este fél 7	H; SZ zene K; CS; SZ tánc
Fél 7 – 8	Játék
8 – fél 9	Vacsora
Fél 9 – 9	Biliárd
9 – fél 10	Esti ima
Este 10	Lefekvés

A tananyagot úgy válogatták össze, hogy a szellemi megterhelés inkább a délelőtti órákon legyen. A táblázatból az is kiderül, hogy viszonylag nagy óraszámban tanították a földrajzot, míg a történelemórára a némettel együtt került sor. Történelemből elsősorban a Habsburg-ház és a Birodalom történetével foglalkoztak, de meg kellett tanulnia a környék országainak történelmét is. A magyarországi történelmet a piarista Bajtay Antal dolgozta fel a trónörökössel. A Habsburg és a német történelmet katekista módszerrel, kérdés-felelet formában tanulta. Ezzel a módszerrel nehezen haladt előre, így a várt eredmény sokszor elmaradt. Ezért írhatták róla a következőket: „...*a gondok gyermeke...*” (Molitor, 1987. 48. o.)

Húsz éves korától kezdve II. József életében megkezdődött a gyakorlati és a szellemi, valamint a belső és a külső nevelés összekapcsolása. Ettől a kortól kezdve Mária Terézia arra törekedett, hogy bevezesse a kormányzásba, a birodalom ügyeinek intézésébe. Az államügyekben viszonylag gyorsan eligazodott, és anyjának államszervezési képességeit örökölve hamarosan javaslatokat tett. A császárnő szívesen vonta be a birodalom ügyeinek intézésébe, módszeresen készítette fel a kormányzásra.

II. József előmenetelét kéthavonta szóbeli vizsgákkal ellenőrizték. Ezeket a vizsgákon oktatóján kívül részt vett Mária Terézia, Ferenc császár vagy mindketten. Általában a császárnő jelölte ki a vizsgák idejét a két fő tárgyból. Történelemből a hónap elején, jogból pedig 14 nap múlva történt beszámoló. Ezeket a vizsgákon ellenőrizték a trónörökös ismereteit. Voltak esetek, mikor többen vizsgáztak együtt, s ilyenkor a trónörökös tudása szembeötlőbb volt, általában jól szerepelt ezeken a vizsgákon.

ÖSSZEFOGLALVA

II. József neveltetése a kor szokásainak megfelelően történt abban a tekintetben, hogy a leendő uralkodónak megfelelő nevelésben részesült. Csecsemőkorától kezdve nevelőnk foglalkoztak vele, majd módszeresen 8 éves korától tanították, gondosan kiválasztott férfinevelők készítették fel a majdani uralkodói teendőkre. Neveltetésében keveredtek a liberális és konzervatív mozzanatok. A korábbi nevelési gyakorlattól eltért az, hogy Mária Terézia meg akarta ismerni gyermekei jellemét, képességeit, személyiségét, s e tudás birtokában személyre szóló útmutatót dolgozott ki. Felvilágosult uralkodóként tisztelte Rousseau gyermeknevelésről alkotott elképzeléseit, s úgy gondolta, gyermekei megismerése eltérő nevelést igényel. II. Józsefet jezsuita szerzetesek oktatták, ami az uralkodó család katolikus vallásosságának következménye. Hatalmas mennyiségű tananyagot jelöltek ki számára, ami egy kisgyermeknek megterhelő volt. Ezért a trónörökös figyelme elkalandozott, állandó magatartási problémákkal küzdött.

Mária Terézia nevelési célja az volt, hogy a trónörökös elsajátítsa az uralkodáshoz szükséges ismereteket, legyen intelligens és felvilágosult a racionalizmus szellemében, legyen minél olvasottabb és jártas a tudományok minél szélesebb területén.

18 éves korában befejeződött a trónörökös neveltetésének intézményesített formája. Sok információ birtokosa lett, de tudása nem praktikus ismereteket jelentett. A későbbiekben érdeklődéseinek megfelelően választotta olvasmányait, s ezek alapján alakította ki szellemiségét. Ez más tényezőkkel együtt meghatározta uralkodásának jellegét: a nép első szolgája akart lenni. Tudását a közjő szolgálatába állította. A sors furcsa fintora, hogy a konzervatív alapokra való építkezés és a radikális megújulási törekvések, a jobbítás szándéka nem tudta dinamizálni az uralkodó szűkebb és tágabb környezetét sem. Magányosan és tragikus körülmények között kényszerült arra, hogy halálos ágyán újragondolja addigi tevékenységét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barta János ifj. (1988): *Mária Terézia*. Gondolat, Budapest.
- Barta János ifj. (1978): *A nevezetes tollvonás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Barta János ifj. (1984): *A kétfejű sas árnyékában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kretsmayer, H. (1938): *Mária Terézia*.
- Lengyel Dénes (1987): *Újkori bölcsek nyomában*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Marczali Henrik (2000): *Mária Terézia és kora*. Laude Kiadó, Budapest.
- Mályusz Elemér (1939): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2003): *Neveléstörténet*. Osiris, Budapest.
- Molitor Ferenc (1987): *II. József, a császári Don Quijote*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ratio Educationis. Az 1777-ei és az 1806-ai kiadás. Fordította Mészáros István (1981). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Valche, Brigitte (1995): *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története*. Gulliver Kiadó, Budapest.
- Weissensteiner, Frederich (1995): *Mária Terézia leányai*. Fabula Könyvkiadó Kft., Budapest.

KISDEDÓVÁS MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS IDEJÉN EGY PÉCSI MAGÁNINTÉZET TÖRTÉNETÉN KERESZTÜL

TIGYI ZOLTÁNNÉ

Magyarországon amilyen nehezen, hosszú évek után jöhetett létre az első kised-nevelő intézmény, olyan hamar terjedt el szerte az országban. A lelkes tanítók és kised-dóvók kitartó munkájának köszönhetően a szakmai munka és a szervezés terén végzett tevékenységük folytán fejlődhetett magas színvonalra a kiseddóvás, mely a kisgyermek hazai intézményes nevelését Európa-szerte elismertté tette.

ELŐZMÉNYEK

Csupán utalni szeretnék azokra a korai elődökre, akik filozófusként vagy nevelő-ként fontosnak tartották a gyermekek korai tudatos nevelését. E neves filozófusok vagy nevelők közé tartozott Platón, Arisztotelész, Quintilianus, később Thomas Morus, Jan Amos Komensky (Comenius), akik elméleti műveikben valamennyien hasonlóan gondolkodtak a gyermekek korai tudatos neveléséről. Szerintük a gyermekek korai nevelésénél meghatározó az a személy, aki folyamatosan tárja fel előttük a körülöttük lévő világot. Amilyen módon teszi mindezt, olyanná válik a felnövekvő gyermek is. Hiszen ismerjük Platón gondolatát, mely szerint „az egészséges nevelés és oktatás jó természetet támaszt, ugyanakkor az egészséges természet, ha ilyen nevelésben részesül, elődeinél különbbé válik...!”¹ Platón ugyanitt írja le az elkülönítetten folyó korai, az iskoláskor előtti nevelés lehetőségét.

A teljesség kedvéért meg kell említeni az óvoda intézményének európai fejlődés-történetében a „dame school”-ok működését és a „játék- és a kötőiskolákat”, melyek Németalföldön és az észak-európai országokban terjedtek el.² Európában az első megvalósult óvoda *Robert Owen* nevéhez fűződik, New Lanarkban, aki „Jellemképzési Intézet” néven nevelési és képzési intézetet nyitott textilgyárának dolgozói számára, ezt azonban tartalmi tevékenységét illetően még nem hasonlíthatjuk a mai óvodákhoz.³ Nem sokkal később, a valóságosan is meginduló óvodamozgalom az angol *Samuel Wilderspin* nevéhez köthető, aki Infant School néven hozta létre intézetét. Itt az oktatás alapelvei szerint a gyermekeket oktató foglalkozásokkal lekötő mindennapi tevékenység zajlott. Ő mondta ki, hogy az óvoda a gyermekek tervszerű tanításának a helyszíne legyen, e mellett egész nevelő munkáját a humanisztikus elvek vezérelték.⁴ Hasonló nagyságú elődként említhető meg a svájci pedagógus, Johann Heinrich *Pestalozzi*, aki sajátos pedagógiai rendszert alakított ki. Módszeré-

nek középpontjában a szemléltetés és az érzékszervi tapasztalás állt. Beszédgyakorlata elemeinek sorával tárta fel az ismereteket a gyerekek előtt.⁵

A KISDEDŐVÓK MAGYARORSZÁGI KIALAKULÁSA

A teljesség igénye nélkül, csak azokat a főbb eseményeket szeretném megemlíteni a témához kapcsolódóan, amelyek jelentős befolyással voltak a magyarországi kisdednevelés története szempontjából, és meghatározták az általam vizsgált időszakot.

A magyarországi kisdednevelés intézményesített formájának kialakulását alapvetően a társadalmi szükségletek és gazdasági változások hívták életre. A 19. század elején az intézményesített nevelésre csak a gyermekek hatodik életéve után kerülhetett sor a Ratio Educationisnak köszönhetően, bár, amint a korabeli viszonyokat ismerjük, csak a társadalom bizonyos része élt, vagy csak bizonyos része tudott élni ezzel a lehetőséggel. A megváltozott gazdasági viszonyok – mint például a kapitalista gazdasági rendszer kialakulása –, az ország központi helyén jelentkeztek legelőször, így Budán és Pesten. A polgári családokban a gyermekekkel való foglalkozás és ellátás biztosított volt a dajka vagy nevelő személyében. A családi nevelésben a felvilágosodás kiteljesedésének és Rousseau hatásának köszönhetően is kezdett elterjedni a gyermekekkel való közös tevékenység. A nők mind fokozottabb munkába állása jelentős életmódbeli változásokat hozott, s ezért többek között megoldatlan lett a kisgyermekek napközbeni felügyelete.

Brunszvik Teréz grófnő, a magyarországi kisdedek intézményes nevelésének megteremtője lelkes munkája során sokszor ütközött ellenállásba, elutasításokba, amit saját naplójának feljegyzéseiből ismerhetünk meg: „A népnek engedelmességre és nem nevelésre van szüksége” - állították a kor befolyással bíró politikusai.⁶ Elszántsága, ismeretei és tapasztalatai mégsem tudták eltéríteni akaratától, melynek eredményeként *Budán* felállításra került az első hazai kisdedővó intézet, *Angyalkert néven 1828. június elsején*. A működtetésben Pestalozzi pedagógiai tevékenysége és Samuel Wilderspin tanításai voltak számára az irányadóak. Az első tanító férfi volt, az oktatás német nyelven folyt a 2-4 éves korú gyermekek számára. Az intézmény fenntartásához és azért, hogy szegény és árva gyerekek is látogathassák az intézetet – hiszen számukra más nevelés és oktatási lehetőség nemigen volt adott –, kellő anyagi támaszra is szükség volt, ezért egy támogató egyesület megszervezéséhez fogott Brunszvik Teréz grófnő, melyet ugyan jóval később, de sikeresen életre hívott. Így alakult meg az európai kontinens első *Kisdedővó Egyesülete Pesten 1834. augusztus másodikán*. Két évvel később Bécsben a budai óvodák mintájára – Brunszvik Teréz irányításával – felállították az első kisdedővót, mely a mai Ausztria területén az első volt.⁷

A kisdedővók sikeres elterjedése magával hozta azt az igényt is, hogy *Képző Intézet*⁸ alakítsanak ki hazánkban, mely 1837-ben nyílt meg Tolnán. A kisdedővók szakmai iránymutatójaként is működött a Képző, hiszen eleinte tanítók végezték a

gyermekkel való foglalkozást és az óvodák inkább hasonlítottak elemi iskolára, ahol alapvető ismeretek elsajátítása, oktatása folyt.

A kisdedóvás hazai történetének jelentős állomása volt az 1848-as első felelős kormány kultuszminiszterének, *Eötvös Józsefnek* a működése és kiállása a népnevelés eszméje mellett. Alább idézett beszédének részletéből is erről győződhetünk meg, melyet a törvényhozásban mondott el:

„Teljes meggyőződésem szerint a kisdedóvás a népnevelésnek egyik fő ágát teszi. Bizonyos tekintetben a népnevelés alapjának lehet nevezni. (...) igen rosszul teljesíteném kötelességemet, ha a kisdedóvásra nem terjeszteném ki figyelmemet.”⁹

A törvény tényleges megszületésére azonban még sok időt kellett várni. Magyarországon a szabadságharc bukása utáni időszakban lelassult a kisdedóvók terjedése, ezt statisztikai számadatokkal is igazolhatjuk: 1847-ben már 68 óvoda működött, 1867-ig csak 97-re nőtt a számuk. A kiegyezést követő időszakra a gyors növekedés volt jellemző, 1891-ben már 844-re (Ballai Károly¹⁰ szerint csak 757-re¹¹) nőtt az intézmények száma.

A PÉCSI KISDEDÓVÓ INTÉZETEK – A KEZDET

Az országos helyzetet képezi le Baranya, és így Pécs óvodai élete is, bár az óvodák számának növekedése itt nem volt jelentős a kisdedóvó törvény megszületéséig. Pécsen az első óvodát *Kohlczner János – egyesületi tanító és testnevelő – alapította 1839-ben, az ország 22. óvodájaként*¹². Ez az intézmény magánóvoda volt, amit a tanító maga tartott fenn, majd később elnyerte Scitovszky János püspök támogatását,¹³ és ez az intézmény fennmaradását jelenthette, mert a létrejövő alapból támogatta az intézmény működését, fejlesztését. Az első pécsi óvoda nem különbözött az országban működő hasonló intézetektől, a másutt folyó, inkább iskolainak nevezhető munkától, hiszen tanórákról és év végi vizsgákról olvashatunk a korabeli beszámolókból – hasonlóan, mint Ney Ferenc tapasztalta és ezt az országos kisdedóvói körképében megfogalmazta.¹⁴

1847 után (Kohlczner halálát követően, annál egy évvel később) *Szigriszt János* nyitott egy új óvodát a pécsi belvárosban, mely hasonlóan működött mint elődje, azzal a különbséggel, hogy a kisdedóvói állást a kántori állással kötötték össze, talán a kisebb települések mintájára, ahol is az elemi tanítói állás a kántorsággal járt együtt. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az óvoda vezetését illetően mind Kohlcznernél, mind Szigrisztnél a felesége besegített az intézmény munkájába. Szigriszt János 1859-ben bekövetkezett halála¹⁵ után testvére, *Szigriszt József* tanító alapított egy újabb kisdedóvó intézetet a városban.

Ő 1858-ban fordult a Pécs Városi Tanácshoz német nyelvű beadványával, és kérte egy kisdedóvó megnyitásának engedélyezését.¹⁶ Ami korábbi életútját illeti, a tanító részt vett a magyar szabadságharcban, majd politikai fogolyként került Pécsre

fogházba 1850-ben, hét hónap elzárásra. Utána katonai szolgálatra kötelezték. Az 52. gyalogezredbe sorozták be, majd három év után kérésére felmentették a szolgálat alól.¹⁷ Ezt követően nem ment vissza Budára, hanem városunkban telepedett le, és először magánoktatásból tartotta fenn magát, majd később határozta el egy kisdedóvó megnyitását. A kérelmére megkapta az engedélyt a városi tanácstól, Girk György püspöktől és a soproni Helytartótanácstól egyaránt.¹⁸ Az óvoda 1860. február 1.-jén nyílt meg az Apáca utca 12. számú házban. (Az épület ma is eredeti formájában áll.) Az óvoda 7 gyermekkel indult, ezért szükséges volt szélesebb körben is ismertté tenni az intézetet. Szigriszt intézménye népszerűsítése érdekében a helyi újságok oldalain adta hírül a nyilvános vizsgák időpontját, majd magukról a vizsgákról is beszámolt a lapok hasábjain. A Pécsi Lapokban még arra is felhívják a lakosok figyelmét, hogy az intézetnek mennyire előnyös hatásai vannak a gyermekekre.

A nyilvános vizsgáról (5-9 év közötti gyerekek jártak ide) a Pécsi Lapok¹⁹ 1860 szeptemberi számában ezt olvashatjuk: *„Volt szerencsénk a kisdedóvoda f. hó 24.-én tartott, s igen sikerült próba tétén jelen lehetni. ... Szigriszt kisdedóvodai tanító a várakozást felülmúlta, s tetteleg is bebizonyította, hogy ő e szakmára született. A próbatétet nagy vendégkoszorú tisztelte meg. ...”* A vizsgákon a versmondáson és a hazafias himnusz eléneklésén kívül hittanból is számot adtak a gyerekek, a nagyobbak pedig az olvasás, írás, számolás és francia nyelvtudás tárgyköréből számoltak be a nagyközönség előtt. Szigriszt az intézet fennmaradását remélte ettől a nyilvános bemutatkozástól, és bízott abban, hogy a város és az egyház felkarolja. A nyilvánosság és a jó munka segített elfogadtatni az óvodát a helyi lakosokkal. A püspök a korábbi alap, a Scitovszky alapítvány kamataival, 1700 forinttal²⁰ támogatta az intézetet.

Az igazgató a kisdedóvó fenntartását más tevékenységgel is próbálta kiegészíteni, így éveken át hirdette a pécsi újságokban a 'táncz és illemórák tartását', a kisdedóvoda növendékein túl más 5-9 éves korú gyermek számára is, melyet csekély díjazás ellenében lehetett igénybe venni Herczenberger József tánctanár vezetése mellett.²¹

Az óvoda növendékeinek száma az első évben 38 volt, a következő évben már 70 főre emelkedett. Az óvoda népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy bekapcsolódott Pécs város közös ünnepélyeibe, és erről a korabeli lapokban is beszámoltak, mint például a gyerekek 1861-es városi majálison való részvételéről. Szigriszt József aktívan részt vett a város közéletében is. Sikeres tevékenységének elismeréseként várta, hogy a Tekintetes Tanács évi díjazásban részesíti, mint kisdedóvó tanítót, amit beadványában is kért, de ezt a segélyt nem kapta meg, ugyanakkor elismerték nagyságát és az óvodák iránti nagy szükségét, de mégis elutasították.²² Nagy József, akkori pécsi polgármester felkérte, hogy készítsen tervezetet a bel-, a budai- és szigeti külvárosban felállítandó óvodák költségeiről. Szigriszt ezt a jelentést el is készítette, a Tanácsülési jegyzőkönyvbe az alábbiak kerültek: *„Tanodaiügyi válaszrmány 5383. bsz. előterjeszti a pécsi külvárosokban szükségesnek mutatózó kisdedóvodák felállítása érdemében azon véleményét, mikép azok felállítása és fenntartása je-*

*len körülmények közt a házi pénztár nem terhelhetvén, életbe léptetésük inkább egy alakítandó jótékony női egyesület feladataiboz soroltatik.*²³ Mint a korábbi országos statisztikai adatokból is láthattuk, az óvodák gyarapodása igen csekély mértékű volt, hiszen a felállításhoz és a fenntartáshoz szükséges pénz nem állt a község rendelkezésére.

A GYERMEKMENHELYEK²⁴

Ebben az időszakban, Pécs város igazgatásától függetlenül szerveződött még egy óvoda, ami a lelkes pécsbányai plébánosnak, Vojtyák Antalnak volt köszönhető, aki később a kisdedóvó igazgatója is lett. Az intézmény 1866 augusztusában nyitotta meg kapuit a bányamunkások gyermekei előtt. Ezt az óvodát a Császári és Királyi Dunagőzhajózási Társaság bányafőnöke, Schroll József által nyújtott 4000 forint költségen állították.²⁵ Az itt élő gyermekek leginkább azért jártak az óvodába, hogy az iskolai előmenetelüket segítsék a nyelv elsajátításával, hiszen a bányászfeleségek otthon tartózkodtak, és a gyermekek jórészt csak a délelőtt folyamán látogatták az óvodát. Az óvodába 50-nél több gyermek járt, az oktatási anyagban helyet kapott a vallás, az erkölcsi nevelés és más, a szellemet képző tudományok is, bár az „időt jobbadán játszva a testgyakordai udvarban töltik”.²⁶ A plébános elkötelezettségét az is alátámasztja, hogy az országosan szerveződött Alapnevelők Első Országos Nagygyűlésén²⁷ is részt vett. A másik pécsi óvó csak regisztráltatta magát, de vezetője, Szigriszt József nem jelent meg. E gyűlés fő célja a népoktatási törvényjavaslatot támogató nyilatkozat előkészítése, valamint az alapnevelők egyesületének megalapítása volt. A népoktatási törvénytervezetbe a kisdedóvással kapcsolatosan tervezett 10 pont már nem került be, ezt a törvényhozásban elutasították a honatyák. Eötvös második minisztersége alatt a képviselőházban több interpelláció következtében, melyben a kisdedóvodákról, mint a népnevelés egyik kiegészítő részéről esett szó, ő maga kívánt törvény által gondoskodni. A következőket mondta: „...ennélfogva tehát bátor vagyok a kisdedóvodák föladata és fölállítása iránt szintén egy törvényjavaslatot terjeszteni a Ház elé.”²⁸

A PÉCSI MAGÁNINTÉZET PÉNZÜGYI TÁMOGATÁSÁNAK MEGSZERVEZÉSE

A belvárosi kisdedóvó vezetője folyamatosan kérvényezte óvodája támogatását, és ígérte, hogy cserében szegény sorsú gyermekeket is felvesz intézetébe, de a pénz hiányára hivatkozva többszörre is elutasították. Az óvodát végül a Pécsi Takarékpénztár karolta fel, és 1868-tól évi 200 frt segélyben részesítette az intézetet, hogy lássa el 15 szegény sorsú kisgyermek ingyenes oktatását.

Évi rendszerességgel táncvigalmat szerveztek a kisdedóvoda javára, amelyen a város előkelő lakosai adakozással támogatták az intézményt – olvashatjuk a Kala-

uz című lapban. Szigriszt József hatalmas energiával tevékenykedett, minden alkalmat megragadott intézete támogatására. Óvodájának tekintélyét például az is emelte, hogy több „tanférfi” tisztelte meg látogatásával. Többek között Eötvös József báró 1870-ben, Pauler Tivadar 1872-ben, Trefort Ágoston 1875-ben, akik mindannyian elismerően nyilatkoztak az óvodáról. (A vallás- és közoktatásügyi miniszteri látogatásoknak köszönhetően az óvoda állami segílyt is kapott, 1877-ben és 1878-ban 100-100 forintot.)

Szigriszt a város előjáróinál is sikerrel járt, mert az 1872-es évtől elnyerte óvodája számára a város segélyezését²⁹ is. Évi 300 frt-ot utaltak át számára, cserében 25 szegény sorsú gyermeket kellett ingyenes oktatásban részesítenie. Akkoriban az épület már nem volt elég nagy a sok gyermek számára, és a bérelt házak sem jelenthettek biztonságot.

A végleges megoldást egy Jótékony Nőegylet³⁰ felállítása jelentette volna, de az már évek óta csak egy álomnak bizonyult. 1871-ben végre megvalósulni látszott ez a lehetőség, és az egylet a szegények pártolását és egy megfelelő alap létrehozását tűzte ki célul. A Nőegylet az alaptőke növelése után elhatározta a kisdedóvó felépítését. Azonban erre csak 1878-ban kerülhetett sor, egyrészt az anyagi támogatás megszerzése, másrészt a bürokratikus engedélyek beszerzésének hosszadalmassága miatt.³¹

AZ ÓVODAI ÉLET TARTALMI VONATKOZÁSA: AZ OKTATÁS ÉS NEVELÉS KÉRDÉSEI

Az óvodák kezdetben az iskolai nevelés és oktatás gyakorlatát követték, hiszen a nevelők maguk is tanítók voltak és a korabeli gyakorlat ezt tartotta célra vezetőnek. Az intézetek vezetői és a képzőintézetek felelős szakemberei mindig is elkötelezettek voltak a módszerek fejlesztésének, és a hazai sajtóosságok figyelembe vételével kívánták a kisdednevelést javítani, mint Ney Ferencnél³² is látjuk: elsősorban „összehangzó alapokra való állítása a kisdedóvásnak országszerte” a cél. Ugyanakkor Wargha István³³ kijelenti, hogy az óvóintézet nem tanítóintézet, mégis sok oktatási elemet találhatunk az általa leírtakban, de azt is állítja, hogy a „gyermeket mulattatva kedves foglalatosságba merítse. . . és a gyermeknek főképp játék kell. . .” Módszere a szemléltetés és a társalgás volt.

A külföldi irányzatok is jelentős hatással voltak a hazai óvodák életére, hiszen a modern eszméket és gyakorlatot hozták, a megújulás forrásai voltak. A Fröbel-féle irányzatot a túlszabályozás jellemezte, és elmélete merevvé és mesterkeltté tette a foglalkozásokat. A *Wargha-féle hagyományokat* követők és *Fröbel-i tanokat*³⁴ követők után egy harmadik irányzatot képviselt a kisdednevelés gyakorlatában az *egyeztetők irányzata*³⁵. Az ő érdemük, hogy a gyerekek aktivitását is alkalmazták. A Fröbel-iskola és az egyeztetők irányzatának végét jelentette a kisdedóvásról szóló törvény és a Morlen Emil által készített részletes végrehajtási utasítás, aminek főbb ele-

me a nemzeti irány, mint alapelem a heti foglalkozási terv készítése, de nem merev értelmezése ugyanakkor megóvta a gyermeket a túlzott testi és szellemi erőfeszítéstől.

A nőegyleti óvoda³⁶ felállításakor, 1879-ben ez jelentős kérdést vetett fel az óvoda működését illetően, hiszen az akkor oly frissen és divatosan elterjedő Fröbel-féle irányzat számított a legkorszerűbbnek. Ennek ellenére kutatásom során nem találtam olyan biztos adatokat, melyek ezt a feltételezést avagy kívánalmat megerősítették volna. Igen sok színes korabeli beszámolóval találkoztam, ami abban erősített meg, hogy az idejéről gyerekek vidáman mulatoztak akár a tornagyakorlat bemutatásakor, akár a kerti mulatságokon, ahol Szigriszt bácsi a hegedűjével kísérte a gyermekek vidám énekét.³⁷ Az óvoda mindennapi gyakorlatába beépítette az új és szükséges változásokat, ugyanakkor megőrizte a hagyományos és jól működő elemeket.

Szintén szakmai sikernek is elkönnyvelhető, hogy az intézmény megkapta az engedélyt Dajkaképző tanfolyam³⁸ megtartására. Az 1892-es évtől kezdve több éven át folyt a képzés, ekkor már több mint harminc év tapasztalata állt az igazgató mögött. A tanfolyamon állandó és nyári menedékházakat vezető dajkákat képeztek. A tanfolyamra való jelentkezési felhívás a Pécsi Közlönyben³⁹ jelent meg, mely szerint a képzés hat hétig tartott, és a növendékek megismerkedtek a gyermekek rendre és tisztaságra, illedelmes magatartásra szoktatásával, ezen felül a játékkal való foglalkoztatásukkal.

1885-ben nyitotta meg a város az *Ágoston téri népiskolát*⁴⁰, melynek alsó szintjén egy állandó menedékhelyet alakítottak ki, ami tápintézzettel volt összekötve. Ez a város napszamosainak és munkásainak a gyermekei számára jelentett biztonságos elhelyezést, mivel a magánóvodában, majd az Egyleti Óvóban csak 40 gyermek volt felvehető és étkezésben nem részesültek. Ebben azonban étkezést is kaptak 10 korona ellenében. (Csak érdekességképpen említem meg, hogy a menhely vezetője Szigriszt János özvegye⁴¹ volt.) Itt kifejezetten csak a gyermekek megőrzése volt a feladat. A kisdedóvó törvénynek való megfelelés miatt a város vezetése az intézetet 1892-től kisdedóvónak⁴² minősítette át, bár felszereltségében és egyéb állapotában nem hajtott végre változtatást, fejlesztést. Fontos megjegyeznünk, hogy valódi óvodaként a városban akkoriban még mindig csak egy intézmény működött, és ez a Jótékony Nőegylet által működtetett óvó volt.

A városban élő emberek több esetben hagyták a városra ingatlanjukat, és végakarataukban kikötötték későbbi rendeltetését. Ilyen volt a Matessa-féle árvaház és kisdedóvó kialakítása, mely mégis költségekkel járt volna a tanács részéről, de Dulánszky Adolfné „gyűjtőnő” adományok gyűjtésével segítette az ingatlan kialakítását, melyet irgalmas nővérek vezetésére bíztak.⁴³ Az intézmény emeletén helyezkedett el az Árvaház és az alsó szinten volt az óvoda, ahova közel 300 gyermek járt. Felszereltségét tekintve hiányos, de a város számára megnyugtató volt a sok gyermek elhelyezése. Az intézet a Papnövelde utcában 1894-ben nyílt meg.

Az 1891-es, kisdedóvásról szóló XV. tc. már kötelezte a községeket, a városokat a

lakosok számához mért kisededóvók felállítására.⁴⁴ A korábban elkészült Szigriszt József-féle tervezet szerint és a törvényhez igazodva nyitotta meg kapuit a Makár utcai első újonnan épített községi kisededóvó a Szigeti külvárosban 1894 szeptember 19-én. Az óvoda vezetője Nendtvich Vilma lett, aki később a város óvodai felügyelőjeként irányította és ellenőrizte Pécs intézményeit.⁴⁵ *Az 1900-as évben a város óvodáit 1195 gyermek látogatta: 580 fiú és 615 leány.*

Az 1900-as év jelentős dátum volt a magánóvoda életében, hiszen ekkor ünnepelte fennállásának 40 évfordulóját. Az ünnepségről igen részletes tudósítással számol be Rónaky Kálmán⁴⁶, aki a gyermekek műsorát is részletezi. A gyerekek egy párbeszédese jelenetet adtak elő arról, hogy miért jó óvodásnak lenni, és hogy mit is ünnepelnek. A délutáni program a gyerekek zenés, zászlós felvonulásával kezdődött: útjuk a Széchenyi térre és vissza vezetett, majd a Nőegylet megvendégelte őket, utána dalok, társas játékok, kötélhúzás és más efféle játék várt rájuk. „Szigriszt bácsi” látásának elvesztése ellenére vidáman, élénken ünnepelt a gyerekekkel. A Jótékony Nőegylet élete végéig kegydíjat folyósított részére, egészen 1907-ig.⁴⁷

Az óvodák túlzúsúfoltsága indokoltta tette újabb óvók létrehozását. Így 1904-re újabb óvoda⁴⁸ nyílt meg, szintén a szigeti külvárosban, s közel 200 gyermek látogatta az intézményt. A város vezetése úgy döntött, hogy a Posta Palota kialakítására a legalkalmasabb hely a Jótékony Nőegylet által fenntartott, közel 12 éve épült intézmény helye és a hozzá tartozó terület, mert a volt Püspöki kertet a város tulajdonába engedte át a püspökség. Ezért az óvoda a Kert utcából a közeli Deák, majd Zrínyi utcába költözött, most már Ciol Józsa vezetésével, aki Szigriszt József korábbi óvónőjeként dolgozott az Egylet óvodájában.⁴⁹

ÖSSZEGRZÉS

Összefoglalva azt mondhatjuk el, hogy Pécs város óvodatörténetének egy kiragadott időszakán keresztül láthatjuk, hogy az emberek helyben tudják a körülöttük lévő világot megváltoztatni, formálni. Ez viszont nem megy másként, csakis kitarító és elszánt józansággal, realizmussal. A világra nyitott és azt a helyi lehetőségekre adaptívan alkalmazó emberekre minden időben szükség van.

A legkifejezöbben az alábbi Brunsvik Teréztől származó idézettel tudnám kifejezni gondolataimat, melyben benne van az az életfelfogás, melyet egy hivatástudattal élő pedagógus korszakoktól függetlenül a mindennapi tevékenységében megél:

„Tedd mindíg a jót, mit szíved sugall, de hálát ne várj érte, úgy folytonosan boldogíthatsz és boldog lehatsz.”

JEGYZETEK

- 1 Platón (1988): *Minden a neveléstől függ.* In: Állam, IV. könyv. Gondolat, Budapest.
- 2 Vág Ottó (1969): *Az óvodai nevelés kialakulása.* Budapest.
- 3 Robert Owen (1957): *Nevelés és társadalom.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- 4 Vág Ottó: i. m.
- 5 *Johann Heinrich Pestalozzi válogatott művei.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- 6 Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné – Zibolen Endre (1984): *Első óvodáink életéből.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- 7 Manfred Berger: *Kindergartenpädagogik.* 2000 – online - Handbuch
- 8 Az első képzőintézet Tolnán, Festetics Leó gróf e célra felajánlott házában nyílt. Az Óvóképző első igazgatója Wargha István, aki a magyar óvodapedagógia kiváló művelője, az Akadémia levelező tagja volt. 1843-ban könyvet is megjelentetett „Terv a kisdedóvó-intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában” címmel. A képzőbe eleinte csak férfiak jártak, majd 1858-tól már 2 nő is szerepel a tanulók sorában.
- 9 Eötvös József: *Válogatott pedagógiai művei.* Szerkesztette: Felkai László, Tankönyvkiadó, Budapest, 1957. 115. Eötvös József mindezt 1848-ban mondta (a hetedik beszédében), amikor miniszterként felhatalmazták arra, hogy az „elemi oktatással kapcsolatba hozandó kisdedóvó intézetek ügyében” törvényjavaslatot dolgozzon ki.
- 10 Ballai Károly (1916): *A magyar kisdedóvó nevelés fejlődéstörténetének vázlata 1843-1914.* Athenaeum, Budapest.
- 11 A statisztikai adatok igen eltérőek, ezért csak hozzávetőlegesen és tendenciákat bemutatva fogadhatjuk el azokat, ismerve a korabeli adatszolgáltatás sajátosságait.
- 12 *A magyar kisdedóvó és nevelés rövid története.* Az országos Kisdedóvó-egyesület megbízásából és a magyar kisdedóvó társadalmi fölkarolásának félévszázados megünneplése alkalmából írta: P. Szathmáry Károly (az Országos Kisdedóvó-Egyesület titkára), Pest, 1887. (Lelőhely: OSZK)
- 13 Registri Annorum 1839-1844 – 1842 Johann Koholzer – német nyelvű kérelme, melyet a püspök, miután az év végi vizsgán meggyőződött az intézményben folyó tanítás kellő mélységéről és a keresztény hit gyakorlásáról, a választmány által felajánlott összeg kamataival támogatott.
- 14 Ney Ferenc: *Egy kis utazás 's nébány szó a kisdedóvó ügyében* = Társalkodó, 1845. július hatodikán.
- 15 Mindkét óvó tudóvészben hunyt el.
- 16 BmL. Pécs város mutató – 3934/1858 – „Klein Kinderbewahranstalt”- kérelem.
- 17 Ebben az időben a tanítók katonai szolgálat alóli mentességet élveztek, ezért menthették fel oly könnyen a szolgálat alól.
- 18 A soproni Helytartótanács rendezetlen irataiban (46 doboz) ezt az engedélyt nem találtam meg.
- 19 Pécsi Lapok, 1860. szeptember 30. 95.
- 20 BmL. KGY – 5520/1862
- 21 Pécsi Lapok, 1860. december 30. 210. „Hirdetések” rovat.
- 22 BmL. KGY 619/ 1864 Szigriszt József kérvénye egy melléklettel.

- 23 BmL. polgm. mutató 1179/1864, BmL. polgm. mutató 5383/1864, BmL. KGY. 7083/1864. Tanácsülési jegyzőkönyv.
- 24 Fontos értelmeznünk a következőket: a korabeli *kisdedővó* kifejezést arra az intézményre alkalmaztuk, melyben a képzett óvó rendszeres tevékenységgel is foglalkoztatta a gyermekeket. *A nyári menedékház*: csak a nyári időszakban működött, és a nem iskolás korú gyermekek napközbeni megőrzését vállalta. Általában dajka képzéssel vagy avval sem rendelkeztek a menedékházak vezetői. Ilyenek a legnagyobb számban a mezőgazdasági művelést folytató településeken jöttek létre. Oktatási funkciójuk nem volt. Az *ideiglenes menedékházak* szintén a kampányszerűen folytatott mezőgazdasági munkák idején működtek. *Az állandó menedékház* folyamatosan működő intézmény volt, minimális felszereltséggel működött, rosszabb viszonyok között, mint a kisdedővók. A személyzet sem mindig rendelkezett kisdedővói képzéssel, elegendő volt a dajka képzés is - néhány esetben tanítói képzéssel rendelkező hölgyek is vezették az intézményt. Ezekben sokkal több gyerek volt összehúfolva, és oktatásban-nevelésben külön nem részesültek, csak gyermekmegőrzőként funkcionáltak.
- 25 P. Szathmáry Károly (1878): *Emlékirat a magyarországi kisdednevelés nevezetesebb mozzanatairól*. Budapest. 87.
- 26 Kalauz, 1868. márciusi 10.
- 27 *Alapnevelők első országos nagygyűlés évkönyve*. Szerkesztette: Rapos József, 1868.
- 28 Eötvös József: *Válogatott pedagógiai művei...* i. m. Eötvös ezt 1870 április 7-én mondta, de a kisdedővásról szóló törvényt halála miatt már nem tudta kivitelezni.
- 29 BmL. Pvm. 6146/1872 – Rónaky Kálmán cikkében az 1871-es dátum szerepel, de én ezt a legkorábbi bejegyzést találtam.
- 30 *Emléklapok Pécs szabad királyi város multjából és jelenéből*. Szerkesztette: Ágh Timót, Pécs, 1894.
A Jótékony Nőegyletet Jeskó Lajos evangélikus lelkész és Kaufmann József aranyműves kezdeményezésére hozták létre. „Az alakuló ülés 1871. január 29-én tartatott meg, melyen elnökké Cseh Edéné szül. Kövér Anna, ki e tiszte 1892. évben bekövetkezett haláláig viselte, alelnökké pedig Ráth Mátyásné választott meg.”
- 31 BmL. Pv. KGY. mutató – 11818/1882, 6219/ 1883, 9993/1883, 11659/1883
- 32 Ney Ferenc: *Egy kis utazás 's néhány szó a kisdedővás ügyében* = Társalkodó, 1845. július hatodikán.
- 33 Wargha István (1843): *Terv a kisdedővó-intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában*.
- 34 Vág Ottó (1976): *Friedrich Fröbel*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- 35 Ballai Károly (1916): *A magyar kisdednevelés fejlődéstörténetének vázlata 1843-1914*. Athenaeum, Budapest.
- 36 Néptanoda. 1873. április. 19., 248-249.
- 37 Pécsi Közlöny, 1894. augusztus 19. – felhívás a nyári multság rendezvényére, f. hó 22.-én. Pécsi Közlöny, 1894. augusztus 23. - beszámoló az ünnepségről.
- 38 Országos Levéltár – Vallás- és Közköztartási Minisztérium, K. 305, 84. csomó, Baranya megye - 1894 – 3 – 4494, iratszám: 39465 – 93 és 40861 – 93.
- 39 Pécsi Közlöny, 1893. június 18. 6. – Baranya megye királyi tanfelügyelőjétől.

Megjegyzem, hogy Várady Ferenc könyvében ez a tanfolyam mint óvónőképző-tanfolyam szerepel és így megtévesztő. Tudjuk az óvóképzés nem tanfolyami jelleggel és szigorú tanrend szerint folyt két éves képzésben.)

- ⁴⁰ A pécsi szabad királyi város község iskolaszéke 1885. december hó 12-ei üléséről felvett jegyzőkönyvi kivonatából értesülhetünk arról, hogy a „következő év elsejétől nyílik meg a gyermekmenhely, melyet Szigriszt Krisztina vezetésére bíznak, és egyelőre egy női cseléd lesz felfogadva segítőnek”. (Szigriszt Krisztina a Pécssett második óvodát működtető Szigriszt János felesége volt.)
- ⁴¹ Bm. L. KGY. 8619/1889 –Szigriszt Krisztina tanítónő nyugdíjaztatása.
- ⁴² Bm. L. 20. különügy - Tekintetes Iskolaszék! – 1892. október hó 10-én.
- ⁴³ Bm. L. 20 különügy - Dulánszky Adolfné levele a Tekintetes Városi Tanácshoz. 1892. január 5. Bm. L. 20 különügy - 63/1892 sz. – Matessa bizottság levele a Tanácshoz.
- ⁴⁴ „Csáky Albin gróf közoktatásügyi miniszter az állami kisededővők számát szaporítani fogja, és pedig olykép, hogy minden helységben, hol állami iskola van kisededővót is állít. A tanfelügyelőket felhívta, hogy az állami iskolákról szóló kimutatást készítsék el és terjesszék fel.”- olvashattuk a Pécsi Közlöny hasábjain, mert sem megyénkben, sem a városunkban nem jeleskedtek az állami intézmények felállításában. Pécsi Közlöny 1893. április 30.
- ⁴⁵ Várostarténeti Múzeum I. 91-9 – Iskolaszéki ülések jegyzőkönyvei – 406/1904 – Tekintetes Iskolaszék!
- ⁴⁶ Pécsi Figyelő, 1900. április 29. 3.
- ⁴⁷ Szigriszt József kisededővő 1902-ig dolgozott aktívan az óvodában. Ha nem is látta a gyermekeket, de érezte és hallotta őket, tanácsaival, útmutatásával segítette az ott dolgozó óvónők munkáját. Ekkor ment el megérdemelt pihenésére, amely idő alatt a Jótékony Nőegylet 720 korona kegydíjat folyósított részére minden évben haláláig, azaz 1907-ig.
- ⁴⁸ Pécsi Napló, 1900. július 29.- Pécs város népoktatási intézetének értesítője. BmL. KGY. – 16856 /1901- jegyzőkönyv
- ⁴⁹ Ciol Józsa magánóvodája tehát 1902-től működött, ő maga 1927-ben nyugdíjba vonult, amikor is a város kezelésébe került a Belvárosi óvoda. Az intézmény még 1931-ben is a Hunyadi utca 6. szám (ma Mátyás király utca) alatt működött.

ÓVÓNŐKÉPZÉS SOPRONBAN A DUALIZMUS KORÁBAN

PATYI GÁBOR

AZ ÓVÓKÉPZÉS ELSŐ ÉVTIZEDEI HAZÁNKBAN

A soproni óvónőképzés kezdeteinek feltárásához az 1870-es évek közepéig kell visszamennünk. Ahhoz azonban, hogy a helyi történések jelentőségét legalább országos viszonylatban értékelhessük, bevezetésképpen röviden fel kell vázolnunk a hazai óvóképzés első évtizedeinek történetét is.¹ Hazánk első óvóképzőjét A kisdedóví intézeteket Magyarországon terjesztő egyesület létesítette 1837-ben Tolnán, és tartotta fenn évtizedekig.² A tanintézet 1843 őszétől már Pesten működött. Az 1848-as forradalomig és a szabadságharc időszakában, majd az ezt követő önkényuralmi korszakban az ország egyedüli képzőjeként szolgálta a kisdedóví ügyét. A reformkori virágzást – amikor a korabeli reformnemzedék lelkes támogatása mellett és kiváló igazgatók (Wargha István, Ney Ferenc) irányításával, dacára a csak egy éves tanulmányi időnek, felsőfokúnak minősíthető képzés folyt az intézetben –, a szabadságharc után visszaesés követte.³ A képzés tartalma és módszerei, a képesítő vizsgák követelményei változatlanok maradtak ugyan, mégis színvonalas és következett be. A kisdedóví pályája vonzerejének csökkenésével párhuzamosan romlott a beiratkozók előképzettsége. Egyre csökkent a közép- vagy felsőbb iskolát végzett jelentkezők, és nőtt a csak elemi iskolát végzett beiratkozók száma. E tendencia miatt egyre sürgetőbbé vált a képzés időtartamának kétévesre emelése. A tanulmányi idő meghosszabbításának igényét először Ney Ferenc vetette fel még 1848 tavaszán az első egyetemes tanítógyűlésen.

1867-után Eötvös József két alkalommal is (előbb 1868-ban, majd 1870-ben) kísérletet tett arra, hogy a kisdedóví, és vele együtt az óvóképzés ügyét törvénnyel szabályozza.⁴ Dacára annak, hogy a törvényes rendezésre vonatkozó törekvések ekkor még nem jártak sikerrel, a kiegyezést követően mégis felpezsdült a hazai óvodaiügy. Nőtt az óvodák száma, újabb egyesületek alakultak, és új óvodapedagógiai eszmék kaptak teret. Széles körben ismertté és népszerűvé váltak Fröbel pedagógiai nézetei. Mindezek a változások természetesen kihatottak az óvóképzés alakulására is. Továbbra is fennállt a Terjesztő Egyesület (1874-től Országos Kisdedóví Egyesület) képzőintézete, melyben az 1874-1875. tanévtől megindították a második évfolyamot is. Ronge János 1869-ben nyitotta meg első Fröbel-féle gyermekkertjeit, és ugyanekkor három-négy hónapos tanulmányi idővel gyermekkertésznő-tanfolyamokat is szervezett. 1872-ben alakult meg a Magyarországi Központi Fröbel Nőegylet, amely a következő évben a fővárosban felállította gyermekkertésznő-képző

intézetét. Még ugyanebben az évben a kolozsvári helyi Fröbel egyesület is megindított egy gyermekkertésznői tanfolyamot. A fővárosi és a kolozsvári képző intézetek még 1874-ben (követve az OKE képzőjének példáját), két évre emelték a tanulmányi időt. 1873-ban tehát a hazánkban működő óvónőképző intézetek száma egyről háromra emelkedett. 1874-ben negyedikként Kassán indult gyermekkertésznő-képzés, és ugyanebben az évben vették tervbe egy soproni tanfolyam megnyitását is.⁵

ÓVÓNŐKÉPZÉS SOPRONBAN AZ 1870-ES ÉVEKBEN

Ahogy a fővárosi második tanintézet, illetve a kolozsvári és a kassai tanfolyamok, úgy az első soproni óvónőképző kurzus is elsősorban Friedrich Fröbel nevelési elveit kívánta terjeszteni. 1873. április 6-án tartották a Soproni Gyermekkert Egylet alakuló közgyűlését. Az egyesület az alapszabálya szerint „*Fröbel F. nevelési elveinek Sopronban a nyilvános és házi nevelés terén kíván érvényt szerezni*”.⁶ Azért, hogy céljukat realizálják, tervbe vették gyermekkertek létesítését, és egy Fröbel, illetve követőinek műveit gyűjtő könyvtár alapítását, és ami a témánk szempontjából a legfontosabb: az egylet alapszabályának 22. pontja szerint az anyagi körülmények függvényében már ekkor célul tűzték ki egy gyermekkertésznőképző-intézet alapítását is.⁷

A tervek gyors realizálását kezdetben éppen a pénzügyi helyzet alakulása akadályozta meg. A hamarosan (1873. május) bekövetkező tőzsdekrach elemésztette az egylet vagyonának jó részét. Így csak 1874. októberében nyílhatott meg az első soproni gyermekkert, és 1875 elején indult a gyermekkertésznő tanfolyam.⁸ A tanfolyam működésével kapcsolatban levéltári források hiányában csak egy magyar nyelvű helyi lap (Sopron) hasábjairól tudhatunk meg néhány információt. Az 1874. december 5-ei számban olvasható egy hosszabb tudósítás Gyermekkertésznőket képző intézet Sopronban cím alatt. Az írás a tervezett tanfolyam hirdetménye volt. Többek között megtudhatjuk, hogy egy évre tervezték a tanulmányi időt, mely alatt elméleti és gyakorlati képzést is nyújtanak. A hirdetmény közölte a két félévre tagolt tanfolyam első félévének tantárgyait is, melyek a következők: „1. A gyermekkert pedagógiája – kapcsolatban Fröbel munkáival, 2. Magyar nyelv, 3. Német nyelv, 4. A természettudományok, 5. Földrajz, 6. Történelem, 7. Számítás”.⁹ De olvashatunk a tájékoztatóban a gyakorlatról is, miszerint: „A gyakorlati kiképzetés sikerét biztosítja a most fennálló gyermekkertnek legszebb sikerrel működő, tapasztalt vezetője.”¹⁰ A hirdetmény szerint az intézetbe olyan nőket vesznek fel, akik betöltötték 15. életévüket, és megfelelnek a felvételi vizsga követelményeinek. A hirdetmény alapján megállapítható, hogy a tanfolyam színvonala meghaladta ugyan a Ronge által szervezett három-négy hónapos kurzusokét, de elmaradt a két fővárosi kisdóvónőképző ekkor már két éves képzése mögött.

Levéltári információk híján a tanfolyam későbbi működéséről is csak sajtótermékekből, és keveset tudunk. A csekély érdeklődés miatt mindössze két évig állt fenn.

1879 őszén még tervbe vették újbóli megindítását, melyről ismét csak a helyi lapban megjelent hirdetményből értesülünk.¹¹ A korábbi tanfolyamokhoz képest a tervezett legfontosabb újítás az volt, hogy a kurzus időtartamát már két évben határozták meg. Mivel a tanfolyam tényleges megindulásáról és további működéséről még a helyi újságban sem olvasható semmiféle információ, ezért valószínűsíthető, hogy az elegendő számú jelentkező hiányában a szép tervek nem realizálódhattak. Morlin Emil, a hazai kiseddóvőkészítés egyik első krónikása a következőképpen értékelte az 1870-es évek képző tanfolyamainak működését: „A kiseddóvodák rohamosan fokozódó szaporodásának reményében felállított képző intézetek fenntartásához ekkor még nem voltak meg a kellő előfeltételek, amit legjobban igazol, hogy néhány évre rá a két budapesti egyesületi intézet kivételével megszűntek.”¹²

AZ 1891. ÉVI XV. TÖRVÉNYCIKK A KISDEDÓVÁSRÓL

A fentebb ismertetett kísérletet követően Sopronban legközelebb a századfordulón indult újra az óvónőkészítés. Még mielőtt ezen újabb kezdeményezést ismertetnénk, röviden szólnunk kell az 1891-es kiseddóvási törvényről,¹³ mely a 6. fejezetében részletesen tárgyalta az óvókészítés problémáit is.¹⁴ A törvénycikk jelentőségét mindenekelőtt abban látjuk, hogy egységesé tette a különböző intézményekben folyó képzés rendjét és tartalmát, és lehetővé vált újabb képzők létesítése.¹⁵ Az állam a községek, a hitfelekezetek és a jogi, illetve magánszemélyek számára biztosította a képzőintézetek állításának lehetőségét. Egységesen szabályozta a felvételi követelményeket, lányoknál 14, fiúknál 16 életévben, közép- vagy polgári, illetve felsőbb leányiskolák negyedik vagy a felső népiskolák második osztályának elvégzésében határozva meg a minimális iskolai előképzettséget. Megerősítve az eddigi gyakorlatot, a képzés időtartamát két évben határozta meg, és felsorolta a kötelező tantárgyakat is. Negatívum, hogy a neveléstudomány és a lélektan nem szerepel a tárgyak között, és, hogy az óvodai gyakorlatra fordított idő a felére csökkent.¹⁶

A törvény nyomán sorra nyíltak az új óvókészítő intézetek. Az állam négy helyen (Sepsiszentgyörgy, Hódmezővásárhely, Eperjes, Pozsony) létesített, a katolikus egyház öt településen (Kalocsa, Esztergom, Szatmár, Nagyvárad, Temesvár), az evangélikus egyház pedig Brassóban tartott fenn (ez utóbbi német-magyar tannyelvű) képző intézetet. Az 1894-95. tanévben a két egyesületi képzővel együtt már tizenkét óvónőkészítő intézet működött az országban.¹⁷ Hamar kiderült azonban, hogy az óvodák száma nem növekszik olyan gyorsan, mint az óvókészítőt végzettké. Túlképzés lépett fel, és a képzők egy része hamarosan megszűnt, mások tanítóképzővé alakultak át, az eperjesi állami képzőben pedig a növendékeket óvónőkké és tanítókká is kiképezték.¹⁸

ÓVÓNŐKÉPZÉS SOPRONBAN A SZÁZADFORDULÓNÉS A SZÁZADELŐN

Amikor országos viszonylatban – mint láttuk –, éppen a képzők számának csökkentése volt napirenden, akkor kezdte meg működését a századfordulón az újabb soproni óvónőképző intézet. Felállításának célja az volt, hogy az Isteni (vagy a legszentebb) Megváltóról Nevezett Nővérek által működtetett óvodák szakemberigényét a rend saját intézetében képzett óvónőkkel elégítse ki. Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek rendjét még 1849-ben alapította az elzászi Niederbronnban Elizabeth Eppinger (szerzetesi nevén Mária Alphonsa).¹⁹ Az alapító a szegény betegek ápolását és árva gyermekek gondozását tűzte ki célul. A női szerzetesi kongregáció tagjainak száma, illetve tevékenységük földrajzi hatóköre gyorsan nőtt. 1857-ben Bécsben és 1863-ban Simor János (akkori győri püspök, később esztergomi érsek) hívására Sopronban is megalapították. Az itt működő szerzetesnők 1867-től már az anyaháztól elvált, önálló kongregációt alkottak, és az eredeti szociális feladatok mellett egyre fokozottabban vettek részt a nevelő-oktató tevékenységben is. 1866-ban az általuk gondozott árvák számára elemi népiskolát, majd később óvodát létesítettek. Az 1870-es évektől már Sopron városhatárán túl is terjeszkedtek. Elemi iskolák és óvodák, illetve szociális intézmények vezetését vették át, vagy új intézményeket alapítottak. 1896-ban Sopronban már polgári iskolát is nyitottak.

1899 elején egy nagyszabású, oktatási célokat szolgáló épület építtetésébe kezdtek, ami az általuk Sopronban fenntartott tanintézetek számának további bővítését tette lehetővé.²⁰ A régi helyiségekkel összekötetésben lévő új épületegyüttes 1900 tavaszán készült el, de már 1899 őszén megnyitották az új tanítónőképző intézetet. Az 1899-1900-as tanévre vonatkozó értesítőben olvashatjuk a következő tájékoztatást: „...*idén elemi tanítónő- és kisdédóvónő-képzőt állítottunk fel, és az első évfolyamot a tanév elején meg is nyitottuk*”.²¹ Tovább olvasva az értesítő szövegét, megtudhatjuk az intézet létesítésének célját is: „*Hogy a vezetésünkre bízott számos hazai leányiskolát és a kisdédóvókat megfelelő számú képesített tanerőkkel elláthassuk, okvetlenül szükségünk volt a tanítónőképzőre.*”²² Mivel témánk szempontjából fontos, hadd idézzünk az e tanévre vonatkozó értesítőből még egy mondatot: „*A tanév folyamán már rendszeresen folytak a tanítóképző-intézetünkben az előadások, mégpedig azon célból, hogy kisdédóvónőket is képesíthessünk, az eperjesi állami tanítónőképzőnek a tantervét követtük, és az ott alkalmazott könyveket használtuk.*”²³ Az értesítő szavaiból úgy tűnik, hogy a rend vezetői eredetileg az eperjesi mintát követve egy olyan tanintézetet kívántak szervezni, amely egyszerre képezi növendékeit óvó- és tanítónőnek is. Végül azonban mégis más szervezeti keretek között folyt itt az óvónőképzés. Egy helyett kettő, noha számos tekintetben kapcsolatban álló tanintézet alakult. Zalka János győri püspök 1900 április 28-án kelt 1168. számú leiratában a tanítónőképző intézetnek és „...*a tanítónőképző intézettel kapcsolatosan felállított óvónőképző intézetnek is ...*”²⁴ megadta a nyilvánossági jogot. A két tanintézetnek közös volt az épülete, a penzionátusa és

jórészt a tanári kara is. Az új szervezetnek megfelelően az 1900-1901-es tanévben az elemi tanítónőképzőnek már két osztályába, az óvónőképzőnek pedig csak az első klasszisaiba lehetett beiratkozni.

A rend által szervezett óvóképzőben csak az 1905-1906-os tanévig indítottak mindkét évfolyamon osztályt. A következő tanévtől kezdve azonban egészen korszakunk végéig úgynevezett „váltakozó” rendszert vezettek be, vagyis egy adott tanévben vagy csak az első, vagy csak a második évfolyamon folyt a képzés. Az 1906. augusztusi tantestületi értekezletről készített jegyzőkönyv szerint a rend vezetése „helyszűkével” indokolta ezt a lépést.²⁵ Lehetséges azonban, hogy más tényezők is szerepet játszottak a képzés átalakításában. Az első évfolyamra vonatkozó osztály-anyakönyvből kiderül, hogy míg az első évben 15 és 18 között ingadozott az elsős növendékek száma, addig az 1905-1906-os tanévben csak 8 (nem magánúton tanuló) elsős tanulót vettek fel.²⁶

A tanintézet igazgatója minden tanév végén alapos jelentést készített az óvóképző helyzetéről (különböző statisztikai kimutatásokat tanerőkről, növendékekről, tájékoztatást az elvégzett tananyagról és a tanév fontosabb eseményeiről). Az első tan évekről készített jelentésekből még azt is megtudhatjuk, hogy az adott tanévig az intézetben képesítést szerzett óvónők milyen állásban helyezkedtek el. Az 1904-1905-ös tanévre vonatkozó jelentésből 58 végzett óvónőről szerezhettünk információt.²⁷ Közülük csak 18 helyezkedett el (vagy helyezkedhetett el) óvónőként, 14-nek viszont akkor éppen semmiféle állása nem volt. A már említett országos szintű túlképzésből fakadó elhelyezkedési nehézségek minden bizonnyal hozzájárultak a felmenő (váltakozó) rendszerű képzési struktúra bevezetéséhez.

Az 1891-es XV. törvénycikkben az olvasható, hogy „*A hitfelekezetek az általuk felállított kisdédóvónő-képző intézetek tantervét maguk határozzák meg, azonban kötelesek a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiadott tantervet az összes tantárgyakban elérendő tancélra nézve minimumnak tekinteni.*”²⁸ A soproni óvóképző egyes tan évekre vonatkozó értesítőiből úgy tűnik, hogy az intézet vezetése és tanárai tartották magukat a törvényi előíráshoz. Az 1903-04. tanévre vonatkozó értesítőben olvashatjuk: „*A tanítás céltudatos intézésében a miniszteri tanterv volt az irányadó. Az évi tananyag pontosan és lelkiismeretesen annak idejében elvégeztetett.*”²⁹

Érdeemes megvizsgálni azt, hogy a tanintézet milyen területeken nyújtott többet, mint a miniszteri tanterv által megkövetelt minimum. Az 1903-1904-es tanévre vonatkozó értesítőben tömören megfogalmazták a két kiemelt prioritást. „*Főszólyt fektettünk a vallás-erkölcsi nevelésen kívül különösen arra, hogy oly óvónőket képezzünk, kiknek ha kilépnek az életbe, kellő gyakorlottságuk legyen.*”³⁰ A tanintézet tanár és egyházi kötelékbe tartozó munkatársai tehát kitüntetett figyelmet fordítottak a növendékek vallás-erkölcsi nevelésére. Ez nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy az intézetet egy női szerzetesrend vezette. A növendékek egy része az óvónői pálya mellett a szerzetesi életre is készült. A vallás-erkölcsi nevelés fontossá-

ga már az óraszámokból is kitűnik. A miniszteri tanterv heti egy órát írt elő, ezzel szemben itt mindkét évfolyamon heti négy órában tanították a hittant.³¹ A növendékek kegyes lelkületét fejlesztette továbbá egy ún. Mária-társulat is, melynek csaknem valamennyi óvónőjelölt a tagja volt. A társulat célja volt a serdülő lányokat „... *az Isten Anyja köré egyesíteni, őket a Boldogságos Szűz kiváló tiszteletére és érenyeinek bü követésére buzdítani.*”³² Mint olvashattuk fentebb, az intézményben a gyakorlati képzésre is különös hangsúlyt fektettek. Ezt szolgálta a képző intézettel egy épületegyüttesben létesített mintaóvoda is. A miniszteri tanterv által kötelezően előírt heti gyakorlati órák mellett (legalábbis az első évtizedben bizonyosan) a növendékek évente húsz-huszonöt egész napot a mintaóvodában töltöttek.³³

Új növendékek felvételekor az intézmény a már sokszor emlegetett 1891. évi törvényt tekintette irányadónak azzal a különbséggel, hogy az első években (legalábbis az értesítők tanúsága szerint) még nem követelték meg a törvény által előírt jó zenei hallást.³⁴ Olyan leányokat vettek fel, akik már betöltötték a 14. életévüket, a polgári vagy felső leányiskola negyedik vagy a felső népiskola második osztályát jó eredménnyel elvégezték, és a felvételi vizsgán megfelelték. Azok a leányok, akik valamely felsőbb leányiskola hatodik osztályát, vagy az elemi tanítóképző első osztályát elvégezték, és a 15. életévüket betöltötték, közvetlenül a képző második osztályába léphettek.³⁵

Az általunk vizsgált tanévekre vonatkozó osztály-anyakönyvek és a képesített óvónők anyakönyvei szerencsére megőrződtek, melyekből számos információ meríthető a beiratkozott, illetve a végzett növendékekről.³⁶ Az 1900-1901-es tanévtől az 1917-18-as tanévig (tehát 18 tanév során) az első osztályba 291 növendék iratkozott be, közülük 91 (31,2%) magántanuló volt. A második osztály anyakönyvébe 258 beiratkozóra találtunk adatot, közülük 58-an (22,48%) folytatták magánúton a tanulmányaikat. 1918 júniusáig (tehát korszakunk végéig) 240 óvónő szerzett itt képesítést (az első osztályba iratkoztak 83,3%-a). 1874-től 1918-ig az OKE fővárosi képzőintézetében 2896-an szereztek oklevelet.³⁷ E nagy számhoz képest kevesen végeztek Sopronban, az intézmény mégis teljesítette alapításakor kitűzött céljait: saját nevelésű szakemberekkel látta el a rend által fenntartott nagyszámú kisdédóvót.

Az első osztályba beiratkozott hallgatók többsége magyar anyanyelvű volt (227 fő, 78%), sok volt közöttük a német ajkú (56 fő, 19,2%), és volt néhány horvát és szlovák. A növendékek jó része az anyanyelvén kívül más nyelvet is beszélt. A nem magyar anyanyelvűeknek jól kellett tudni magyarul, hiszen a tanítás nyelve a magyar volt és az 1891. évi XV. törvény 39. §-s szerint: „*A képesítő oklevél aláírását a királyi tanfelügyelő vagy helyettese megtagadni tartozik akkor, ha a vizsgát tevő a magyar nyelvet szóban és írásban kellően nem bírja.*”³⁸ Az 1904-05. tanévben a magyar anyanyelvű növendékek 58,3%-a, az 1912-13-as tanévben pedig 46,1%-a tudott valamely más nyelvet is, általában a németet.

A 291 elsős döntő többsége a római katolikus felekezethez tartozott (276 fő, 94,8%), de tanult itt 12 evangélikus, 2 unitárius és 1 izraelita növendék is. A növen-

dékek többsége Sopron megyéből és a környező megyékből származott, elvéve jöttek azonban távoli megyékből (Zemplén, Békés stb.), és néha külföldről is. Az anyakönyvekben a növendékek szüleinek polgári állására vonatkozó adatokat is találunk. A társadalmi rétegződésükről nagy vonalakban annyit mondhatunk el, hogy főképpen az alacsonyabb végzettséget igénylő értelmiségi pályákon tevékenykedő szülők (tanító, kántor, könyvelő), őstermelők, iparosok és alacsony beosztású hivatalnokok küldték tanulni leányaikat a soproni képzőbe.

Végigtekintve a dualizmus korától a napjainkig eltelt időszakon, megállapíthatjuk, hogy a rendi kezdeményezésre Sopronban megvalósult óvónóképzés mind a hazai óvóképzés, mind pedig a soproni pedagógusképzés későbbi sorsát tekintve különös jelentőségű. Trianon után Sopron egyike volt annak a három vidéki városnak, ahol tovább folyt az óvónóképzés.³⁹ 1959 őszétől felsőfokú, 1989 őszétől pedig már főiskolai szinten folyik a képzés.⁴⁰

A dualizmus időszakában és a két világháború között Sopronban az óvónóképző mellett működtek más pedagógusképző (tanító- és tanítónóképző) tanintézetek is.⁴¹ Ezek azonban később vagy megszűntek, vagy más városban működő tanintézettel vonták össze, így 1959 után az akkor felsőfokú iskola a város egyedüli pedagógusképző intézménye maradt. Belőle nőtt ki a '90-es években a már más szakon is képző Benedek Elek Pedagógiai Főiskola, illetve a Nyugat-magyarországi Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kara.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az óvoda és az óvónóképzés története Magyarországon.* Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Tóthpál Józsefné – Varga Kovács Amarilla) Bp., 1987.
- Bajkó Máttyás (1984): *A felsőfokú óvónóképzés negyedszázada.* Fejezetek az óvó- és óvónóképzés történetéből a 25 éves felsőfokú oktatás évfordulója kapcsán. In: *Az óvónóképző intézetek V. tudományos ülésszaka. 25 éves a felsőfokú óvónóképzés.* Szarvas, 431-448.
- Kelemen Elemér (1993): *A pedagógusképzés hazai történetének néhány kérdése.* (Problématörténeti vázlat.) In: *Pedagógusképzés*, 169-186.
- Kelényi Ferenc (1963): *Soproni gyermekkeretek a 19. század második felében.* In: *Soproni Szemle*, 1. sz. 1-18.
- Kelényi Ferenc (1968): *A soproni óvónóképzés kezdetei.* In: *Soproni Szemle*, 1. sz. 75-79.
- Környei Attila (1996): *Adatok és gondolatok a soproni iskolai oktatás XIX. és XX. századi állapotáról.* In: *Soproni Szemle*, 188-207.
- Magyar Katolikus Lexikon.* V. kötet. (Szerk.: Viczián János) Szent István Társulat, Bp., 2000.
- Mészáros István (1991): *Magyar iskolatípusok 996-1990.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp.
- Morlin Emil (1896): *A magyar kisdédóvás múltja és jelene.* Bp.
- Németh Ildikó (2005): *Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században.* Dissertationes Sopronienses 1. Sopron.

- Sarkady Sándor – Tóth Marianna (1993): *33 év története dióhéjban*. In: A Benedek Elek Óvóképző Főiskola. (Szerk.: M. Horváth Adrienne – Sarkady Sándor) Sopron, 111-126.
- Varga Gábor (1977): *A magyar óvodai pedagógusképzés történeti előzményei*. In: Pedagógusképzés, 1. sz. 119-127.
13. Vág Ottó (1979): *Óvoda és Óvodapedagógia*. Tankönyvkiadó, Bp.
14. Végh József (1935): *A magyar kisdédóvónőkészítés múltja és jelene*. In: Kisdédnevelés, 10-17., 56-67., 105-114., 147-155.

JEGYZETEK

- ¹ A hazai óvóképzés múltjának válogatott bibliográfiája: *Az óvoda és az óvónőkészítés története Magyarországon*. Válogatott bibliográfia. Összeáll.: Tóthpál Józsefné Varga Kovács Amarilla, Bp., 1987.
- ² A tanintézet alapításához és reformkori működéséhez. Lásd: Végh József: *A magyar kisdédóvónőkészítés múltja és jelene*. In: Kisdédnevelés, 1935. 10-13. A továbbiakban Végh: *A magyar kisdédóvónőkészítés múltja*.
- ³ Az önkényuralmi időszak viszonyaihoz. Lásd: Végh: *A magyar kisdédóvónőkészítés múltja*. I. m. 14. és Varga Gábor: *A magyar óvodai pedagógusképzés történeti előzményei*. In: Pedagógusképzés, 1977. 1. sz. 122. A továbbiakban Varga: *A magyar óvodai pedagógusképzés*.
- ⁴ A kiegyezést követő viszonyokhoz lásd Végh: *A magyar kisdédóvónőkészítés múltja*. I. m. 14-17. és Bajkó Mátyás: *A felsőfokú óvónőkészítés negyedszázada. Fejezetek az óvó- és óvónőkészítés történetéből a 25 éves felsőfokú oktatás évfordulója kapcsán*. In: Az óvónőkészítő intézetek V. tudományos ülésszaka. 25 éves a felsőfokú óvónőkészítés. Szarvas, 1984. 436-438. A továbbiakban Bajkó: *A felsőfokú óvónőkészítés*.
- ⁵ A soproni tanfolyam megnyitásáról és további fennállásáról részletesen ír Kelényi Ferenc: *A soproni óvónőkészítés kezdetei*. In: Soproni Szemle, 1968. 1. sz. 75-79. A továbbiakban Kelényi: *A soproni óvónőkészítés kezdetei*.
- ⁶ Idézi Kelényi Ferenc: *Soproni gyermekkertek a 19. század második felében*. In: Soproni Szemle, 1963. 1. sz. 6. A továbbiakban: Kelényi: *Soproni gyermekkertek*.
- ⁷ Vö. Kelényi: *Soproni gyermekkertek*. I. m. 7.
- ⁸ Uo. 11-13.
- ⁹ Közli Kelényi: *A soproni óvónőkészítés kezdetei*. I. m. 76.
- ¹⁰ Uo. 77.
- ¹¹ *Gyermekkertésznői tanfolyam Sopronban c. hirdetés*. In: Sopron, 1879. szeptember 20.
- ¹² Morlin Emil (1896): *A magyar kisdédóvás múltja és jelene*. Bp., 114. Idézi Kelényi: *A soproni óvónőkészítés kezdetei*. I. m. 78.
- ¹³ Az óvodai törvény előzményeit és hatásait elemzi Vág Ottó (1979): *Óvoda és óvodapedagógia*. Tankönyvkiadó, Bp., 139-144.
- ¹⁴ A hatodik fejezet szövege többek között olvasható: Néptanítók Lapja. Közlöny a magyarországi népoktatási intézmények számára. 1891. 442-443. A továbbiakban: Néptanítók Lapja 1891.
- ¹⁵ Vö. Varga: *A magyar óvodai pedagógusképzés*. I. m. 123., Kelemen Elemér: *A pedagógusképzés*

- bazai történetének néhány kérdése. (Problématörténeti vázlat.)* In: Pedagógusképzés, 1993. 176-177.
- 16 Uo. 124.
- 17 Az intézmények felsorolását lásd Végh: *A magyar kisdedővönőképzés múltja*. I. m. 56.
- 18 Varga: *A magyar óvodai pedagógusképzés*. I. m.: 125.
- 19 A rend alapításához és későbbi történetéhez lásd Magyar Katolikus Lexikon. V. kötet. (Szerk.: Viczián János) Szent István Társulat, Bp., 2000. 446-447.; Ribai M. Elma (1994): *Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek kongregációjának története*. (Kézirat)
- 20 A kétemeletes iskolaépületet az akkori Fürdő, ma Ferenczy János utcában húzták fel. Az építkezés menetéről és az épületben létesített helyiségekről az alábbi évkönyv bevezető fejezetében olvashatunk: *A „Legszentebb Megváltóról” nevezett szerzetesnők vezetése alatt álló soproni anyabázisban levő Tan- és Nevelőintézet, kisdedőv, elemi- és polgári iskolájának, úgyszintén óvó- és tanítónőképzőjének értesítője az 1899-1900. iskolai évről*. A továbbiakban: *Értesítő az 1899-1900. iskolai évről*.
- 21 *Értesítő az 1899-1900. iskolai évről*. I. m. VI.
- 22 Uo. VI.
- 23 Uo. VI.
- 24 Uo. VII.
- 25 A tantestületi értekezlet 1906. augusztus 20-án zajlott le. A jegyzőkönyv megtalálható: SL, WIII/602. 6. k.
- 26 A legszentebb Megváltóról nevezett nővérek soproni róm. kat. Kisdedővő-képző intézetének anyakönyve. 1. osztály. 1900-1927/28. SL, WIII/602. 25. k.
- 27 A legszentebb Megváltóról nevezett nővérek vezetése alatt álló soproni kisdedővő-nő-képző évi zárójelentése az 1904-1905. tanévről. SL, WIII/602. 1 d.
- 28 VI. fejezet 32.§. Vö. Néptanítók Lapja, 1891. I. m. 442.
- 29 *A „Legszentebb Megváltóról” nevezett nővérek soproni anyabázisában levő Tan- és nevelőintézet értesítője az 1893-1904. iskolai évről*. Sopron, 1904. 32. A továbbiakban: *Értesítő az 1903-1904. iskolai évről*.
- 30 *Értesítő az 1903-1904. iskolai évről*. I. m. 33.
- 31 A vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1891. évi 57. 472. számú rendeletében adta ki a kisdedővő-nő-képző intézetek tantervét, amely aztán a húszas évek közepéig érvényben maradt. A tantervhez lásd: Mészáros István (1991): *Magyar iskolatípusok 996-1990*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp., 80., és a 82. tábla.
- 32 A legszentebb Megváltóról nevezett nővérek vezetése alatt álló soproni kisdedővő-nő-képző évi zárójelentése az 1904-1905. tanévről. SL, WIII/602. 1. d.
- 33 Vö. *Értesítő az 1903-1904. iskolai évről*. I. m. 33.
- 34 Vö. *Értesítő az 1899-1900. iskolai évről*. I. m. 54. *A „Legszentebb Megváltóról” nevezett nővérek soproni anyabázisában levő Tan- és nevelőintézet értesítője az 1907-1908. iskolai évről*. Sopron, 1908.
- 35 Vö. *A „Legszentebb Megváltóról” nevezett nővérek soproni anyabázisában levő Tan- és nevelőintézet értesítője az 1907-1908. iskolai évről*. Sopron, 1908. *Tudnivalók a jövő tanévre* fejezet.

- 36 Az első osztály anyakönyvét lásd a 26. jegyzetben. A legszentebb Megváltóról nevezett nővérek soproni róm. kat. kisdédóvónő-képző intézet anyakönyve. II. osztály. 1900-1928/29. SL, WIII/602. 26. k.; A legszentebb Megváltóról nevezett nővérek soproni róm. kath. Kisdédóvónő-képző intézetben képezített kisdédóvónők anyakönyve. 1900-1929. SL, WIII/602. 27. k.
- 37 Végh: *A magyar kisdédóvónő-képzés múltja*. I. m. 154.
- 38 Néptanítók Lapja, 1891. I. m. 450.
- 39 Vö. Varga: *A magyar óvodai pedagógusképzés*. I. m. 126.
- 40 Vö. Sarkady Sándor – Tóth Marianna (1993): *33 év története dióhéjban*. In: A Benedek Elek Óvóképző Főiskola. (Szerk.: M. Horváth Adrienne – Sarkady Sándor) Sopron, 111-126.
- 41 Vö. Németh Ildikó (2005): *Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században*. Disszertationes Sopronienses 1. Sopron. 63-68.; Környei Attila (1996): *Adatok és gondolatok a soproni iskolai oktatás XIX. és XX. századi állapotáról*. In: Soproni Szemle, 188-207.

FÖLDRAJZOKTATÁS ÉS FÖLDRAJZI MŰHELYEK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEMEN

VARGA GÁBOR

A felsőoktatás hazai történetiségét tárgyaló konferencia előadásai sorába illettem egy egyszerre tudományági, s egyúttal egy konkrét intézményhez köthető oktatási rendszer, történeti áttekintés rövid ismertetését. *A földrajz tárgykör egyetemi oktatásáról az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*, annak földrajzi műhelyeiben: erről esik szó a továbbiakban. Ezen a ponton rögtön egy kiegészítést is kell tennem, miszerint az Eötvös Loránd Tudományegyetem elnevezés 1950-től létezik, előtte a Pázmány Péter nevét, vagyis az egyetemet alapító esztergomi érsek nevét viselte.

A VIZSGÁLT IDŐHORIZONT KORSZAKOLÁSA

A vizsgálati időszakunk viszonylag egyszerűen megadható: az egyetem első földrajzi tanszékének alapításától napjainkig terjed. Ezen a közel 140 esztendőn belül, teljesen önkényesen, más forrásokra, szerzőkre nem támaszkodva, elkülönítettem három időszakot, amelyek a következő táblázatban láthatóak (bővebben pedig a továbbiakban kerülnek tárgyalásra):

*Az ELTE Földrajz Tanszékei történetének korszakolása az előadás során
(önkényes, a szerző által húzott határok)*

1. 1870-től (az alapítástól) 1940-ig
2. 1940-től a geográfusképzés indításáig (1993)
3. 1993 –től a Bolognai időszakig

Amint a következő részekben látható válik, a háromosztatú tagolás és az annak mentén húzott határok mégis jellegzetesek, összefüggésbe hozhatóak valamely nagyobb, elsősorban szervezeti-oktatási vonatkozású változással.

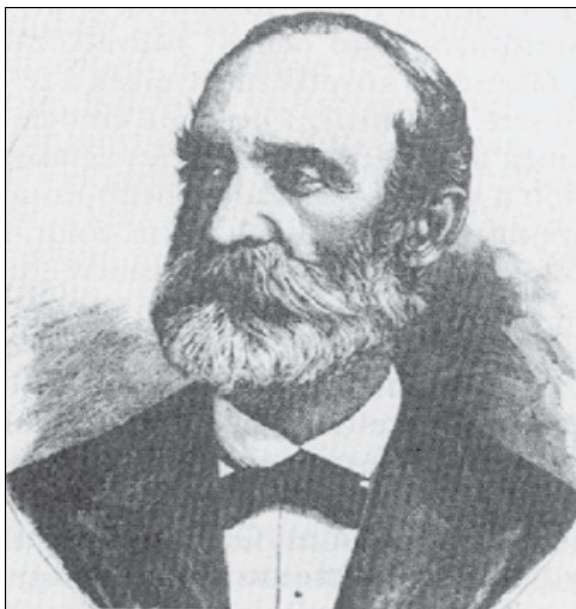
AZ ELSŐ 70 ÉV

A nagy múltú egyetem első földrajzi tanszékét 1870-ben alapították. Kiemelkedő momentum, hogy *1940-ig osztatlan volt a földrajzi tanszék* abban az értelemben, hogy a földrajztudomány hagyományos természet- és társadalom-földrajzi tagozódása nem mutatkozott meg a tanszéki struktúrában.

Ehhez a megállapításhoz rögtön egy bővebb kommentárt mellékelünk, ami a földrajztudomány „belső szerkezetére” is rávilágít ebből az aspektusból:

Az intézményi struktúrákban általában némileg később realizálódnak azok a változások, amelyek a tudományos életben, szakmai közegben jelentkeznek. Így volt ez a földrajz két nagy területe kapcsán az ELTE-n is, hiszen a magyar gazdaságföldrajz „létrejött” a 19. század végére és a 20. század elejére tehető, „intézményesülési” szempontból pedig – ha mindössze egyetlen dátumot emelünk ki –, 1912-ben Teleki Pál nevéhez fűződik (*Győri R.*, 2001). Ez a momentum természetesen feltételezi, hogy a természeti földrajz (illetve ennek részei, irányzatai) is létezett, sőt a kezdeti időkben elsősorban természeti földrajz volt a földrajz. Ezek a folyamatok jelentek meg a későbbiekben az egyetem intézményi struktúrájában is, amely más tudományos intézmények esetében is érvényesült.

Világos, hogy mind a tudományos kutatás vonatkozásában, mind az intézményi struktúrában végbemenő változások magát az oktatást is érintik. A személyi feltételek és különbözőségeik, tantárgyi keretek stb. nem részletezve: inkább az eltérő megközelítésekre (szemléletre), a kutatás és ebből adódóan az oktatás eltérő jellegére, a tárgyi (eszköz) feltételekre hívom fel a figyelmet a „természettudományos földrajz” és a „társadalomkutató földrajz” relációjában.

Hunfalvy János (1820-1888)

Ezen előljáró felvezetés után talán nem meglepő, hogy „az első 70 év első évtizedeiben” inkább természetföldrajzi kutatásról és szemléletről emlékezhetünk meg. A tanszék első professzorai, kutatói természetföldrajzosok voltak, akikről az alábbiakban bővebben is szó lesz.

Visszakanyarodva a Pázmány Egyetem földrajzi tanszékének kezdeti időszaká-

ra, azt olyan nagynevű tudósok vezették, mint Hunfalvy János, id. Lóczy Lajos vagy Cholnoky Jenő.

Az imént felsorolt tudósok sorrendet is adnak, hiszen Hunfalvy a magyar tudományos földrajz megalapítójának tekinthető, emellett ő volt a budapesti tudományos egyetem földrajz tanszékének alapítást követő első vezetője (az alapítás évétől). Hunfalvy kiemelkedő tudós és közéleti személye korának, s ebből adódóan az egyetem és a földrajz tanszék is sokat profitálhatott belőle.

Hunfalvy után Lóczy vált a magyar geográfia fejlődésének legfőbb ösztönzőjévé. Életművének maradandó vonása, hogy *kiváló geográfus-iskolát teremtett*, és ezzel a magyar földrajztudományt a világ élvonalába emelte (diákjai közé tartozott többek között: Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál, Réthly Antal). Lóczy neve a Balatonnal is összeforrt (ami egyébként a földrajztudósoknál nem ritka, hogy valakinek a neve valamilyen tájegységgel, településsel, területtel együtt említendő). Lóczynál megjegyzendő, hogy a leíró jelleg helyett az oknyomozó (fejlődéstörténetet szem előtt tartó) irányzatot helyezte a földrajzi kutatások módszertanának előterébe.

Név	Születés és halálozás éve
Hunfalvy János	1820 – 1888
Lóczy Lajos	1849 – 1920
/Czirbusz Géza/	1853 – 1920
Cholnoky Jenő	1870 – 1950

Meghatározó tudósok a jelzett időszakban az egyetem földrajz tanszékén.

(A dőlten szedett tanárok kortársak voltak.)

*A Múzeum körüli épület,
az 1958 előtti időszakban a földrajz
„otthona”*

*A Ludovika téri épület
(1958-2001)*

2001-től a földrajzosok is a Lágymányosi Campuson dolgoznak

KÉT TANSZÉK ALAKUL, MAJD RÖVIDESEN EGY HARMADIK

1940-től (s ez az év egyfajta korszakhatárként értékelhető), a tanszék *Fizikai Földrajzi és Emberföldrajzi Tanszékre vált szét*. (Előbbi a természetföldrajzi, utóbbi pedig a gazdaság-, ill. a társadalom-földrajzi szakterületet takarja.) A Fizikai Földrajzi Tanszék Bulla Béla, míg az Emberföldrajzi Mendöl Tibor kinevezésével kezdte meg működését. *Bulla körül jelentős kutatási műhely alakult ki*, fő irányvonala a geomorfológia volt. A teljesség lehetőségének hiányzó feltételei mellett is Láng Sándor, Székely András neve és munkássága feltétlen megjegyzendő. Mendöl szerepe meghatározó tanszékének és a szakterület kutatásainak kiépülésében. Ez a tanszék napjainkban Társadalom- és Gazdaságföldrajz Tanszék néven működik, s hagyományosan magas szinten műveli az általános földrajzi irányzatot, az alap kutatásokat. Hosszú ideig (majdnem három évtizedig), Antal Zoltán vezetésével meghatározó periódusa volt a tanszéknek 1965-től kezdődően.

NÉV	Születés és halálozás éve
<i>Koch Ferenc</i>	1901 – 1974
<i>Mendöl Tibor</i>	1905 – 1966
<i>Bulla Béla</i>	1906 – 1966

Meghatározó tudósok 1940 után a földrajzi tanszékeken.

(A dőlten szedett tanárok kortársak voltak.)

A földrajz szakterületet is érintette az a változás, amelynek során 1949-ben a Bölcsészeti Karból kiválva önállósult a Természettudományi Kar, ami egy évszázados terv megvalósulását jelentette. Ekkortól a Természettudományi Karon belül zajlik a szakterület élete mind a mai napig. A kari struktúra átrendeződése mellett a tanszékek elhelyezésében is változás történt, némileg később, 1958 után, amikor is a bu-

dapesti Múzeum körüti telephelyről a Kun Béla (Ludovika) téri (korábban Ludovika Akadémia) épületébe került a földrajzi oktatóbázis számos más egyetemi egységgel együtt.

1952-ben alakult meg a kezdetekben Koch Ferenc nevéhez köthető *Regionális Gazdaságföldrajz Tanszék*, ami az Emberföldrajzi néven alapított, s később már Általános Gazdaságföldrajzi néven működő tanszékből vált ki. Ezzel a földrajz tanszékek száma kettőről háromra bővült.

Koch az alapítástól 1966-ig, nyugdíjba vonulásáig volt a tanszék vezetője. Mellette a tanszék meghatározó személye Wallner Ernő (1891-1983), akinek egy nagyon sokrétű tanári és tudós pályafutása¹ során egy időszaka ehhez a tanszékhez, illetve az Egyetemhez kötődik.

Az új tanszéknek főként a világ országai regionális földrajzának, gazdaságának tanulmányozása, valamint az egyetemi tanárképzés növekvő igényeinek kielégítése lett a feladata. Utóbbi vonatkozásában lényeges a tanári szempontú földrajz tárgykör oktatása a leendő tanároknak (a hagyományos pedagógiai ismeretek mellett, amit az egyetem megfelelő részlegei, tanszékei oktattak). Ebben a folyamatban, az új elvárások teljesítésében lett szerepe Sárfalvi Bélának (1925-2000), illetve Probáld Ferencnek, Szegedi Nándornak. Megfigyelhető, hogy a hallgatóknak kedvelt témáivá léptek elő a világ egyes térségeinek, országainak bemutatása, regionális földrajzi leírása.

Meg kell említeni, hogy az egyetem egykori, nemrég átszervezett, beolvasztott *főiskolai* részlegének (1983-tól) is működött egy *földrajzi tanszéke*. Ez a feladatánál, profiljánál fogva nagy hangsúlyt fektetett a földrajztanár-képzés módszertani vonatkozásaira, az alapoktatásban jelentkező feladatokra a földrajz tantárgyban. Horváth Gergely, Simon Dénes feltétlen említést érdemelnek. Az innen kikerülő hallgatók nagyon alapos pedagógiai felkészítést kaptak. Ami a „főiskola specialitásai” közé tartozott, az óralátogatások, a hospitálások magas óraszámja, a gyakorlati hozzáállás voltak.

A konferencia pedagógiai témájánál fogva itt arra térnék ki, hogy milyen sokszínű a földrajz oktatásának eszközökben, módszerekben rejlő „vertikuma”. Így például a hagyományos előadások, szemináriumok mellett a terepi és a helyszíni gyakorlatok, a megfigyelések szerepe (ahogy a természettudományok esetében megszokott) kiemelkedő. Sajnos ezek az évtizedek előrehaladásával egyre nagyobb terhet rónak az oktatási intézményekre, holott jelentőségük a természet törvényeinek megismerésében éppúgy, mint a társadalmi jelenségek értelmezésében vagy a gazdaság működésének megértésében megkérdőjelezhetetlen. Napjainkban elterjedt már a természeti jelenségek modellezése akár laboratóriumi, akár – a mai technikai lehetőségek közepe – számítógépes prezentációkkal.

AZ UTÓBBI 15 ÉV

Az 1990-es évek első felétől a változó igényekhez is alkalmazkodva teret nyert a kutató irányzat, a geográfusképzés megindítása is a hagyományos tanárképzési forma mellett. Ebben a folyamatban mások mellett Nemes Nagy Józsefnek volt kiemelkedő szerepe. Az első évfolyam 1998-ban diplomázott. *Kialakult a két fő szakirány*, amelyek keretei között környezetföldrajzi oktatás történik a Természetföldrajzi Tanszék és területfejlesztő geográfusképzés a két társadalomföldrajz tanszék bázisán. (A hidrológiai szakirány szintén egy régi képzési alternatíva az oktatási rendszerben.)

Nemes Nagy József *iskolateremtő tevékenységéhez* nem férhet kétség. Új szemléletet, és lényegében új tudományt is hozott a földrajzosok közé: a regionális tudományt. *Tudományos tevékenysége* mellett legalább olyan lényeges az egyetemről kikerült fiatalok pályájának koordinálása, a területi szakma különböző intézményeinek és szegmenseinek „ellátása” geográfus szakemberekkel. Már 1971-től kezdődően a regionális földrajzban és általában a társadalomföldrajzban új lehetőségeket nyitott a matematikai-statisztikai módszerek szakszerű alkalmazásával. 2005-ben a két szakirány egy újabb elemmel bővült: területi elemző szakirányos képzés társult a területfejlesztő geográfusképzés mellé.

* * *

Egy rövid áttekintés arról, hogy milyen *földrajzi irányultságokat* foglalhatunk össze napjainkban, illetve már az 1980-as években is melyek voltak meghatározóak.

Erre a kérdésre, nem a teljesség igényével, némileg inkább felsorolásszerűen adunk választ. A „*hagyományos*” *regionális földrajzról* már esett szó, utaltam annak *megújulására*, valamint a legújabb *regionális tudományi* irányultságokra. Jellegzetes régóta jelen lévő *városföldrajzi (település-földrajzi)*, *városszociológiai* irányultságok mellett *migrációval*, *etnikai és vallásföldrajzzal* is többen foglalkoznak. A társadalomföldrajznak talán ezen utóbbiakban rögzített részei alkotnak csomópontot az ELTE-n². A *geomorfológiai* alapon nyugvó természetföldrajzi kutatások alkotják a természetföldrajz tudományos pilléreit, köztük a *karsztkutatással*, a *lőszkutatással*, a *vulkanológiával*, a *talajtannal*, vagy éppen a *folyóvizek és környezetük* fejlődésével. E területek mellé jól illeszkednek a különböző *tájföldrajzi kutatások*, *komplex tájértékelések* számítógépes elemzésekkel és a *környezetföldrajzi alkalmazott kutatások*.

A földrajz területén a számítástechnika (informatika) fejlődése nagyban kibővítette a lehetőségeket, amely a valamely forrásból átvett adatok vagy a saját számított adatok és a mérési eredmények feldolgozásának és értékelésének folyamatát igencsak megkönnyíti. A *földrajztudományban alkalmazott kutatási módszerek* is erős kapcsolatot mutatnak a számítástechnikai alkalmazásokkal a természeti földrajzban éppúgy, mint a társadalomföldrajzban.

A természeti és tájföldrajzban Gábris Gyula, Zámbo László, Nemerkenyi Antal, Papp Sándor, Miczek György, Szabó Mária neve az utóbbi két évtized – nem a legfiatalabb – oktatói és kutatói gárdájához feltétlen hozzáteendők.

A terepen is dolgozó és laborban is méréseket végző természetföldrajzi kutatás a lágymányosi épületben jobb és korszerűbb feltételeket kapott, mint korábban. A különböző folyamatok vizsgálata és eltérő mérési igények kielégítésére *többfajta labor* áll rendelkezésre. A társadalom-földrajzosok elsőrendű igénye a *magas szintű informatikában* érhető tetten, amelyhez szintén kedvező munkakörülmények állnak rendelkezésre. Ami „nagy egyetemi tömbben” történő elhelyezés következményeként is megadható: a könyvtári háttér nem önálló földrajzi szakterületként áll rendelkezésre mint a korábbiakban, hanem egyes természettudományos (így a biológia, földrajz, geológia stb.) szakterületek közös gyűjteményének részeként.

Az oktató munka – természettudományok esetében megszokott – szakterületi sajátosságaként napjainkban is fontos szerepet játszanak az év közbeni és a nyári időszakokra eső *terepgyakorlatok*.

Az ezredforduló utáni években többek között a Bolognai folyamatba történő beilleszkedés határozta meg az oktatás felépítését, a képzési struktúrát. A korábban kialakult alapokon nyugszanak a mai földrajz alapszak (BSc), illetőleg a földrajz mesterszakok (MSc). Utóbbit követően (ahogy korábban is a diploma megszerzését követően), lehetőség van a doktori fokozat (Ph.D) teljesítésére is a Földrajz- és Földtudományi Doktori Iskolában.

Az ELTE földtudományi doktori iskolájának földrajzi programja egyike annak az öt doktoriskolai földrajzi programnak, amely az ELTE-n kívül Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged tudományegyetemein működik. Megemlíthető, hogy az Eötvös egyetemen a doktori kutatási témák és irányultságok terén erős kontúrokkal vannak jelen a klasszikus geomorfológiai témák vagy a térinformatika természetföldrajzi alkalmazásai (*Probáld F.*, 2007), társadalom-földrajzi területen pedig a globalizációval összefüggő jelenségek világméretű – de legalábbis kontinensnyi léptékben gondolkodó – tudományos igényű feldolgozásai. Ezen utóbbi témák korántsem zárólagosságai a doktori témáknak, inkább a többi földrajzi műhely (értsd: más egyetemek) fiatal kutatói által művelt témák relációjában ad egyfajta megkülönböztetést. Az ELTE-n többek között nagyon gyakori még Magyarország egészére vonatkozó doktori témák választása, míg másutt előszeretettel foglalkoznak egy-egy országrész vagy tájegység feldolgozásával.

A fiatal kutatók, doktorjelöltek közül néhányan a tanszékek dolgozóivá, oktatóivá válnak. Kutatási témáik között az előbbieken – néhány címszóval – megjelölt témák csak felületes áttekintést adnak, ennek kapcsán talán nem érdektelen egy „gyorsmérleg” a fiatal kutatók témáinak tekintetében³, természetesen a teljesség lehetősége nélkül.

Természetföldrajzi témák (példák)

Karsztfeljődés, vulkánmorfológia, löszmorfológia, digitális domborzatmodellek, vízföldrajzi kérdések, matematikai modellezés a természetföldrajzban, egy-egy térség komplett tájértékelése;

Társadalom-földrajzi témák (példák)

Regionális tudomány elméleti kérdések, kistérségi összehasonlító vizsgálatok, információs társadalom, az infrastruktúra térbeli rendszerei, hazai közlekedési hálózatok, megújuló energiaforrások hazánkban, a főváros és a budapesti agglomeráció tanulmányozása, egészségföldrajzi kérdések Magyarországon, környezetgazdálkodás, történeti földrajz, a gazdaság ágazati szerkezete;

Határterületi, tudománytörténeti, ill. módszertani témák (példák)

A földrajz helyzete a közoktatásban, a földrajztudomány története és fejlődése, a földrajzoktatás módszertani vonatkozásai.

A földrajz szakterület az egyetem Természettudományi Karán, az időközben megalkult (2006) Földrajz- és Földtudományi Intézet részegységeként működő Földrajztudományi Központban látja el oktatási és kutatási feladatait. Napjainkban, ahogy korábban is, az oktatói törzskar mellett számos vendégelőadó – közöttük akadémiai kutatók – erősíti a képzés színvonalát, gyakorlatiasságának biztosítását, s nem utolsósorban: az oktatás kellően széles voltának meglétét.

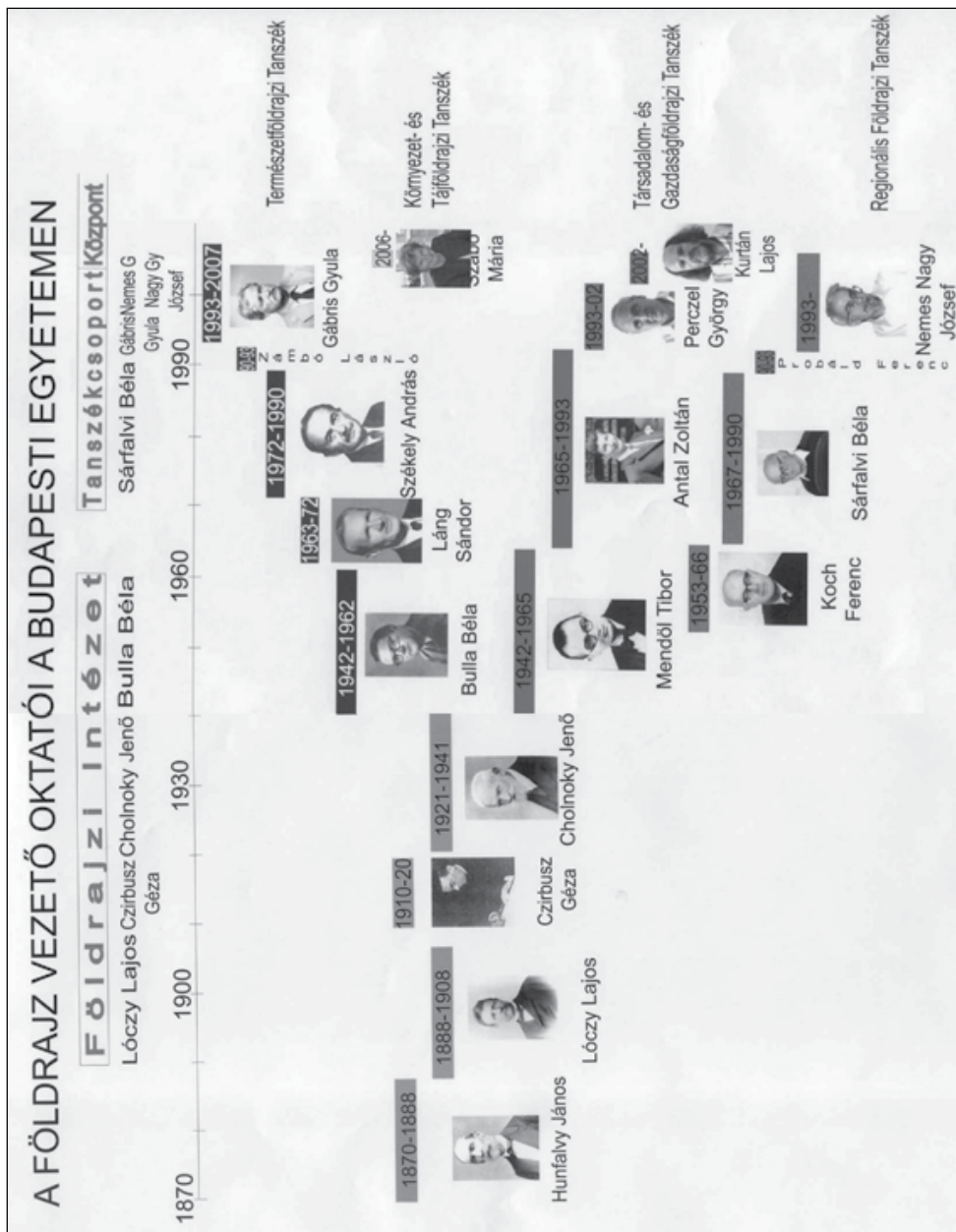
IRODALOM

- Probáld F. (2001): *Tájföldrajz, regionális földrajz: a bídépítés szükségessége.* (Földrajzi Konferencia)
- Probáld F. (2007): *A magyar földrajz – doktoriskolai tükrökben.* Kézirat.
- Györi R. (2001): *A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között.* In: Nemes Nagy J. (szerk.): Geográfia az ezredfordulón. Regionális tudományi tanulmányok. 6. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Bp. 61-83.
- Tíz portré a Budapesti Egyetem földrajzoktatásának múltjából.* In: Nemes Nagy J. (szerk.): Geográfia az ezredfordulón. Regionális tudományi tanulmányok. 6. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Bp. 89-109.
- Tatai Z. (szerk.) (2003): *Emlékezés Wallner Ernőre.* Veszprém.
- Tóth J. – Trócsányi A. (2001): *Ki kicsoda a magyar geográfiában?* PTE, Pécs.
- Horváth P. – Sinkovics I. (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. 1945 – 1970.* ELTE, Budapest.

JEGYZETEK

- 1 Wallnerről lásd bővebben az Emlékezés Wallner Ernőre c. kötetet.
- 2 Általában jól körülhatárolható műhelyek, földrajzi irányultságok fogalmazhatóak meg minden tudományegyetem vagy éppen főiskola földrajzi tanszékein.
- 3 A mintegy fél oldallal korábban közreadott áttekintés mellett ez alaposabb, és a 40 év alatti korosztály nemcsak doktori kutatási témáira vonatkozik.

MELLÉKLET

Forrás: ELTE Természetföldrajzi Tanszéke, Budapest

SZOKOLSZKY REZSŐ ÉLETE, PEDAGÓGIAI MUNKÁSSÁGA

TATAI ZOLTÁN

A Szokolszky név az észak-magyarországi vármegyékben a pedagógusok között és más értelmiségi pályákon is többször felbukkan. Szokolszky Rezső Trianon utáni áttelepülésével pedig a mai Magyarországon egy pedagógus dinasztia jött létre. Idősebb fia, Szokolszky István Veszprémben és Budapesten dolgozó tanár, kollégiumi igazgató, elméleti pedagógiai kutató, gazdag életművet hátrahagyó jeles pedagógus volt. Szokolszky Rezső királyi tanfelügyelő fiai, menyei, unokái a nagypapa nyomdokaiba léptek, és a pedagógusi szép, de nem gondtalan pályát választották élethivatásul.

A CSALÁDI HÁTTER

A Szokolszky-család a Felvidékről származott. Szokolszky Rezső 1873. február 8-án Kisszebenben, Sáros vármegyében született. (Ma Szlovákiához tartozik.) Édesapja Szokolszky István, édesanyja Verbovszky Zsófia. Nagybátyja, Szokolszky Bertalan római katolikus pap, plébános és szentszéki tanácsos volt Szilvásújfalun, aki több egyházi jellegű történeti, teológiai könyvet írt, amelyek részben szlovákul is megjelentek. Több országos és helyi folyóiratban publikálta írásait. A nagybácsi, aki csak néhány évvel volt idősebb Rezsőnél, a papnevelésben tanult Kassán, amikor kisdíák korú unokaöccse is e városba került. A nagybácsi az ifjú Rezsőre és később az egész Szokolszky-családra nagy hatással volt, és személye emlékekben, legendákban napjainkig is él, hat.¹

Szokolszky Rezső családja Kisszebenben élt. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte el, majd Kassára került középiskolába és 1893-ban szerzett tanítói oklevelet. Pályáját Sátoraljaújhelyen a római katolikus iskolában kezdte meg. Munkájának elismeréseként 1899-ben a tanügy-igazgatás apparátusába került tanfelügyelőségi tollnoknak. 1908-ban segéd-tanfelügyelőnek, 1914-ben pedig tanfelügyelőnek nevezték ki. Szokolszky Rezső a segéd-tanfelügyelői karriert már megfelelőnek tartotta a családalapításhoz, és 38 éves korában – meglehetősen későn –, Besztercebányán, 1909. február 4-én házasságot kötött az evangélikus vallású Gassik Annával, aki 1882. október 2-án született Besztercebányán. (Édesapja Gassik János, édesanyja Miklján Anna volt.) A vegyes házasság nem okozott gondot a családban, mert a született fiúgyermek az édesapa vallását kapták a keresztségben, ahogyan ez akkoriban a katolikus vallás előírása szerint általános szokás volt. Első gyermekük hatévi házasság után, az édesanya 33 éves korában, 1915. augusztus 20-án született, akit a

nagyapára emlékezve és a születésnapjára is utalva István névre kereszteltek. Második gyermekük, Oszkár, 1919-ben Miskolcon született.

Szokolszky Rezső három testvére, Albin, József és Győző az első világháborúban hősi halált haltak. Ez mélyen megrázta a családszerető tanítót, köztisztviselőt.

A KEZDŐ TANÍTÓ SÁTORALJAÚJHELYEN

A tanítói oklevél megszerzése után Sátoraljaújhelyen a római katolikus iskolában vállalt állást és itt dolgozott 1899-ig. Az 1886-1889 közötti években az első osztályos tanulókat tanította.² Úgy tűnik, az ifjú tanító ez idő tájt élte a vidéki fiatal értelmiségiek vidám életét. A későbbi években megjelent elbeszélései valószínűleg életrajzi elemeket, tapasztalatokat is tükröznek. 26 éves korában került újabb állomásra helyére.

1898. augusztustól Sátoraljaújhelyen a Zempléni Hírlap szerkesztője lett. Ezt a beosztást 1899. július 1-ig töltötte be.³ Feltehető, hogy a Zempléni Hírlapnak nemcsak szerkesztője volt, de írásai is megjelentek a lapban. (Ezeket eddig nem sikerült megtalálni.)

A fiatal és ambiciózus tanítót sátoraljaújhelyi jó munkájának és ismertségének eredményeként 1899-ben Zólyom vármegye székhelyére, Besztercebányára helyezték a tanügyi-igazgatási apparátusba. Ekkor Szokolszky Géza ugyancsak Sátoraljaújhelyen volt, római katolikus segédlelkészként dolgozott.

BESZTERCEBÁNYAI KITELJESEDÉSE

Besztercebányára 1899-ben tanfelügyelőségi tollnoknak, kishivatalnoknak került a tanügyi apparátusba. Ez előrelépést jelentett a korábbi beosztott tanári státuszhoz képest. Hivatali, társadalmi, szervezői és irodalmi ambíciója kiteljesedéséhez Besztercebánya jó helynek bizonyult. Hivatali munkáját felettesei elismerték és értékelték, amit jelez, hogy 1908-ban segéd-tanfelügyelőnek, 1914-ben pedig tanfelügyelőnek neveztek ki.⁴ Ebben szerepe volt annak, hogy a közvetlen hivatali feladatai mellett jelentős társadalmi-irodalmi tevékenységet végzett.

Hivatali főnök Besztercebányán a háborús években volt. Tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy a bevonulások, a háború okozta egyéb károkat a legkisebbre csökkentse. Ezt sikerült megoldani, mert kevés olyan jól rendezett tankerület került az utódállam kezébe, mint amilyen állomáshelye, Zólyom vármegye volt.⁵

A MAGYAR ISKOLA SZERKESZTÉSE

Besztercebányán, mint fiatal tanügyi tisztviselő, megalapította a Magyar Iskola című folyóiratot, amelynek első száma 1903. január 1-jén jelent meg.⁶ Ennek vezércikkét a főszerkesztő Szokolszky Rezső írta Kartársainkhoz címmel. Az írás alapgon-

dolata az volt, hogy a hazafias érzelmű magyar tanítók *„szeretetük és jóakaratuk lebet a legnagyobb erő az ifjúság magyar szellemű védelmében és az ő bizalmuk, ragaszkodásuk lebet a legjobb eszköz a meglett emberek magyar nemzeti érzületének megóvásában”*. Az írás tükrözi a század eleji felvidéki helyzetet; a pánszlávizmus eszményének terjedését, és vele szemben a királyi Magyarország egységének védelmét, amely nemcsak a magyaroknak, hanem a nemzetiségnek is otthona, illetve annak védelme feladata az itteni tanítósnak.

A Magyar Iskolának az Országos Széchényi Könyvtárban található első öt száma színvonalas szaklapot sejtet. Például A szociálpedagógia alapvonalai címmel cikksorozatot közölt. Magyar és külföldi tanügyi lapszemle, irodalom és hírek rovata volt, szakdidaktikai írások is szerepeltek benne, pl. A rajztanítás kérdései az elemi iskolában. A folyóirat egészéről természetesen akkor lehetne részletesebben írni, ha pontosan tudnánk, meddig jelent meg és a további lapszámokat is ismernénk. (Talán a felvidéki városok könyvtáraiban még lappanganak számai a Magyar Iskola pedagógiai szaklapnak.)

SZÉPIRODALMI MUNKÁSSÁGA

A Havi Szemle⁷ című, 1910-1912-ben Besztercebányán megjelent folyóiratnak Szokolszky Rezső az egyik leggyakrabban publikáló tárcaírója volt. A lap a Felvidék egyetlen irodalmi-tudományos folyóirata volt. Három évi megjelenés után anyagi nehézségek miatt megszűnt, pedig a folyóirat nem csak egy „vidéki” rövid életű lap volt csupán. Havonta jelent meg A/4 formátumban műmelléklettel. Fő rovatai: költemények, karcolatok, elbeszélések, humoreszkek, tudományos, művészeti cikkek, tanulmányok, könyvismertetések. Színvonalát mutatja, hogy oldalain Makszim Gorkij, Leo Tolsztoj, Oscar Wilde műveivel találkozunk. Történelemtudományi, földrajzi, építészeti írásokat is közölt.

Szokolszky írásai érdekesek, a falusi élet napi problémái jelennek meg bennük. A fiatal, kissé bohém gavallér a társadalmi problémákat ironikusan, romantikus-mélabúsan, kissé leegyszerűsítve jeleníti meg a rövidebb-hosszabb írásokban. A szerelemről, az öregedésről, a társadalmi kirekesztettségéről szóló, esetenként megható történetek az olvasó figyelmét ma is lekötik. A Havi Szemle megjelenése előtt Elbeszélései 1909-ben az Egyszerű emberek című novelláskötetében jelentek meg. Ebben a népelet köznapi dolgairól, öregember fiatal leányra éhes szerelméről, a házastárs megcsalásáról, a vagyonról, munkáról stb. van szó. Feltehető, hogy ezek az írások vagy mások az ezerkilencszázas évek elején már valamilyen formában napvilágot láttak. A Havi Szemle-ben megjelent írásai és az Egyszerű emberek című kötetében közzétett írásai jó tollforgatót sejtetnek. Szokolszky íráskészsége később a pedagógiai „hivatalos” közlönyökben, az általa szerkesztett Magyar Oktatásban és a Veszprémvármegyei Népoktatásban, illetve a Tanítók Lapjában közölt írásaiban is megmutatkozott. Feltehető, hogy híressé vált felszólalásaiban, előadásaiban sokszor

dicsért szónoki tehetsége is „irodalmi” munkásságának egyfajta megmutatkozása volt.

Szokolszky Rezső már Besztercebányán is élénk közéleti tevékenységet folytatott. Tagja volt a Madách Társaságnak, a Tanítók Háza javára nagy gyűjtést szervezett, az összegyűlt 35 000 korona azonban már az utódállam kezébe került.

A TRIANONI TRAUMA

Az első világháború számunkra dicstelen befejezése, az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása következtében létrejött Csehszlovákia új helyzetet teremtett Szokolszky Rezső, a Szokolszky család számára. Szokolszky Rezső családi, baráti kapcsolatai révén megtalálhatta volna helyét az új államban. A szlovák nyelvet anyanyelvi szinten ismerte, a szülőföld szeretete, a hegyes vidék imádata, kialakult egzisztenciája oda kötötte. De ő, aki egész addigi életét a magyar kultúra, a magyar gondolat terjesztésének szentelte, nem volt hajlandó az új hatalom szolgálatába állni. A Csehszlovákia iránti hűségeskü megtagadása miatt menekülnie kellett Besztercebányáról.⁸ Ott kellett hagynia szépen berendezett lakását, és feleségével, négyéves István fiával a teljes bizonytalanságba, Magyarországra települt vagonlakónak Miskolcra.

A MISKOLCI VAGONLAKÓ

Szokolszky Rezső miskolci tartózkodásának pontos időtartamát és ottani tevékenységét nem ismerjük. Különböző megjegyzések arra utalnak, hogy ottlétük alatt, 1919-1921 között a vagonlakók keserves életét élték. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban az iktatókönyvekből azt lehetett megállapítani, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból 1920-ban Szokolszky Rezső királyi tanfelügyelő előléptetéséről érkezett levél, továbbá egy másik levél a tanfelügyelő áthelyezéséről intézkedett.⁹

Feltehető, hogy az előléptetéssel az előző munkahelyén végzett kiváló munkáját ismerték el, az áthelyezéssel pedig a közben megszorodott család helyzetét oldották meg: érdemben honorálták munkáját, helytállását. A család életében Miskolcon lényeges változás is bekövetkezett; 1919. december 2-án megszületett második gyermekük, Oszkár.¹⁰ Ez is közrejátszhatott a családfő elhelyezésében, amely egyben az anyagi gondjait is rendezte.

A nagyobb, a négyéves fiúk, István számára a menekülés, a miskolci élet talán nagyobb traumát még nem okozott, de lelke mélyén biztosan hatott a megszokottól eltérő életmód. Valószínű, az édesanya életére hatott leginkább kedvezőtlenül az otthonból, a megszokott természeti környezetből, a rokoni-baráti körből való kiközösítés, az eltávozás. Bár hazánkban és az utódállamokban maradt magyarság számára a trianoni trauma a trianoni irodalom óriási tömege ellenére máig sem fel-

dolgozott, nem elfogadott helyzet. Ugyanakkor a vagonlakók sokezres tömegének életével, a konkrét körülmények leírásával, feldolgozásával a történelemtudomány és irodalom még ma is adós.

AZ ÚJ ÉLET VESZPRÉMBEN

A miskolci vagonlakó az alkalmi munkás évei után 1921-ben Veszprémben kapott képességeinek megfelelő munkát, letelepülési lehetőséget. Bemutatkozásakor mindenkit meglepett kiváló szónoki képességével. Ez nem külső alaki tehetségéből, hanem mély hazaszeretetéből és őszinte vallásos meggyőződéséből fakadt. Hazafias és vallásos hitét a háború előtti jólét, a háborús nehézségek és a háború utáni viszontagságos idők sem homályosították el, sőt, inkább elmélyíthették.

Munkába állása után azonnal kitűnt céltudatosságával és következetességével a háború okozta felfordulások miatti sebek eltüntetésében. Eközben embersége, jóindulata is megmutatkozott. Soha senkit nyomós ok nélkül nem marasztalt el, kicsinyes bosszúra, emberhajszára semmilyen körülmények között sem vállalkozott. A kisugárzó jó szándékának, a veleszületett tapintatával párosulva köszönheti, hogy a sokféle érdekek ütközése, marakodások közepette tudott a nem éppen könnyű tanfelügyelői pályán közszeretettel örvendve tevékenykedni. Ellenségei nem igen voltak, jó és még jobb barátai annál inkább.¹¹ Ezeket a tulajdonságait különösen nyugdíjazása után ismerték el különböző, sokféle megnyilvánulással főnökei, munkatársai, beosztottai.

A TANÍTÓI MUNKA FONTOSSÁGA

Szokolszky Rezső életművének kiemelkedő része volt a tanítók tanítása azért, hogy minél jobban tudják ellátni alapvető feladatukat a magyar nemzet legértékesebb kincse, a felnövekvő nemzedék tanítását, nevelését. Azonban nemcsak tanította, szervezte a tanítókat, de a számára lehetséges módon minden eszközzel törekedett a tanítók munkájának értékelésére, felelős munkájuk társadalmi elismertségének minél magasabb szintre emelésére. A népoktatás és a népnevelés alapvető elemének a tanítót tartotta, mert annak nevelői képessége, szakmai tudása a legfontosabb ahhoz, hogy az iskolák ellássák feladatukat, hogy a népnevelés az igényeknek és a társadalmi szükségleteknek megfelelő szintre emelkedjék.

A tanítói munka eredményes művelésének elveit 1930-ban a királyi tanfelügyelők országos értekezletén A tanítói munka sikerének és megbecsülésének személyi feltételei című előadásában fejtette ki, amely a Tanítók Lapjában jelent meg.¹² Ez a tanulmány ma is figyelemreméltó, elolvasásra, mondandója megszívlelésére érdemes. (Természetesen figyelembe kell venni az elmúlt háromnegyed évszázad során bekövetkezett változásokat.)

A VESZPRÉMVÁRMEGYEI NÉPOKTATÁS

Szokolszky Rezső királyi tanfelügyelővé történő kinevezése után Veszprémben ugyancsak megszervezett egy pedagógiai lapot, a Veszprémvármegyei Népoktatást, amely havonta jelent meg és a Veszprémvármegyei Királyi Tanfelügyelőség, a Veszprém vármegyei Iskolánkívüli Népművelési Bizottság és a Veszprémvármegyei Általános Tanítóegyesület hivatalos közlönyeként jelent meg.

A lapot Szokolszky Rezső szerkesztette. Ez abból is adódott, hogy mint a megye királyi tanfelügyelője, egyben az Iskolánkívüli Népművelési Bizottság ügyvezető elnöke, és a megyei tanítók egyesületének is ő volt az elnöke. A lap hivatalos közlöny jellegéből következett, hogy zömmel a tanfelügyelőség közleményeit; az országos rendeleteknek a magyarázatát, a megyei rendeleteket és más hivatalos közlendőket tartalmazta. Esetenként azonban a lap szorosán vett hivatalos magyarázatokat meghaladóan tanulmány jelleggel adta közre feltehetően a saját részletes magyarázatát, eszme-futtatásait. A lapban sokat foglalkozott a népművelés ügyeivel is. Szokolszky úgy is, mint tanfelügyelő, úgy is, mint népművelő, fontosnak tartotta, hogy iskolából már kikerült fiatalok kulturális életének szervezésével, kultúrestek tartásával, színdarabok betanításával a tanítók foglalkozzanak. Azt is fontosnak tartotta közölni a falusi tanítókkal, hogy a fiatalok kulturált beszédére, viselkedésére, a megfelelő nevelési és szórakozási célokat egyaránt szolgáló művek betanításával a fiatalok erkölcsi-hazafias nevelését is szolgálják. Lapjában rendszeresen közölte azt is, hogy a tanítók-népművelők hol, milyen előadásokat, tanfolyamokat tartanak és ezért milyen tiszteletdíjban részesülnek.

Veszprémi tanfelügyelői működésének első éveiben kezdeményezte a tanítók háza építését, amely elsősorban a tanítók gyermekei iskoláztatásának segítségét kívánta szolgálni. Ilyen intézmény ekkor már több megyében működött. Megvalósításáért mozgósította a megye tanítóegyesületeit és gyűjtést szervezett. Az adományozók nevét és a felajánlott összeget, az összegyűjtött pénzt a Veszprémvármegyei Népoktatás című lapban rendszeresen ismertette. Nyugalomba menetelének idejére már közel húszezer pengő gyűlt össze. Sajnos utódai, az egyesület vezetősége már nem szorgalmazta a Tanítók Házának létrehozását. Úgy ítélték meg, hogy már számos kollégium működik és Veszprémben nem feltétlen indokolt új intézmény építése, az összegyűlt összegeket pedig túlzottan kevésnek ítélték ahhoz, hogy abból egy korszerű intézmény belátható időn belül megvalósulhasson. A Tanítók Háza céljára összegyűlt összeget a Tanítóegyesület vezetősége az egyesületi tagok segélyezési alapjává alakította át. Szokolszky nagy álma, az évekig nagy buzgalommal szervezett akciója a tanfelügyelőségtől történő nyugdíjazásával feledésbe ment.

KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGE

Hosszú, dolgos élete folyamán fő foglalkozása, a tanítás és az iskolairányítási feladatai mellett és közben élénk, sokoldalú társadalmi tevékenységet fejtett ki Sátoraljaújhelyen, Besztercebányán és Veszprémben is. Közéleti szereplése előbb főként civil lapok szerkesztésében, szépirodalmi munkáinak közreadásában érhető tetten, később pedagógiai szaklapok szerkesztésében, szakmai írásai közreadásában mutatkozott meg. Számos nagyobb társadalmi, közéleti egyesületnek volt a tagja, pl. a Felvidéki Egyesületek Országos Szövetségének, a Dunántúli Közművelődési Egyesületnek.

Szokolszky Rezső a veszprémi társadalom megbecsült tagja volt, amelyet az is mutat, hogy vármegyei törvényhatósági bizottság és a nemzeti kaszinó tagja volt, s több más társadalmi egyesületben vett részt. A veszprémi Piarista Gimnázium 126. számú Szent Imre cserkészcsapat vezetésének tagjai közé tartozott.¹³ A tanító-ság hálája és szeretete jeléül a Tanítóegyesület örökös díszelnökévé választotta meg. Megkapta a *Signum laudis* kitüntetést. Közéleti tevékenységében sem a beosztás, a tisztség volt a fontos számára, hanem a munka, a tenni akarás, a vallásos és a hazafias nevelés szolgálat.

NYUGDÍJAZÁSA

A köztisztletnek örvendő, népszerű királyi tanfelügyelőt 1932 szeptemberében, hatvanadik életévében a vallás- és közoktatásügyi miniszter – a Veszprémvármegyei Népoktatás közlése szerint – a tanév folyamán bekövetkező teljes szolgálata alapján nyugdíjazása folytán nyugalomba helyezéséig szabadságolta. Mit is jelent ez a közlemény a valóságban?

Szokolszky Rezső, a vezető királyi szakfelügyelő 1933. február 8-án tölti majd be a 60. évét, és korából következően válik nyugdíjjogosulttá. 1893-ban kezdte meg pedagógusi pályáját és ekkor lesz 40 éves a köztisztviselői-pedagógusi alkalmazása. Szokolszky ugyan nem teljesen egészséges, de munkakörét hiánytalanul, nagy elismeréssel végezte. A nyugdíjjogosultságot elérve azonnal nyugállományba helyezik, de azt megelőzően már szeptemberben felmentik a tényleges munka alól. Ez első megközelítésben elismerés, kedvezmény számára. Azonban ha alaposabban szemügyre vesszük a körülményeket, ez a megoldás számára méltánytalannak tűnik.

Szokolszky Rezső 1909-ben, 36 éves korában nősült meg, és 42 éves volt, amikor első, és 46 éves, amikor második gyermeke megszületett. Tehát a nyugdíjkorhatár elérésekor még két fiának taníttatásáról, beteg felesége gyógykezeléséről és egy Csehszlovákiából menekült rokon eltartásáról kellett gondoskodnia. A Csehszlovákiából történt menekülése következtében a Besztercebányán már kialakított családi egzisztencia elveszett. Évekig tartó vagonlakás után mostoha körülmények között kellett megkezdeni veszprémi munkáját. A nyugdíjas korhoz vagyontalanul és jelen-

tós családi elkötelezettséggel érkezett. Ebben a szituációban – ez tűnik ki magánleveleiből –, szívesen dolgozott volna tovább, erre azonban nem volt lehetősége, sőt a munkavégzés alól már korábban felmentik. Joggal vélhette úgy, hogy családi helyzete, korábbi négy évtizedes elkötelezett nemzetépítő munkája alapján foglalkoztatására továbbra is igényt tartanak. Feltehetően rosszul esett neki helyzetének az a felismerése, hogy nem tartanak igényt a munkájára. Gyermekei taníttatása, családja eltartása érdekében kényszerűségből régi barátaihoz fordult segítségért fiai kedvezményes kollégiumi elhelyezéséért és a tandíjmentességükért. Ezekből következett, hogy amikor nyugállományba helyezése kapcsán búcsúztatásához életrajzi adatait kérték, az elől udvariasan kitért. A megjelent közleményben a következőket írták: *„Tankerületünk nagyérdemű vezetőjének távozását úgy a vármegye tanítósága, mint a megyei társadalom széleskörű rétegei, köztük elsősorban a vármegyei és egyházi vezető körök őszinte sajnálattal vették tudomásul.”*¹⁴

Szokolszky Rezső királyi tanfelügyelő hivatalos búcsúztatására a vármegyei közigazgatási bizottság ülésén került sor 1932. szeptember 21-én. *„Dr. Kenessey Pongrác főispán napirend előtt felszólalásában az elismerés rendkívül meleg szavaival emlékezett meg a vármegyei népoktatás éléről távozó Szokolszky Rezső vezető királyi tanfelügyelő kiváló érdemeiről. A bizottsági tagok meg-megújuló éljenzésétől és helyeslésétől kísérvé emelte ki a főispán a távozó királyi tanfelügyelő példás szorgalmát, lelkes hazafiságát és a vármegye népművelésügyének az ő szakavatott és körültekintő irányítása mellett történő örvendetes fejlődését. Indítványára a közigazgatási bizottság jegyzőkönyvben örökítette meg Szokolszky Rezső királyi tanfelügyelő 11 évi itteni munkásságának jeles érdemeit s neki a vármegyei népnevelés terén elért kiváló sikerű tevékenységéért elismerését és köszönetét fejezte ki.”*

Az ünnepelt búcsúszavaiban elmondta, hogy büszke öntudat tölti el lelkét, hogy 40 éves munkásságából egy évtizedet meghaladó időt tölthetett Veszprém nemes vármegye szolgálatában.

A hivatalos búcsúztatást megelőzően a veszprémi evangélikus tanítóegyesület július 12-én tartott évi közgyűlésén tárgysorozatban szerepelt Szokolszky Rezső részére az örökös dísztagságról szóló oklevél átadása is. Mivel az ünnepelt gyengélkedése miatt nem tudott megjelenni a közgyűlésen, küldöttség vitte el a díszoklevelet a lakására, ahol Szende Ernő lajoskomáromi igazgató-tanító, egyesületi elnök azt lelkes beszéd kíséretében adta át.

AZ IDŐSKORI ÉVEK

A Szokolszky-család közel három évtizedig kötődött Veszprémhez, ahol kiegyensúlyozott értelmiségi életet élt a második világháborúig. A város „tisztviselői” negyedében, a Jeruzsálem-hegyen négyszobás bérelt villalakásban éltek. Két gyermekük, István és Oszkár a helyi Piarista Gimnáziumban érettségiztek, majd a fővárosban

jártak egyetemre. Tanítatásukhoz, jövőjük megfelelő alakulása érdekében anyagi lehetőségeit, társadalmi kapcsolatait igyekezett felhasználni. Gyermekei sokat katonáskodtak, fogságba estek. Később mindketten egész életükben megbecsült pedagógusok voltak.

Az édesanya és feleség a kor szokásai szerint gyermekeit nevelte és a háztartást vezette. A viláégés utolsó időszakában az idős házaspár egyedül maradt a nagy lakásban. A legegyszerűbb életfeltételeiket – fűtés, étkezés – is csak igen nehezen tudták megoldani. Amikor a szovjet hadsereg Veszprémhez közeledett, a ház pincéjében kerestek menedéket. Szokolszky Rezsőné Gassik Anna sorsa itt teljesedett be, itt érte a halál. A Veszprém megyei város anyakönyvi adata szerint 1945. március 24-én lőtt sebbel halt meg.¹⁵ A háborús események folytán a lakás pincéjében férje jelenlétében érte a végzetes lövés.

Szokolszky Rezső három és fél évvel élte túl a feleségét. A néptanító, a királyi tanfelügyelő, a népi életet elbeszélésekben is megörökítő író, a köztisztelőnek örvendő közéleti férfiú utolsó éveit már megtört, beteg emberként élte a veszprémi Batsányi János Népi Kollégiumban fia családjával a kollégiumi szolgálati lakásban. A kollégisták hancúrozásait, játékait az udvarra, a folyosóra kihelyezett karosszékéből bölcs derűvel, néha szigorú szemhunyorítással szemlélte, figyelte. Kopasz feje, ősz bajusza, megtört, botra támaszkodó járása hozzá tartozott a kollégiumi élet meghitt, bensőséges hangulatához. Szokolszky Rezső 1948. október 15-én a Veszprém Megyei Kórházban tért örök nyugalomra.¹⁶

SZOKOLSZKY REZSŐ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

SZÉPIRÓI MUNKÁSSÁGA

Egyszerű emberek. Besztercebánya, 1909.

A szív villámhárítója. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 1.sz. 1-3.

Az én keresztapaságom. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 2.sz. 18-21.

Így is jó. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 3.sz. 29-32.

A kaprinai kürt. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 4.sz. 53-55.

Halott vőlegény. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 5.sz. 75-78.

Mara. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 6.sz. 100-102.

Atyai áldás. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 7.sz. 114-115.

Rövid boldogság. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 8.sz. 137.

A „Sátán”. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 9.sz. 141-142.

Gergely Mibály. Havi Szemle. Besztercebánya, 1910. 11.sz. 187-189.

Ősi fundus. Havi Szemle. Besztercebánya, 1911. 2.sz. 21-23.

Légyott. Havi Szemle. Besztercebánya, 1912. 3.sz.113-114.

PEDAGÓGIAI ÍRÁSAI

Kartársainkhoz. Magyar Iskola. Besztercebánya, 1903. 1. sz. 1-2.

A tanítói munka sikerének és megbecsülésének személyi feltételei. Tanítók Lapja, 1930. 7-8. sz. 28-29.; 11-12. sz. 25-27.

Búcsúszó. Veszprémvármegyei Népoktatás. Veszprém, 1932. október 24. 1.

SZERKESZTŐI MUNKÁSSÁGA

Zempléni Hírlap. 1908. augusztus 31-től 1909. július 1-ig

Magyar Oktatás. Besztercebánya, 1903-?

Veszprémvármegyei Népoktatás. Veszprém, 1922-1932.

IRODALOM

Veszprémi fejek. Veszprém, 1929.

Sziklai János (1931): *Veszprém város az irodalomban és művészetben.*

Kehrer Károly (1933): *Szokolszky Rezső.* Veszprémvármegyei Népoktatás, június 28.

A magyar közalkalmazottak almanachja. Budapest, 1938.

Tatai Zoltán (1998): *In memoriam Szokolszky Rezső.* Megyeházi Tudósítások. Veszprém, 1998. október.

JEGYZETEK

- 1 Szinyei József (1909): *Magyar írók élete és munkái.* Bp. XIII. kötet, 1939-1949.o.; Magyarország vármegyéi – Zemplén vármegye. Bp. 1906.
- 2 A Sátoraljaújhelyi Róm. Kat. Iskola anyakönyve – Zempléni Levéltár közlése. 2004. február 4-i levél
- 3 Csatlós Istvánné (1989): *Abaúj-Torna, Gömör-Kisbont és Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája.* Miskolc, 91.
- 4 *A magyar közalkalmazottak almanachja.* Bp. 1938.
- 5 *Kehrer Károly* (1933): *Szokolszky Rezső.* Veszprémvármegyei Népoktatás. Veszprém.
- 6 Országos Széchenyi Könyvtár. H 80.030 szám.
- 7 Havi Szemle. Besztercebánya 1910-1912 között havonta megjelenő folyóirata. Az Országos Széchenyi Könyvtárban hiányosan megtalálható
- 8 *Magyar közalkalmazottak almanachja.* Bp. 1938.
- 9 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár 1997. november 19-én közölte, hogy az 1920-as iktatókönyvben 4003. számon iktatták a VKM 77/451/1920. és 5035. számon a VKM 145.338/1920. sz. leiratát.

- 10 Szokolszky Oszkár születési anyakönyvi kivonata.
- 11 Kehrer Károly: Szokolszky Rezső. 6. sz. jegyzet.
- 12 Néptanítók Lapja, 1930. 7-8. és 11-12. szám.
- 13 A Veszprémi Piarista Gimnázium évkönyvei.
- 14 Lásd 15. o. Bibliográfia.
- 15 A Veszprémi Anyakönyvi Hivatal 1945-ös halotti anyakönyve.
- 16 Uo. 1948-as halotti anyakönyv.

KONFERENCIA

A NEVELÉS- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI A DUNÁNTÚLON (2011-2012)

MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA

A tanítóképzés történetére fókuszáló szerzői inspirációitól a tankönyvkutatás perspektíváit felölelő körképig bezárólag színes alkotói horizontok tárultak fel a Nevelés- és művelődéstörténeti kutatások eredményei a Dunántúlon (2011-2012) című rendezvényen 2012. június 1-én. A könyvbemutatót – melynek megrendezéséhez a PTE Illyés Gyula Kar immáron második alkalommal biztosított méltó helyszínt –, *Kurucz Rózsa*, a PTE IGYK dékán-helyettese nyitotta meg. Köszöntőjében utalt a közeledő pedagógusnapra, mely a kutatókat is érinti. Ez alkalomból pedig PTE IGYK tanár szakos hallgatók és gyerekek verssel és dallal is üdvözölték a résztvevőket. A zenei felvezetőt követően *Horváth Béla*, a PTE IGYK dékánja vette át a szót, aki hangot adott azon meggyőződésének, mely szerint nincsenek jó természettudományi szakemberek társadalomtudományi ismeretek nélkül, így egyik sem elhanyagolható a másik részéről.

A rendezvény első blokkját az MTA VEAB Neveléstörténeti Munkabizottsága és a PTE IGYK, míg a második blokkot az MTA PAB Neveléstörténeti Munkabizottsága, valamint a PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola bemutatói képezték. Az első rész levezető elnöki tisztét *Kéri Katalin*, az MTA PAB Neveléstörténeti Munkabizottsága elnöke, míg a második részét *Tölgyesi József*, az MTA VEAB Neveléstörténeti Munkabizottsága titkára látta el.

Az előadók sorát *Németh Andrásné Farkas Gabriella* nyitotta meg, aki A tanítóképzés múltja és jelene című kötet 29 tanulmányának átfogó bemutatására vállalkozott. A NYME Savaria Egyetemi Központ kiadásában megjelent mű Szombathelyen, a 2008. és a 2009. évben ugyanezen címmel megrendezett konferenciák szerkesztett anyagait strukturálja. *Csiszár Miklós* A 300 éves veszprémi Lovassy László Gimnázium 25 éves baráti körének éves krónikájáról, ennek neveléstörténeti értékeiről szolt. A kiadvány fejezetei többek között megemlékeznek a 2010/2011. tanév történéseiről, főbb eredményeiről, a kiemelt eseményekről, s a híres lovassys öregdiákokról. *Tungli Gyula* a pápai középiskolai évkönyvek világába kalauzolta el a hallgatóságot, s a Pápai Református Kollégium, valamint a Türr István Gimnázium és Kollégium 2011-es évkönyvei apropóján az évkönyvek kutatói forrásszerepének jelentőségét

hangsúlyozta. *Mihalovicsné Lengyel Alojzia* – szintén a Lovassy László Gimnázium évfordulója kapcsán – a Beszélgetőkönyv alcímet viselő, a szokványostól eltérő szerkesztésű jubileumi évkönyvet demonstrálta. A kötet tartalmából idézve a fejezetek gondolati ívét tudatosította. *Emmer Márta* a Kamarás István 70. születésnapja tiszteletére összeállított emlékkönyvre hívta fel a figyelmet. A bemutató során összefoglalta a megjelenés körülményeit, Kamarás István főbb életrajzi momentumait, majd a könyv írásait számba véve azok tartalmi csomópontjait is érzékeltette. *Kurucz Rózsa* és *Christián Anikó* az Acta Szekszardiensum c. sorozat 13. kötetén belül az Institute of Education c. fejezet két neveléstörténeti tanulmányát vették közelebből szemügyre. *Kurucz Rózsa* először szemléletes képet festett az – általa is szerkesztett – idegen nyelvű kötetéről, majd közelebből is megvizsgálta Christián Anikó angol nyelvű tanulmányát, mely a gyógytestnevelés történetével kapcsolatos bevezető gondolatokat summázza. Ezt követően pedig *Christián Anikó* Kurucz Rózsa német nyelvű, a német és a magyar testi nevelés kérdéskörét tárgyaló tanulmányának irányvonalaival vázolta fel. Az elemző bemutatás során először felvillantotta az írásmű főbb tartalmi egységeit, majd elmélyedt azok részletesebb feltárásában.

A könyvbemutató rendezvény második nagyobb egységét *Somodi Imre* nyitotta meg, aki Albert B. Gábor A nevelés történeti és elméleti alapjai c. könyvének ismertetésén túl annak konstruktív értékelését is nyújtotta. *Méreg Martin* M. Császár Zsuzsa Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon c. kötetéről tartott izgalmas beszámolót. Az előadás során a több tudományterület határán is mozgó mű érzékletes áttanulmányozására nyílt lehetőség. A Beszéd- és szövegrögzítés. Történeti áttekintés és helyzetkép c. munka interpretálását *Molnár Péter* valósította meg, aki a könyv fejezetei mentén – vázlatpontokba szedve – ragadta meg annak fő mondanivalóját. *Havancsák Alexandra* egy elektronikus konferenciakötet (Társadalmi nem és oktatás) újszerűségére, valamint a tanulmányok adott téma köré összpontosuló, ugyanakkor szerteágazó tematikus sokszínűségére reflektált. Orsós Anna eszmefuttatásába (A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről) *Szilágyi Csilla* engedett betekintést. A szerző sokrétű munkásságát is hangsúlyozva a magyarországi beások múltját, kultúráját és a beás nyelv helyzetét is vizsgáló kutatás impozáns felvezetésével szolgált. A PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola megújuló tanulmánykötet-sorozatáról (Perspektívák a neveléstudományban), annak neveléstörténeti írásairól *Vörös Katalin* beszélt. Ahogy a válogatott írások főbb tendenciáit összegezve rámutatott, a tanulmányokat változatos metodikai repertoár jellemzi, s ebben a nőtörténeti témák a dominánsak. E sorozat tankönyvkutatást reprezentáló tanulmányait – a rendezvény végéhez közeledve –, *Molnár-Kovács Zsófia* mutatta be. A kutatások rövid, illusztratív megközelítésén keresztül a tankönyvi kérdéskör erősödő térnyerése igazolódott.

Kéri Katalin – az ismertetéseket értékelve – megállapította, hogy a bemutatók során érzékelhető volt a személyes érdeklődés intenzitása, s a könyvtermés csokorba fűzésén keresztül a kutatói szemlélet gazdagsága is tükröződött. *Tölgyesi József*

az előadásokban tetten érhető szaktudományos szövegalkotás magas színvonalát méltatta, s a VEAB két programját (Kutatás közben és a Pedagógus életutak bemutatása) említve örömmel említette meg, hogy egyre több olyan tiszteletkötet jelenik meg, amelyek még élő (és alkotó) pedagógusokat köszöntenek. *Kurucz Rózsa* zárszavában megköszönte a kötetek által nyújtott inspirációkat, s meginvitálta a hallgatóságot és az előadókat a jövő évi, immáron harmadik könyvbemutató rendezvényre, mely a tervek szerint ismét április 7-én, az általa és Kéri Katalin javasolta Neveléstörténet Napján kerül majd megtartásra.

MEGEMLEKÉZÉSEK

KORCZAK-EMLÉKÉV MAGYARORSZÁGON

A lengyel parlament döntése alapján a 2012-es év Janusz Korczak Emlékév lett. Ez nagyfontosságú döntés volt, amit a nemzetközi Korczak-mozgalom gyors reakciója követett. Nincs olyan magára valamit is adó ország, ahol ne készültek volna erre az évre. Janusz Korczak személyisége és elkötelezettsége a gyerekek iránt ma már az egész világ előtt ismert. A korczaki örökség legkövetkezetesebb őrzője hazánkban évtizedek óta – immár az aktivisták harmadik nemzedéke általi –, a Magyar Pedagógiai Társaság, ennek Gyermekérdekek Szakosztálya – Korczak Munkabizottság elnevezésű szervezeti egysége. A magyarországi Korczak-mozgalom 2012 szeptemberében tudományos konferenciát szervezett a Lengyel Intézet közreműködésével. A nagy érdeklődés mellett lezajlott tanácskozáson sokoldalú figyelemben részesült a Korczak-hagyomány, ennek magyarországi múltja és jelene, s maga az életmű is. Különös jelentőséget kapott az, hogy hazánkban a gyermeki jogok érvényesülésével kapcsolatban az oktatási rendszer mostani radikális átalakítása során e jogok csorbulásának megvan a veszélye.

A magyarországi Korczak-mozgalom történetéről Simon Mária tartott összefoglalót. Elmondta, hogy a hazai szakmában sokáig hallgatás övezte az Öreg Doktor életművét. A hetvenes években az orvostársadalom jelesei hívták fel a figyelmet az életműre, majd Gyóni Lajosné, a „lengyel neveléstudomány nagykövete” kezdeményezésére jött létre a Magyar Pedagógiai Társaság keretei között a Korczak Munkabizottság. Lendületet a munkának az 1994-es jeruzsálemi konferencia adott, melyre népes magyar delegáció utazhatott. A kevés magyarul olvasható mű mellé a bizottság kezdeményezésére kétszer is megjelent A gyermek joga a tiszteletre című kötet. A pedagógusképzésben egyre többször foglalkoznak az életművel, s lett szakdolgozatok témája. A munkabizottság önálló honlapot, majd facebook-csoportot hozott létre. A Korczak-életmű átfogó bemutatására Fodor László marosvásárhelyi pedagógiaprofesszor vállalkozott. Pontos, szakszerű, időtálló értékelést mutatott be. Bánki Dorottya egyetemi hallgató a Korczak-pedagógia módszertanát szemlél-tette. Fontos szerepet kapott a konferencián a magyarországi „analógiák”, a kortársak, kortárs törekvések bemutatása. Füzéki Bálint, mint „koronatanú”, Sztéhló Gábor Gaudiopolisza, az Öröm Városa a Hárshegyen a vészkorszakban méltó párja volt a varsói árvaháznak. (A közös gyökerek közt Flanagan Fiúk városa, Makarenko Gorkij-telepe is kimutatható.) Büki Péter, Gáti Ferenc és Járó Dóra gyermekvédelmi szakemberek példáját idézte, akiknek pályája csaknem napjainkig ívelt, de az üldözések korában indultak, örök elégedetlenség jellemezte őket.

Szó esett két, a történelemben konfliktusos viszonytal terhelten egymás mel-

lett élt két kezdeményezésről, az ebesi Fiúkfalváról (egyik vezetője, Pataki Gyula, él még), és az Ádám Zsigmond alapította hajdúhadházi gyermekvárosról, nemkülönben az 1957-ben alapított fői gyermekváros sorsáról is. Iványi Gábor meggyőzően igazolta a veszélybe sodort „Wesley-intézmények” példáján a Korczak-i örökség aktualitását. Megrendítő történetei szóltak napjaink gyerekvilágának, felnőttvilágának a szegénység, a mélyszegénység peremére zuhant személyeiről, s mély humanista hitvallással szólt a megmentésük iránti kötelezettségünkről.

Iványi Gábor megszólalása átvezetett a kritikához. Rózsás Ildikó korrekt számadást adott a gyermeki jogoknak napjaink törvényeiben való érvényesüléséről. Molnár Lajos az új köznevelési törvény indokoló szövegének cikkelyeit idézte, s egy meg nem nevezett „szakértő” véleményéből idézett. A csattanó az előadás végén vált világossá: Korczak mondataival érvelt e törvény gyermekellenes, pedagógiaellenes megoldásai ellen. Más érveléssel ugyanezt tette Csillag Ferenc, a legfrissebb Korczak-kiadvány egyik szerkesztője is. Makai Éva zeneakadémiai tanárjelöltek pedagógusképének zavarait állította szembe a korczaki hagyománnyal – az értelmezésbe bevonva az Európai Unió himnuszát, Beethoven örömdáját is egy meglepő flashmob videós bemutatásával. Jomagam (T. L.) felidéztem a magyar iskolaügy legutóbbi történetéből, az 1985-ös, majd az 1993-as közoktatási törvényt követő kezdeményezéseket, melyek a tanulói részvétel fokozását valósították meg az iskola világában, s szó esett a magyar úttörőmozgalom reformtörekvéseiről, a Diákjogi Charta nevű civil mozgalomról, a minőségbiztosítási innovációk diákjogokat érvényesítő elemeiről. Van tehát hagyomány, amire támaszkodni lehet! Érvényt kell szerezni e hagyományoknak – ebben ad erőt a Korczak-i örökség! A konferenciának a Lengyel Intézet adott helyet. Már nem először élveztük vendégszeretetüket, náluk mutatták be a magyar UNICEF által kiadott *Hogyan szeressük a gyermeket* című kötetet, melyben a Korczak-opusz mellett félszáz kortárs magyar szakember, gondolkodó személyiség fejt ki álláspontját. A varsói árvaház egykori igazgatójának, a korábban nemzetközi hírű gyermekorvosnak, pedagógusnak, szakírónak, ifjúsági írónak, a gyermeki jogok korai megfogalmazójának, a treblinkai haláltábor kerek 70 év előtti mártírjának szentelt év magyarországi záróeseményeként 2012. december 10-én rendezett nemzetközi konferenciára került sor a Lengyel Köztársaság nagykövetségével, a Lengyel Intézettel és az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karával közösen. A lengyel és két magyar ombudsman szóltak a gyermeki jogok érvényesítése érdekében. Takács István gyógypedagógus, Herczog Mária szociológus, a varsói Barbara Smolinska-Theiss professzor, szociálpedagógus, Andrzej Mencwel irodalomtörténész voltak az előadók között. Batia Gilad, a Nemzetközi Korczak Egyesület elnöke is felszólalt. Jelképes, hogy e nap záróeseményeként az ombudsmani hivatalban Korczak-emléktáblát avattak. Szimbolikus folytatás volt az, hogy december 14-én a Lakatos Menyhért általános művelődési központ tanulói dramatizált részletet mutattak be *Korczak Matykó király* című ifjúsági regényéből. Rendezője Troján Tünde volt.

Simon Mária – Trencsényi László

PEDAGÓGIAI RENDSZERVÁLTÁST ÖSZTÖNZŐ ÉLETMŰ

EMLÉKEZÉS PETRIKÁS ÁRPÁDRA (1928-1998)

Még el sem hervadtak a kegyelet, a hála, a tisztelet, az emlékezés virágai, amikor kezünkbe vehettük és olvashattuk a tanítványok és munkatársak által szerkesztett Emlékezés Petrikás Árpádra című kötetet. Az összeállítás őszinte tisztelgés és hitvallás a tanárról, a tudósról, az emberről, a barátról, amely méltó alapja, ösztönzője lehet a valóban egyedi és gazdag életmű feltárásának, összegzésének. Jelen írásom is a főhajtáson túl a neveléstörténészek, a nevelés- és oktatáskutatók, valamint a pedagógiai gyakorlat művelőinek figyelmét szeretné erősíteni a szerteágazó munkásság iránt.

Mint emlékező, azok közé tartozom, akiket Petrikás tanár úr kitüntetett bizalmával és munkatársai közé emelt, összekötőként az egyetem és az iskola, az elmélet és a gyakorlat közé. Manapság sokat hallhatunk az ún. civil szervezetek élesztésének, létrehozásának fontosságáról. Petrikás tanár úr évtizedeken át civil szervezetként szervezte és működtette a köréje és a tanszéke köré csoportosult, főleg pedagógiai intézményvezetők szervezetét. Akkor még nem volt szokás egyesületnek nevezni, de később ez is megtörtént. Mesterien toborzott, lelkes önkéntesekből olyan csatornát épített, amelyen át oda-vissza áramlottak a magyar nevelésügyet hatékonyan tápláló információk. Ez a szervezet a tanár úr ösztönző ereje által – a hiánypótlás ígéretével –, átfogta egész Kelet-Magyarországot Szolnoktól Mátészalkáig, Érdtől Biharkeresztesig, sőt, elérte a határon túli magyar területeket is.

Tanár úr értelmetlen, tragikus halála óta – az emlékkötetet is olvasva –, nem tudok szabadulni a gondolattól, a kérdés megválaszolásától: progresszív személyiségen, pedagógiai kvalitásán és emberszereteten túl mi volt az, ami évtizedeken át nem csak életben tartotta, hanem folyamatosan terebélyesítette a köréje és a tanszéke köré gyülekező iskolák, iskolavezetők táborát. Nem hiszem, hogy tévesen következtek, amikor úgy gondolom, hogy a titok nyitja az a jobbítás által motivált szükséglet kielégítése, az a hiánypótló szerep, amelyet a Petrikás tanár úr vezetett csoport betöltött a pedagógiai vezetésképzésben. Az évtizedeken át zajló rendezvénysorozatokra vonatkozóan maga is megfogalmazta: „a közoktatásügy és az iskolák legbensőbb szükségleteinek kielégítésére törekedtek”.

Nagyon fontosnak tartotta, de nem elegendőnek a politikai akaratot az autonóm, szuverén, önfejlesztő, az önkövetelést megvalósító egyéni arculatú iskola létrehozásában, mert hiába az akarat, a megengedés, hiába az iskola autonómia iránti vágya, ha hiányzik a képessége. Ő nem csak hangoztatta, hogy az autonómiának ára van, hogy aki autonómiát mond, annak innovációt is mondanía, vállalnia kell, hanem indirekt és direkt módon talán mindenkinél többet tett azért, hogy magában az is-

kolában olyan feszültségek, ellentmondások és szükségletek keletkezzenek, amelyek feloldása, kielégítése nem csak megnyugvást, hanem újabb ellentmondásokat teremt, de az előzőeknél magasabb szinten, és ezáltal olyan innovációs láncreakciókat indukál, amely képes az iskolát állandó mozgásban, folyamatos fejlesztésben tartani. Mindezt nem elegendő és nem lehet elrendelni, de lehet az erre ösztönző feltételek megteremtését segíteni, viszont nem elsősorban pénzzel – természetesen azzal is –, de láttam már korszerű épületben a modern technika legújabb termékeivel felszerelt iskolát koncepció nélkül, anarchikusan működni, amely feltételeit csak fogyasztja, sőt herdálja, de nem teremti. Viszont az innováció által az önfejlesztés, az önkövetelés útján elindult iskola teremtője önmagának és feltételeinek is. Tevékenysége, eredményessége kényszerhelyzetet és legtöbbször nem irigységet, hanem elismerést is motivál.

Tanár úr meggyőződéssel segítette, ösztönözte, bátorította a köréje gyülekezőket az elemző munkára, az önarckép készítésére, az itt és most lehetséges és szükséges feladatok meghatározására.

Aki ezzel egyszer megpróbálkozott, azt menthetetlenül megérintette a pedagógiai alkotó munka intellektuális öröme, akiben ha nem is menthetetlenül, de elindult:

- a rendszerben való gondolkodás,
- az önarckép, majd pedagógiai program készítése,
- az önfejlesztés, az önkövetelés,
- a valóságos együttműködés,
- a nevelőtestületi és diákönkormányzat megteremtése,
- a „nevesincs sulitól” az önálló arculatú iskoláig vezető úton.

Hangsúlyozom, hogy mindez a 70-es-80-as évek terméke, annak az időszaknak, amelyben a magyar oktatási rendszer az alternatívát, a pluralizmust csak mint kísérletet, mint engedélyezett kivételt ismerte el. Célja nem a többféleség, az alternativitás megvalósítása, hanem a meglévőnek egy hatékonyabbal történő felváltása volt.

1984-ben Ebesen nevelőtestületi belső továbbképzésen az iskola és az úttörőcsapat együttműködésének pedagógiai problémáit boncolgattuk. Petrikás tanár úr – vendégként –, hozzászólásával szenvedélyes vitát provokált az egy vagy két, illetve a több mechanizmust illetően. Ez a vita indította el azt a nevelőtestületi önvizsgálódási folyamatot, amelynek eredményeként már 1985-ben megfogalmaztuk: az iskolai önkormányzatunk elért szintjének meghaladása csak abban az esetben lehetséges, ha különválasztjuk az iskolai kötelező és a mozgalmi, önként vállalt feladatokat. A monopolhelyzet a legjobb szándék mellett sem kedvez a valóságos önkormányzat kibontakozásának. Az önként vállalt mozgalmi feladatok szervezését az úttörőcsapattal, az iskolai jellegű, kötelező feladatok szervezését, irányítását a szárnyait bontogató diákönkormányzatra bíztuk.

Petrikás tanár úrral tragédiája előtt kb. két héttel a diákönkormányzatok debreceni helyzetéről váltottunk szót. Én jobban, Ő kevésbé volt kétségbe esve. Több konk-

rét lépést megjelölt a fejlesztés érdekében. Hangsúlyozta, hogy a diákönkormányzat, a növendékek közvetlen részvétele csak az önfejlesztő, önirányító, önkormányzó iskola falai között biztosítható formalizmus nélkül. Nevelőtestületi önkormányzat hiányában a gyermekönkormányzat csak dísz, s nem pedig rendszerformáló erő. Tanár úr – a nevelélmélet kimagasló művelőjeként – megszállottja volt az iskolacsinálásnak. Akkor észre sem vettük, hogy mennyit dolgozik, de azt sem, hogy mennyit dolgoztat:

- iskolakonferenciák,
- munkaértekezletek,
- önarckép készítés,
- pedagógiai programok bemutatása és értékelése,
- a program iránt érdeklődő iskolák nevelőinek látogatásai tanórákon, tanórán kívüli foglalkozásokon. A tanítási órákon a minden tanuló folyamatos munkáltatását és ez által a fejlesztését biztosító feladatrendszeres tanítási program, a tanórán kívül pedig a havonta tartott iskolagyűlés váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. Megyénkben vannak olyan iskolák, amelyekben 1970 óta a mai napig egyetlen tanév egyetlen hónapjában sem maradt el az iskolai demokrácia ezen fontos fóruma, munkaértekezlete.

Mint emlékező, nem vagyok illetékes abban, hogy a magyar iskola rendszerváltás utáni helyzetét megítéljem annak ellenére, hogy vannak tapasztalataim, de azt meggyőződéssel és a bizonyítás felelősségét vállalva állítom, hogy a rendszerváltás a Petrikás tanár úr köré gyülekezett iskolákat nem érte felkészületlenül. Ezekben az iskolákban – miután a központi irányítás megszűnt és nem mondja meg sem a járás, sem a megye, sőt még a minisztérium sem, hogy itt és most mit kell tenni és hogyan –, nem alakult ki krízishelyzet, nem alakult ki anarchia. A formailag és tartalmilag kapott önállóságot nem úgy értelmezik, hogy azt csinálunk, amit akarunk, sőt, hogy nem csinálunk semmit, hanem valóban akarják is amit tesznek, és teszik, amit tenniük kell. Miért? Mert ezekben az iskolákban a pedagógiai rendszerváltás – Petrikás tanár úr tudományos menedzselésével – már a politikai rendszerváltás előtt megtörtént. Ezt a folyamatot vázolta fel tanár úr A nevesincs sulitól az önálló arculatú iskolákig című kötetében. Ebben bizonyítékok sorát tárja eléünk arra vonatkozóan, hogy eredményes nevelés csakis az elmélet és a gyakorlat kapcsolatából lehet.

Petrikás Árpád tanszékvezető egyetemi tanár megelőzte korát. Megtisztelő, hogy életművének kortársaiként a magunk módján részesei lehettünk. Munkásságának ápolása fontos kötelességünk.

Prepuk János

KÖNYVISMERTETÉSEK

Szecsó Károly: Szügyi Trajtler Géza. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest., 2015. 128 o. (Tudós tanárok – tanár tudósok sorozat. Sorozatszerkesztő: Jáki László.) – A kötet jól példázza a sorozatszerkesztő által megfogalmazott célokat, mert ezúttal egy olyan ember életútja kerülhetett fókuszba, aki néptanítóként, néptanítói gyakorló iskolai vezetőként verseket, színdarabokat, tankönyveket ír, iskolán kívüli népművelői tevékenységet folytat, helytörténeti munkát végez.

A sorozat köteteire jellemző terjedelem és keretei között a történész szerző, Szecsó Károly három életrajzi fejezet után a tudós tanár írásaiból válogatott, két róla szóló írást közöl, majd a kötetet válogatott bibliográfia zárja.

Az életpályát bemutató fejezetekben az eredeti forrásanyag idézésével bepillantást kaphatunk a lakóhely és munkahelyek különböző időszakairól, és ezért az életút megismerése mellett egyben iskolatörténeti és helytörténeti információkhoz is jutunk.

Szügyi Trajtler Géza 1888. szeptember 30-án született Hevesvezekényben. Korán árvaságra jutott, gyermekéveiről kevesebb szó esik, annál részletesebb ismertetést kapunk a Kápolna község római katolikus elemi népiskolájában eltöltött éveiről. A népiskolai és a gimnáziumi tanulóévek után Egerben végezte el az Érseki Római Katolikus Tanítóképzőt. 1908-ban Kápolnára került. A község római katolikus elemi népiskolájában tanítva közel a két évtized alatt sokrétű, termékeny és eredményes munkát végzett. Tevékenységét már ekkor több megyei díjjal ismerték el. Kiemelkedő volt az iskolán kívüli népművelő tevékenysége. Ismeretterjesztő előadásokat tartott, tanfolyamokat szervezett, egyesületi munkát végzett, sőt fogyasztási szövetkezetet vezetett. Mindent precízen dokumentált, ezzel segítette kollégái munkáját is.

A szerző az életutat bemutató kötet forrásai között a legtöbb hivatkozás Szügyi Trajtler Géza hagyatékára utal, amelynek feldolgozásával, közlésével feltárulhatott a tudós tanár értékes munkássága. Ebben az időszakban élte át az első világháború eseményeit, az orosz fronton harcolt, sebesülést szenvedett. A már fiatalként is verselő tanító a háborús élményeit versekbe szőtte, melyekből később egy kötete jelent meg Hatvanasok címmel. 1921-től igazgató tanító lesz, majd az egri érsek kérésére 1927-ben családjával Egerbe költözve új fejezet kezdődött az életében.

Az egri római katolikus tanítóképző gyakorló iskolájának igazgató-tanítói tisztségét betöltve folytatta azt a sokrétű munkát, amely már a tanítás és az igazgatás mellett a tanítóképzősök gyakorlati oktatásának megszervezéséből állt. Szakmai tudását, hivatása iránti elkötelezettségét tanítványai és a tanítójelöltek is elismerték. Itt szakmai munkája még jobban kiteljesedett: tankönyvet írt, véleményezett, egyházi és szakmai folyóiratokban jelentek meg cikkei, rendszeresen adott elő megyei pe-

dagógiai szemináriumokon, illetve népművelő munkáját folytatva egyletekben és olvasóköri körökben is. Az életrajzi bemutatás több mint egy oldalon sorolja fel tagságait, tisztségeit. Aktív munkát végzett szakmai szervezetekben, alelnöke volt a Katolikus Tanítóegyesületek Országos Szövetségének, az Országos Katolikus Tanügyi Tanács tagja, iskolai főhatósága egyházmegyei tanfelügyelői címmel tüntette ki. Emellett kulturális, kultúrpolitikai, szakszervezeti és egyházi egyesületekben, szervezetekben tevékenykedett.

Az életrajz e fejezete is bővelkedik eredeti dokumentumok, levelek közlésében, idéz Szügyi Trajtler Géza írásaiból, előadásából. A szakmai életút ismertetése egyrészt már ízelítőt ad az igazgató tanító publikációs tevékenységéről, másrészt érzékletessé válik a saját életére, tevékenységére folyamatosan reflektáló pedagógus képe is.

Szügyi Trajtler Géza életének harmadik, nyugállományba vonulása (1949) utáni időszaka külön fejezetet kapott a kötetben. Nemcsak azért, mert több mint harminc évet ölel fel, hanem azért, mert ezekben az években is aktívan tevékenykedett. Helytörténeti munkálkodása eredményeként a mai kutatóknak nagy segítséget nyújthat a huszonnégyezer címszót tartalmazó gyűjteménye Heves megyéről és Egerről. Nyugdíjas éveiben családja körében élt, sokat járt levéltárba, könyvtárba. Közel 90 évesen, 1978. március 1-jén hunyt el.

Az igazgató tanító írásaiból bemutatásra került szemelvények a válogatásnak köszönhetően jól mutatják be Szügyi Trajtler Géza sokszínű, termékeny alkotó munkáját. De itt is elmondható, hogy a kiemelt források jelentős neveléstörténeti, helytörténeti adalékkul szolgálnak a kor népiskolai életéről. Ehhez a kötet végén szereplő válogatott bibliográfia nyújt lehetőséget. Az életrajz és a munkásság bemutatása után szereplő két hasonló összefoglaló visszaemlékezésben rövid vázlatát kapjuk Szügyi Trajtler Géza gazdag népiskolai tanítói, népművelői, tanítóképző intézeti munkásságának.

Összegzőképpen elmondható, hogy ez a kötet is inspiráló lehet a pályát választó pedagógusjelölteknek, a gazdag hagyaték pedig további kutatási lehetőségeket nyújt a neveléstörténettel, helytörténettel foglalkozók számára.

Németh Andrásné Farkas Gabriella

* * *

Kósáné Ormai Vera: Őrizzük az értékeket – Párbeszéd a múlt és a jelen között. (Az Óvodai Nevelés c. folyóirat első másfél évtizede, 1948-1962). Iskolafejlesztési Alapítvány, Budapest. 2013. 128 o. („A Kisgyermek” – könyvek 6.) – *„Mi foglalkoztatta az óvónőket az Óvodai Nevelés c. folyóirat első tizenöt évében? Miként vélekedtek az óvónői szerepéről, a játékirányításról, a délutáni nevelőm unkáról, a fegyelmezésről vagy a büntetésről? Miről vitatkoztak, milyen örömeik és gondjaik voltak? Mit éreztek sikernek, hogyan közölték*

munkájuk eredményeit, 'jó gyakorlatuk' tapasztalatait? Miben kaptak segítséget a szakfelügyelőkötől, az óvodapedagógia és a pszichológia szakembereitől? – olvasható a kötet hátsó borítóján a tartalmat behatóróló kérdéscsoport. Ezekre válaszként – történeti kontextusban – a 288 cikk, tanulmány pszichológiai és pedagógiai elemzését olvashatjuk.

A szakmai folyóiratok elemzésének – főképpen az utóbbi évtizedben – jelentős irodalma van. Évszázados és közelmúltbeli folyóiratok egyaránt a kutatók érdeklődési körébe kerültek, természetesen, különböző szempontok alapján. Kósáné Ormai Vera e munkájával azt a fontos üzenetet jeleníti meg, hogy a ma pedagógusainak ismerniük kell a szakmai előzményeket, mert ők is csak egyik pillérei a gyermekekkel foglalkozó számos nemzedéknek, s a gyermekek jövőképe kialakításában teljesíteniük kell az aktuális célok által meghatározott feladatokat. *„Meggyőződésem, hogy az óvodapedagógia mind elméleti, mind gyakorlati műveléséhez a szakmai-történeti jellemzők ismerete nem csupán látókörüket szélesíti és mélyíti, de mindennapi munkánk gazdagításának is forrása lehet”* - vélekedik e kérdésben a szerző. (14. o.)

S mindezek hogyan jelennek meg e kötetben? A múlt problémái mindig előre vetítenek aktuális és jövőbeli teendőket. A szerző azzal, hogy bemutatja a másfél évtizedes időszak óvodapedagógiai helyzetét, a jelen számára releváns teendőket (javaslatokat) is megfogalmaz. Pszichológusként elemzése középpontjában természetesen elsősorban a gyermekek fejlődésével, fejlesztésével kapcsolatban végezte el a megjelent írások elemzését, amelyeket témacsoportokként mutat be. *„A témacsoportok bemutatása a mennyiségi adatok, az egyetértésünkkel találkozó módszerek és értékek, a vitára ösztönző, ma is megoldásra váró kérdések (ezért is 'örök' a pedagógia, CSBGY) és a korszakra jellemző szakmai törekvések, tendenciák szempontjából történik”* – olvasható ugyancsak a borítón.

A kötet végén megtalálhatók a lapnak (1948-1952 között Gyermeknevelés volt az óvodapedagógiai lap címe) azok az írások, amelyek az elemzés tárgyai voltak. A kötet apropója az (is) volt, hogy 2012-ben ünnepelték a szakfolyóirat megjelenése 65. évfordulóját. Bár a folyóiratot különböző években számosan elemezték és értékelték (erről l. a kötetben az 1. lábjegyzetet, 11. o.), azonban Kósáné pszichológiai (szűkebben: a mentálhigiénére) fókuszáló vizsgálata szövegei túlmutatnak a korábbi narratívákon.

A folyóiratban a szakma gyakorlatát bemutató írások domináltak, de mellettük megtalálhatók a szakmai irányításról szóló közlések is. Az elemzés fő anyagát – nyilvánvalóan – a praxis jellegű szövegek adták, ugyanis ezekben (főképpen az óvodapedagógusok gyakorlat közeli írásaiban) érhetőek tetten azok a motívumok és történések (szituációk), amelyek pszichológiai attitűdjei alapján megfogalmazhatók a törvényszerűségek.

A releváns írásokat Kósáné tizenkét témacsoportba sorolta be, és hozzájuk rendelte a cikkek előfordulásainak számát. A legnagyobb számban regisztráltak Az alko-

tó játék: 78, a Napirend, életmód, tárgyi környezet: 46, Az óvónő, a nevelőtestület és az óvoda vezetése: 45. Ami meglepő, hogy az óvodai nevelőmunkában olyan jelentős tevékenységekkel foglalkozó írások, mint a Léggör, bánásmód, szabályok, Az óvónő és a gyerekek, az óvónő és a gyerekcsoportok kapcsolat, a Gyerekek a közösségben, társkapcsolatok, Viselkedési problémák, Az életkori sajátosságok igen kis számban (6-17 között) jelentek meg.

Mindegyik témakör azonos feldolgozású (bemutatású): 1. A számok (a témacikk előfordulása), 2. Amit ma is így gondolunk (a jó gyakorlatok kontinuitása), 3. Amiről ma is beszélgetünk, vitatkozunk (a problémák további jelenléte), 4. Néhány jellemző tendencia.

Ezekben a szerző nem csak megállapít, hanem értékkel is, de természetesen figyelembe vette, hogy a mindenkori társadalompolitikai viszonyok által megkívánt, előírt „elvárások” gyakorlata, ha helyet is kaptak az írásokban, ott található a kritikai megfogalmazások is.

„Természetesen nem vethetjük el a múlt értékes tapasztalatait” – írta Szabadi Ilona 1955-ben. Ehhez kapcsolódóan Kósáné Ormai Vera így összegezte a kutatását: „Munkámmal ezeknek az értékes és mind a jelen, mind a jövő számára megőrzendő óvodai nevelési tapasztalatokat kívántam bemutatni.” (107. o.)

A kötet pedagógiatörténeti, aktuálpedagógiai és metodikai szempontból is kitűnő szakmai-tudományos munka, amely tovább növeli a Villányi Györgyné gondozta „A Kisgyermek” – könyvsorozat szakmai kvalitásait.

Cs. Bányai György

* * *

Szőnyi György Endre, Szauter Dóra szerk.: A képek politikája. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Tanulmányok. JATEPress, Szeged, 2012. 284 o. (Ikonológia és Műértelmezés 13., 3. kiadás) – Két évtized óta jelennek meg a sorozat kötetei, amelyek újra strukturálják a képi világról alkotott tradicionális fogalmi bázist. Ennek egyik mögöttese a globálissá vált elektronikus képkiterjesztés: milliósámra és milliárdnyi felhasználó számára látható, nézhető, tárolható, visszaidézhető az a képi világ, amely lehet objektív vagy objektívnek vélt manipulált, s értelmezhető az egyén vagy a kisebb-nagyobb csoport/célközösség értékrendje, sőt: érdeke szerint.

A több tízezer évvel ezelőtt elindult személyes manuális képalkotástól az elektronikus képkészítésig nem csak a művészetek közegében vált fontossá a képek értelmezése (személyes és történelmi aspektusokat, hatásokat figyelembe véve), hanem a tudomány(ok) számos területén is nélkülözhetetlenné vált az, hogy mit közvetít a kép, milyen értelmezési keretek között lehet dekódolni azokat az üzeneteket, amelyek belőlük rejte és/vagy nyíltan tárhatók fel. (Gondoljunk csak Capa fotóira.)

Mitchell az ikonológia ikonikus alakja, akivel 2005-ben Szegeden a The Mitchell

Reader-kurzuson (az akkor még szerény számú) olvasói személyesen is találkozhattak. Standard könyve, az *Iconology* 1986-ban jelent meg, amely átrendezte, újra fogalmazta az ikonológiával kapcsolatos addigi fogalmi struktúrát és tartalmakat, azt, hogy ez csak „*a képekben lévő tartalmak és narratív vagy szimbolikus jelentések feltárásával, illetve az ezeket hordozó motívumok azonosításával és interpretálásával foglalkozik*”. (Erwin Panovskytól a kötet verzőjén.)

„*Mitchell azt mondja: álljunk meg, ez így nem elég. Nem elég megérteni és értelmezni a szavakat és képeket, arra is választ kellene adni, hogy miért favorizálja egy kultúra vagy egy korszak egyszer a szavakat, másszor a képeket, és miért próbálják újra meg újra kijátszani őket egymás ellen, vagy bebizonyítani az egyik felsőbbrendűségét a másikkal szemben. Az új szempont, amit Michell bevezetett, a képek 'politikája' volt, szemben a korábban kutatott semleges jelentéssel. Így ő már nem egyszerűen ikonológiáról beszél, hanem olyan jelenségekről, amelyek érzelmi-ideológiai és politikai aktust feltételeznek, mint ikonoklasmus (kép promóció), ikonofília (képszerűség), ikonofóbia (képgyűlölet) és idolátria (képmádás).*” (Szőnyi György Endre sorai ugyancsak a kötet verzőjén.)

Az ikonológiának ez a tartalmi-szerkezeti kiterjesztése abba az irányba mutat, hogy a kép nem egyszerűen statikus, hanem telítve van dinamizmussal, amely a nézőjét nem csak egyszerűen a minőségével, az ábrázolt tartalomhoz való mentális viszsonnyal készíti állásfoglalásra, hanem érzelmi-politikai-ideológiai attitűdökkel válik teljessé annak befogadása. Ez a módszertani többlet ad lehetőséget arra, hogy a képi világot ne csak a kép/szöveg relációban vizsgálhassuk, hanem úgy is, mint a reális világot más paraméterek szerinti beágyazódással visszatükröző anyagi minőségű vagy virtuális információhordozót.

(Ebből azért zárjuk ki a fantasy-jellegű képeket, amelyek a virtuális térnek egy másik dimenzióját jelenítik meg, többnyire a szórakoztatóipar termékeként. De ne feledkezzünk meg arról, hogy a képhamisításnak is több évezredes története van: a közelmúltból csak a Sztálin és munkatársai vagy más diktátorok személyes kapcsolatrendszerének képi módosítására hivatkozunk, vagy a képnek más időtartományba történő áthelyezésével történő manipulálás: a képhazugság stb.)

A kötet négy témaköre (Mi a kép?; Szó és kép; Kép/Szöveg; Politika, ideológia, kép) az elméleti megközelítés és az esettanulmányok tárházával hozza közel az olvasóhoz azt, hogy a nemzetközi térben működő művészettörténeti, médiakutatási és kultúraelméleti beállítottságú Mitchell milyen diskurzusban állítja elénk azokat az ikonológiai témájú textusait, amelyek mára már megkerülhetetlen elméleti továbbfejlesztést jelentenek, s ezeket egyre több kutató „szálasza” tovább, mélyítésszerű módszertani és tartalmi-értelmezési téren.

A *Mi a Kép* című fejezetben a szerző kiinduló pontja az, hogy megvizsgálja a „kép” szó használata módjait olyan diskurzusokban, mint az irodalomkritika, a művészettörténet, a teológia, a filozófia, és, hogy megalapozza az ábrázolás „elméleti” megértését a társadalmi, benne a kulturális tartományban, mert (szerinte) a képek nem

csak egyszerűen jelek, hanem történetek hordozói, amelyek önmagunkról és a világról szólnak.

Figyelemre méltó a képek genealógiája szerinti osztályozása: a kép (mint hasonmás, képmás, hasonlatosság) lehet grafikus, optikai, észlelési, mentális és verbális. Ezeket olyan típusoknak tartja, amelyek más-más diskurzusban állnak középpontban. Írásában különös figyelmet szentel a mentális képnek, amelynek történeti vonulatát is felvázolja (Arisztotelészről Wittgensteinig tartóan). Ugyancsak részletező a verbális ábrázolás történetével, valamint a képmás mint hasonlatossággal foglalkozó szakaszai is. S aligha kerülheti el az olvasó/érdeklődő/kutató figyelmét az a textusa, amely a kép uralmáról szól. (L. a virtuális térben felhalmozott, naponta szinte milliószerű „képnövekményt”, amely a felhasználó számára két lehetőséget biztosít: „elénk tolják” vagy pedig szűrővel magunk válogatjuk meg/ki a képeket és a hozzájuk csatolt szöveget. Ez utóbbi az ekphraszisz: a kép és a szó közös alakzata, de a képnek lehet szövegszerű – pl. a vallási témájú freskók –, a szövegnek pedig képszerű – pl. Jókai tájleírásai – olvasata.) Ez már átvezet a Szó és a Kép-részhez.

Ebben az illusztráció, a piktorialista költészet, a kép mint elbeszélés, allegória lehetséges „olvasatai” kaptak helyet, s egy másikban a konvencionalista Nelson Goodman szimbólum-elméleteiről olvasható érdekes okfejtés. Felveti, hogy a nyelvi kategóriák alkalmasak-e arra, hogy általuk kifejezhető legyen a kép szimbólumtartománya, vagy pedig (esetleg) új jeltípusokkal kell operálni. *„Ezek a duplán természetes jelek ikonikusak és indexikusok, aztán újabb elmélkedések és diskurzusok alapjaként szolgálnak”* (83. o.), azaz, a szavak referenseként tárulnak elénk. Ezzel a szemiotika ikonológiai kontextusban olyan új kutatási területté válik, amely a jel-elméletet tovább gazdagíthatja. A tér és az idő összefüggésével kapcsolatban a szerző – más aktorokkal egyetértésben – úgy véli, az idő az irodalom preferenciája, a festészet pedig a kétdimenziós alakulaté (s némely más, pl. a szobrok a háromdimenziós téré). Ennek megfelelően az időbeli és a térbeli művészetek eltérő jellege csak a reprezentációjuk első szintjén értelmezhető, s a szerző arra következtet, hogy a tér- és időbeli műfajok (műalkotások) tér-idő struktúráként működnek egy új kánon-principium alapján. (Legalábbis is így fogalmazható meg a szerző okfejtése.)

A Kép/Szöveg-fejezetből (egy rövid elméleti alapozást követően) a Metaképek-rész ad mentálisan izgalmas szöveget. Ha csak az alcímekre fókuszálunk is: A kép maga; Más képek; Dialektikus képek; Meta-metakép, Beszélő metaképek, máris feltárul az, hogy ennek a képről szóló kép a tárgya. Egy logikai csavarral: *„Az a kép tehát, amely saját magára vagy más képre utal, olyan kép, amit arra használnak, hogy megmutassák, mi a kép”*. (155. o.) Számos szerző idéződik fel ezzel kapcsolatban, mintegy megerősítéseként annak, hogy a kép a képben, vagyis a kép ábrázolása képben mennyi filozófiai, esztétikai, jelrendszeri (és ikonológiai) problémát vet fel, s bizarr megállapításként a szerző hozzá teszi, mintegy fricskázva az olvasót: *„Ha a kép beszélni tudna...”*. Pedig legjobban ő bizonyítja, hogy *„A metaképek tanulmányozása nem egy speciális probléma a művészettörténeten belül, hanem a*

reprezentációs elmélet egy nagyobb terének kérdésköre, az 'ikonológia' hibrid tudományának kérdése". (192. o.)

Az utolsó fejezetből (Politika, ideológia...) érdemes alaposabban tanulmányozni A CNN-től a JFK-ig című részt, s külön is figyelemre méltó – az említés szintjén már szereplő – Szó és kép a terror idején című záró szakasz. Ez nem nélkülözi a két évtizeddel későbbi mai aktualitást sem, amikor elénk tárul napjainknak az a képi és szövegvilága, amely befolyásol egyéneket, csoportokat, nemzetársadalmakat, s ebből a globális szintér sem marad ki: „*A terrorizmus (egyik formája, T.J.) tehat a tömegkommunikációs eszközök által közvetített szavak és képek háborúja, a pszichológiai hadviselés egy formája, melynek célja nem a katonai személyzet, valamint a felszerelés közvetlen megsemmisítése, hanem az ellenség demoralizálása.*” (276. o.)

Kitűnő könyv, figyeljünk Mitchell jövőnket is segítő munkájára!

Tölgyesi József

* * *

Kolics Pál: Elfelejtett iskolák. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2013. 98 o. (Szigetvári Várbaráti Kör kiskönyvtára, 32.) – A közelmúlt és napjaink egyik értékmentő és -megőrző országos programja a hungarikumok felkutatása, bemutatása. Ma már aligha van hazánkban olyan település, amely ne mutatta volna fel „örökségkincseit”, azokat a szellemi, személyi és épített értékeiket, amelyek sorában a nyilvánvalók mellett számos, addig lappangó vagy éppen majdnem elfelejtett is található.

A kis községekben többnyire ott élő helytörténészek, polgármesterek (és számosan mások is), többségükben aktív vagy nyugdíjas tanítók (tanítónők), tanárok (tanárnők), óvodapedagógusok azok, akik felvállalták az „értékleltározást”, amely nem is volt előzmények nélküli: számos kis település jelentette meg kisebb-nagyobb kötetben múltja történetét, és ezekben a legjelentősebbek már ott találhatóak.

A kisközségekben melyek is lehet a legnagyobb értékek? Nyilvánvalóan a templom és az iskola, esetleg egy-egy nemesi kúria, kastély, ezek múltja, a hozzájuk kapcsolódó, vagy/és az ott született (ott élt), szélesebb körben ismert személyiségek.

Az iskola/iskolák (mert 1948-ig a nagyobb falvakban több felekezeti is működött) mindegyik kistelepülés-történeti könyvben jelentős terjedelmet foglalnak el: az építetők, fenntartók/működtetők, a mindenkori tanulók és tanítók, a tanítás körülményei, a szülők iskolához való viszonya, a helyi papok iskolagondozó munkái, az iskolát támogatók (többnyire helyi, jobb módú donátorok) mind részei „az iskola” létének, múltjának.

A falusi, tanyai, pusztai kis, többnyire egy-, esetleg kéttanítós iskolák évszázado-

kon át őrhelyei voltak a műveltségátadásnak, s ez még akkor is egyetemes nemzeti értékűnek tartható, ha a korábbi századokban akár csak néhány évenként tudott a helyi pap vagy/és a tanító egy-egy értelmes, szorgalmas tehetségígéretet magasabb iskolába küldeni.

A tehetségmentés a korai évszázadokban is működött, csak erről a neveléstörténet-kutatók és -írók nem ennek az értékén szólnak. S ha valami még igencsak kimaradt a hazai nagyon értékes hungarikumok sorából, aligha túlzó az az állítás, hogy az egykori kisiskolák méltán lehetnek az e körbe tartozók.

A számos kisiskola-történeti könyv egyik kiemelkedő alkotása Kolics Pál munkája, aki tanári, iskolaigazgatói és nem kevésbé: helytörténeti kutatómunkája és publikációi, a múltat feltáró/bemutató tevékenysége a bizonyítéka annak, hogy ezeknek az iskoláknak a történetét és a tanítóik áldozatos munkáját a magyar nemzeti örökség részeként kell(ene) számon tartanunk.

A könyv a szigetvári járás néhány kis települése iskolája történetét mutatja be szöveggel, táblázatokkal, statisztikai adatokkal, iratmásolatokkal és fényképekkel. (Ezek némelyikének a neve igazi egzotikum: Csebény, Görösgalpuszta, Merenye, Patapoklosi, Riticspuszta, Szulimán.)

Az Előszóban írja a szerző: *„Az itt élő emberek szorgalmas munkájával uradalmak, falvak és egy város épült fel az évszázadok során. A településeken az 1700-as évektől sorra jöttek létre az iskolák: felekezeti (katolikus, református, evangélikus és zsidó), községi, állami és magán tanodák. Csillagként ragyogtak századokon át, reményt adtak, utat mutattak szegénynek és gazdagnak egyaránt. Tanítóik lámpásként teljesítették küldetésüket, az emberek felemelkedését.”* Az iskolák fogyatkozásának számos gazdasági, demográfiai oka volt. Ezt jól jelzik az adatok: a térségben az 1900-as évek elején még 67 településen volt elemi népiskola, a század végére már csak 13 helyen működött általános iskola.

A pusztákkal bőven megült térségből Kolics Pál mintegy mintavételezésként, tíz kisiskola történetét dolgozta fel. Az iskolatörténet-bemutató rendszeres szemléletű módszerrel történt: olyan algoritmust alkalmazott a szerző, amely (néhány sajátos kivétellel), konzekvensen vezet végig az olvasót az egyes települések iskolái történetén. Kolics Pál e feldolgozása motivációjaként írja, hogy *„Ezen írások szerzőjeként egykoron magam is kicsiny falusi iskola diákja voltam, s kezdő pedagógusként tanítottam is pusztán és kis falvakban. Innen az indíttatás. . .”*

A bemutatásokban a sorrend: a település topográfiai helye, története röviden; a népiskola jellege és története az államosításig; az általános iskola története a megszűnésig; neves tanító(k); felhasznált irodalom; képmelléklet. A tömör, adatgazdag bemutatás alapja a szerző széles körű forrásfeltárása, amely a dokumentumok alapján évszázadokat ível át. A számos archív kép összegyűjtése ugyancsak a kitartó gyűjtőmunka eredménye. Meglepő, hogy már a 1920-as, 1930-as években ezekben a kisiskolákban is készültek fényképek, amelyeken az akkori összes tanuló látható tanítójukkal/tanítóikkal. 1948 után enteriőrképekkel is találkozunk (kiránduláson,

osztályban a tanulók a tanítójukkal, s a politikai-társadalmi változás jelei is fellelhetőek: tanulók úttörőnyakkendővel, lányok egyenköpenyben, pedagógusok csoportja, aranydiploma átadása stb. Fontos iskolatörténeti kép az, amely a szulimáni iskola utolsó tanéve iskolásait örökített meg a tanítójukkal (1979-1980 kilenc tanulóval). Számos pontosan adatolt táblázat rögzíti a tanulólétszámok változását, az iskolabezáráshoz vezető tanév-stációkat. S olvashatók az iskolák „életideje” is. (Csak néhány ezek közül: 1754-1976: 222 év; 1810-1977: 167 év; 1635-1971: 336 év; 1864-1967: 103 év; 1771-1980: 209 év; 1700-as évek eleje-1977: kb. 250 év; 1740-es évek-1986: közel 250 év; 1758-1971: 213 év.)

A település-, az iskola- és a tanítósorsok között több megható történetet említ Kolics Pál: *„Mrgitapuszta ma már nem létezik. Néhány vadvirág makacsul kinyílik minden évben az egykori iskola helyén, emlékeztetve a hajdani tanítókra és gyerekekre. Az antalszállási barang – amely egykoron Margitán volt felállítva –, minden délben megkondul, s emlékezik a hajdani falu lakóira.”* (32. o.) Tönkö László 1910-1948 között élt és tanított Tótszentgyörgyön. 2002-ben emléktáblát avattak a tiszteletére, s egykori tanítványa (dr. Király Ernő agrárközgazdász, miniszterhelyettes, az MTA köztestülete tagja) így emlékezett rá: *„Tanító úr köszönjük, hogy fáradságot nem kímélve megtanított bennünket a közismereti tárgyakon kívül a bazaszeretetre, az ősök és a hősök tiszteletére, a szülők és az idősebbek iránti tiszteletre és az egyházunkhoz való hűségre.”* (88. o.), Tönkö László Selyén húnyt el, de *„...temetése napján a tótszentgyörgyi barangok is megkondultak”*. Méltó tiszteletadás volt ez egykori tanítójuk emlékének

S mi lett az egykori iskolaépületek sorsa? Csak néhány jellemző történet (amelyek az országban bizonyára számos más kis településen is megtörténtek): lakás lett, eladták, erdei iskola lett, lebontották, eltűnt a pusztával együtt, polgármesteri hivatal lett.

S mi maradt meg még ezekből az iskolákról, a tanítókról a – szerencsére megőrzött – dokumentumok mellett? Az egykori tanítványok hálája, amelyeknek tanújele például Patapoklosiban az a kopjafa, amelyet a református templomkertben a falu lelkészei és tanítói emlékére állítottak; másutt egy volt tanítvány felújította egykori tanítója síremlékét; emléktáblát avattak stb.

Kolics Pál könyve intó példa arra, hogy az egykori kisiskolák története megmenendő értékünk, mert ezek és ők: a tanulók a tanítóikkal a nemzeti műveltségörzés és műveltségátadás színhelyei, résztvevői voltak.

A nemzeti emlékezés szimbóluma lehetne, ha a még fellelhető iskolaépületeken emléktábla örökítené meg, hogy itt volt egyszer egy iskola tanulókkal és tanítókkal, amelyet már csak az emlékezet őriz meg az utókornak.

Tölgyesi József